

Жаңы Ала-Тоо

2013, 11 (55)

АДАБИЙ-КӨРКӨМ ЖУРНАЛ
кыргыз жана орус тилдеринде

Директор, башкы редактор Тилек МУРАТАЛИЕВ

РЕДАКЦИЯЛЫК ЖАМААТ:

Айдарбек САРМАНБЕТОВ – башкы редактордун орун басары

Алым ТОКТОМУШЕВ – редактор

Жакин ТЕҢИРБЕРГЕНОВА – корректор

Рахим ТӨЛӨБЕКОВ – дизайнер

Гүлзат НИЯЗАЛИЕВА – оператор-дизайнер

РЕДАКЦИЯНЫН ДАРЕГИ:

720031, Бишкек шаары, М. Горький көч. – 1, тел: 53-08-84.

e-mail: Jany.alatoo@gmail.com

Күбөлүк: № 1510

*Кол жазмаларга пикир айтылбайт жана кайтарылып берилбейт.
Редакция бардык авторлор жана заказчылар (китеп, жарнама,
плакат, буклет ж. б.) менен кызматташууга дайыма кызыкдар.
Журнал редакциянын басма-компьютердик борборунда даярдалды.*

УРМАТТУУ ОКУРМАНДАР!

**БАРДЫК ПОЧТА ТҮЙҮНДӨРҮНДӨ «ЖАҢЫ АЛА-ТОО» ЖУРНАЛЫНА
2014-ЖЫЛДЫН I ЖАРЫМ ЖЫЛДЫГЫ ҮЧҮН ЖАЗЫЛУУ ЖҮРҮП ЖАТАТ.**

Жазылуу индекси – 77324

3 айга – 240 сом

6 айга – 480 сом (редакциялык баа)

**«Жаңы Ала-Тоо» журналын биринчи санынан баштап окуйм деген окурмандар
аларды редакциядан алышса болот.**

Терүүгө 15.07.2012-ж. берилди. Басууга 31.07.2013-ж. кол коюлду. Форматы 70x100^{1/16}.
Көлөмү 14 б. т. Заказ № 1097. Нускасы 2000.

Бул санда

Шекербек КАЛЫКОВ Жийде бурак	3	Акиро КУРАСАВА Жабий жир	140
Самат САРАЛАЕВ Ырлар	42	Игорь ИГНАТЕНКО Стена.....	149
Зульфира АСЫЛБЕКОВА Көпүрө	48	К.Э. БОСВОРТ (Англия) Нашествия варваров: появление тюрок в мусульманском мире	181
Тоголок МОЛДО «Манас»	53	Абдыкерим АБДЫРАЗАКОВ Байыркы кыргыз-түрк жазуулары.....	195
Мидин АЛЫБАЕВ Аңгемелер.....	91	<i>Баарын билгим келет.....</i>	219
Джек ЛОНДОН Жомоктун аягы	116	<i>Адабият жаңылыктары.....</i>	224

Мукабанын биринчи бетинде – акын жана котормочу
Түмөнбай Байзаковго – 90 жаш.

Шекербек КАЛЫКОВ

Базар-Коргон районуна караштуу Бешик-Жон аймагынын Бай-Мундуз айылында туулган. Кыргыз мамлекеттик университетинин журналистика факультетин бүтүргөн.

Эмгек жолун Базар-Коргон райондук «Эмгек жалыны» гезитинде баштап, республикалык «Аалам», «Сенатор плюс», «Жаңы Ордо» гезиттеринде иштеген. Учурда «Кыргыз Туусу» гезитинин коммерциялык директору.

«Турар» басмасынын жана «Жаңы Ала-Тоо» адабий-көркөм журналынын «Арча» адабий сыйлыгынын ээси.

Проза

ЖИЙДЕ БУРАК*

(Повесть)

Тасмадай созулган кан жолдо зуулдаган автобустун ичинде бирин-серин эле адамдар. Сагын жаз жыттанган терebelге көз чаптырып, көкүрөгүндө кыттай уюган бир нерсеге ич күптү болуп, санаасы санга бөлүнүп баратты. «Барып келсең...» – деп күн сайын кулактын кужурун алган аялынын сөзүнөн улам, ушу бүгүн жолго чыккан. Ана-мына дегиче арадан бир топ айлар өтүп, эми сааты чыгып атпайбы. «Чын эле мурдараак барсам болмок экен. Кап... Бекер катуу айтып койдум...» Ал аялынын эртең мененки айткан сөзүн туура көрүп, бир эсе аны аяп кетти. Убакыттын тез өткөнүнө бушайман. «Ээ, ойчу ойлонгуча, тобокелчи кырды ашыптыр» – деп койдун ичинен... Терebelде көктөмдүн жылуу илеби согуп, көңүл күшүн көтөрөт. Кээ бир жерлерде гана кетер күнүн кыя албаган кыштын калтырган керээзиндей аппак карлар төшөлүп, кыраңдар күндүн күмүш нуруна балкыйт. «Буйруса, быйыл баар маалында келет экен» – деди өзүнчө булоолонгон адырларга көз жүгүртө. Ушул ойдон улам Абдырахман абанын сөзү эсине кылт этти... Анда жаз жарышы күч алып, эгин эгүү кызыган учур эле.

* Журнал варианты.

– Бу, Сагын, быйыл чигитиңерди саал шашып эгип койдуңар окшойт? – деп сөз баштаган Абдырахман аба.

– Таң... ким билет дейсиз, аба. Бизге мине, агроном эк десе эгебиз, ор десе оробуз да. – Ал карыяга учурашып, купайкесин жаза салып жамбаштай жатты.

– Байкашымча кыштын дале акысы бардай... – эртеден бери кармалап олтурган бир баш пияздын калың кабыгын аарчый сөзүн улады: – Быйылкы кыштын кандай бүтөрүн мыногу пияз айтып турат, – деп башын ийкеп, суроолуу тигилди.

– Кайдагы кепти айтасыз, аба... Апрельдин жарымы өтүп кетти го. Синоптик болуп кетесиз да... – мыйыгынан күлө карап, чөнтөгүнөн сигаретин алып тутандырды.

– Келе бопурустан?.. – деди карыя мүштөгүн камдай. Адатта, ал үйүнүн жанындагы күнөстүү дөңсөөгө олтуруп алып, ары-бери өткөндөрдү кепке тартканды жакшы көрчү. Азыр да Сагынды ошого чакырган. Сигареттин түтүнүн «буф-ф» эте бүркүп:

– Жо, чын балам, бу маалга Кочкор-Атанын кырынан кар кетип калышы керек эле. Андан калса жерден али буу чыга элек... деген. Айткандай эле ошол жылы май майрамынын алдында борошолоп кар жаап эгинди үшүк уруп кеткен. Мына ошолорду эстеп баратып: «Карынын кебин капка сал... – деп бекеринен айтпайт тура» – деди ойго чөмүлө.

Сагын жол арытып, сапар карытып жүргөн жан эмес. Ыйык милдетин өтөп, казактын Кызыл-Ордосунда кызмат өтөгөнү эле болбо-со, тагдыры түбөлүк Тегирмен-Көлгө байланып калгандай даркан талаадан алыс чыкпай келет. Бир жылдары профсоюздан Москвага көргөзмөгө жолдомо бергенде: «Оу, качан барып келдим, эми...» – деп колун шилтеп басып кеткен. Базар-учарга баруу түйшүгү аялынын мойнундагы иш... Жол катар тизилген айылдарды аралап келаткан автобустун ичи эмнегедир адаттагыдай элге толгон жок. Автобустун кыңылдаган үнүн коштогондой айдоочунун ырдаганы тынчтыкка арачыдай. Ар түркүн ойго чөмүлгөн Сагынды арыда олтурган экөөнүн сүйлөшкөн сөздөрү аргасыз алаксытты.

– Эми карындаш, кудай ала турган болсо келин-кесектин, кыз-кыркындын колун каратпай эле ала берсин. Жеңеңин жылдык ашын бердим, ыракматы болгур... – деди чокчо сакал карыя жанындагы аялга. Астейдил сүйлөшкөнүнө караганда маеги кызып калгандай. – Бала-бакыра деле өз алдынча түтүн булатканы түзүк. Эми ошо... силер жакта бирөө жарым болсо, казаныбыз кайнап, мамыр-жумур жашоо уланабы деген эле кеп да...

– Сөзүңүздө калет жок, ака. Бир ылаажысын кыларбыз. Сизге ысык-жылык кылып, кир-когуңузду жууп берер бирөө жүргөндүр, – деди аял анын сунушун кубаттай.

– Кептин ачыгы жакшы, – деди чокчо сакал. – Жаш деле өйдөлөп баратат. Кудайга шүгүр белдин каруусу кете элек. Эми... – бир аз мукактана аялга ыктап: – Жашыраагы болсо, калта кактымы көрсөмбү, дейм да... – деп анын кулагына шыбыраганы Сагынга даана угулду.

– Ие, коюңузчу!.. – аял күтүүсүз айтылган сөзгө чочугансып. – Жеңемен деле теңирим берген бала-бакыра калды го... – деп бу тарашадай болгон чалдын бутунан башына чейин бир сыйра карап алганын өзү да сезбей калды.

– Ошентсе да... – тер жыттанган калпагын башынан алганда жыты «бур» дей түштү. Чекесин кашыланып: – Мени атам жетимиш биринде көрүптүр. Эми да... – деп койду сакалын сылап.

Аңгыча аялдамадан заңкылдап ырдап кирген дөңгөчтөй болгон кара тору жигиттин кылыгы тиги экөөнүн маегин тык токтотту. Ачыган вионун жыты каңылжарды өрдөп, заматта бейкутчулук бузулду. Көптөн бери тарала элек чачтары үксүйүп, албардан тайган. Көзүн сүзүп күркүрөй салам бере алдыңкы орундукка чалкалай олтурду. Анын жанында бараткан орто жашап калган киши терең кыялга чөмүлгөн белем, чочугандай олурая бир карап, калыбынан жазбай телмирет.

– Ээ-эй, тоолоруң бийик мунара,
Ээ-эй, кыздарга балдар убара!.. –

деп мас жигит күркүрөгөн үнү менен ырдап, «и-юу» дей, өзүн коштой тимеле шайыр. Анан эле жөөлүгөндөй күбүрөнүп сүйлөнүп кирди. «Ушу мен... мыногу автобусту пач-чагын чыгарамын!.. Керек болсо, тормоз кылып коёмун! Эй, шоопур, тор-рмоз кылып коёмун!.. Хе-хе-хе! Ыя, ниме дедиң?! – жанындагыны чыканагы менен кыса ыктап койду эле, кыялы алда кайда чабыттаган ал киши, «Ниме дедиң!..» деген сөзгө түшүнүп-түшүнбөй, селт карап бурк этти:

– Оббо, киспуруш, мен сага ниме дедим?..

– Ниме дедиң деп атам?! – деп кекете сүйлөдү мас киши.

– Таза кызык экенсиң, ниме дедим... Эч нерсе дебей эле олтурам го...

– Эй, сен мага ишенбей турасыңбы?! Керек болсо, тор-рмоз кылып коёмун! Энеганаңды... – ордунан туруп билегин түрүнүп кирди. Эмне болгонун түшүнбөй дендароо болгон бул киши бир нерсе кылып койдумбу дегендей күнөөлүү адамдай эки жагына каранат... Ушулардын чатагына алагды болгон Сагын болжогон айылына кирип келгенин да билбей калды.

Сагын аялдамада акылын пештеп, сигарет чегип көпкө чейин олтурду. Куруттай тизилген форуму жакшы үйлөр айылдын ажарын ачып, асфальт жамынган жолдор алыскы сапарга чакыргансыйт. «Кантсе да колхоздун сентири эмеспи...» – деп койду ичинен. Сагын бул жакка иши түшпөсө келчү деле эмес. Баягы келиндүү болгондо кудасынын алдына жуучу түшүп келгенден бери бут басып келе элек. Ошондо бир аз кыды-пыды сөздөр айтылып, куда-сөөктүн куюшканы кыйшайып, пикирлери келишпей калган. «Ушунча күндү өткөрбөй, бир келип койбой. Ат-таа, ишти кам кылган экенмин. Жок дегенде Жамалдын жүзү үчүн алдынан өтүп койбой...» Сагын мына ошолорду ойлоп олтуруп, көңүлү беймаза боло түштү.

Ал үйгө келгенде карыя байбичеси экөө чабыраларын ондоп, эшик-элигин иреттеп жаткан экен сыягы. Кыраакы киши Сагынды көргөндө эле таанып, алдынан тосуп чыкты. Чал-кемпирдин чай-чамеги дайым белен эмеспи. Заматта дасторкон жайылып, ал-акыбалды, мал-жанды сурашып, мейман каадасын күтүп олтурушту. А-бу дешип, сөз козгомуш болгону менен көкүрөктө от ала албай жаткан дүпөйүл нерсе үчөөнүн тең ичинде быкшып жатты. Маанайларында көңүлдүн түпкүрүндөгү музду эритип, жарпын жазып сүйлөшөр түрлөрү жок. Чай ичип жайланышып олтургандан кийин, карыя сөз учугун чубады:

– Ии, куда, келип калыптырсың?..

– Иш кызып кете электе Акиштай менен Жамалдан кабар ала-йын деп эле... – Сагын ары жагы түшүнүктүү дегендей тигилерге көз кырын таштады.

– Акиштай ...Жамал... булар силерге эми керек болдубу?! – быкшып жаткан нерсеге май куйгандай, жанатан бери тим олтурган байбичеси кепти кабыргасынан коё: – Жамалдан айланбагыла!.. Жаш өмүрүн саргайтып Кубат деп жүрсө... Ал жубарымбектин кылганын кара. Тим эле ызырынат, баччагар!.. – деп эски жараны козгой сүйлөдү.

– Эми кудагый, бизден кетсе кечиресиз... – ушул сөздү айтып алып, инисинин акмакчылыгы үчүн өтө кеч кечирим сурап жатканына эки бети албырып, денеси чымырай түштү. Оор дем ала үшкүрүнө: – Кептин ачыгы, ошо Кубаттын тагдыры боюнча кашыңарда отурамын. Жаман болсо да Кубат уулуңар болуп калды эле... Сиз бир нерсе дээрсиз, куда?– Сагын Жамалдын атасына үмүттүү тигилди.

– Менин сага айтар сөзүм деле калбады, балам. Кызым эки кат болуп эшигиндин алдында турса, үйүңө киргизбей... Кемсинтпей, ошондо эле астананды аттатпай койсоң болмок экен. Анда бир сай-

сөөгүм сыздап, тилимди тишиме басып, пас болдум эле. Эми болор иш болду, боёсу канды, ошол экөөнүн багын берсин деп кудайдан тилеп жүрсө, жанагы итибай иниңдин жоругуна кимдин көңүлү түтөт. Же, Жамал аштыгыңарды кам ордубу?! Жо-ок балам, кудайга шүгүр, көзүм тирүү турганда маңдайыма жазган жалгыз кызымды бирөөгө кор кылдырып койчу мен эмес...

– Кубатсыз тиричилиги өтпөй калыптырбы?! – байбиче бышандай сөзгө кошулду. – Астанаңарды аттап келин болуп барганы...

– Тек тур, и-ек!.. – карыя байбичесинин сөзү жыра тартып кеткенине жини келгендей каардуу тигиле, кебин улады: – Эми баарыбызда эле бала бар. Неге келгениңди билип турамын. Сен деле жаш эмессиң. Баарын түшүнүп турасың, балам. – Карыя оор улутуна: – Жамалды кайра Кубатка жөнөтө албаймын, сөздүн ачыгы ушу...

Мындан башка сөз болгон жок. Заматта тынчтык өкүм сүрдү. Баары кечээ аялы экөө элестеткендей болду. Кубаттын азыркы тагдырын айтууга чамасы жетпеди. «Айпаганым да ырас болуптур, эгер айтсам, «ажап болуптур» дешип, табасы кана түшмөк экен» – деп ойлоду. Үн-сөзсүз тунжурап, түгөнбөчүдөй болгон чайдан шор-шор ууртап, пияланын түбүн теше тиктейт. Бул турушунда эч майнап чыкпасына көзү жетти Сагындын.

– Дасторконго бата кылалы, куда, – деп сыртка чыгууга камынды. Акиштай менен Жамалга жолугууну да унутуп койду. Боксёрдун муштуму тийгендей дендароо болгон Сагын астананы аттай бергенде, «Келиңиз, аке...» деген тааныш үндү угуп селт этти.

– Ие, Жамал, жакшы жүрөсүңбү, садага?.. Акиштай кайда?.. – деди шашкалактай.

– Эмне... кайтып жатасызбы? – Жамал анын өңүнөн жакшы жышаанды сезбеди.

– Ооба, кайтайын эми. Силерди көрүп кетейин деп эле... Акиштай келгенде мына бу белекти берип, бетинен өөп кой... – деди үнү кардыга жер карап. Жамал түйүнгө оролгон белекти колго алып, андагы Акиштайдын бөбөк кезинде ойногон оюнчук мамалагын көрүп, жүрөгү «шуу» дей түштү. Ушул оюнчуктан улам бардык көр-жерин кошо ала келгенсип, кайра ал үйдү көрбөй, Кубат менен түбөлүк көрүшпөчүдөй болгон арам ой көөдөнүндө куюн болуп сапырылды.

...Жамал мейманды узатып үйгө киргенде Шааркан байбиче бир нерселерди чалына айтып жаткан эле. Ал кызы кирип келгенде унчукпай калды..

– Апа, акем эмнеге келиптир?.. – Жамал билмексен боло тынчтыкты бузду.

– Ээ, балам, сенин артыңдан келет да, – карыя кайдадыр камынып жаткан экен, кайра жаздыкка жамбаштай: – Эми эмне болот,

кызым, өзүң айтчы?.. Ортодо кызыңар бар... Ушу кургурдун көрөр күнү не болот? – карыя жана Сагынга «жөнөтпөймүн» деп кесе сүйлөгөн сөзүнөн тангандай эле. А балким, Жамал кашында турганда одоно мүнөз күтпөй, кантсе да кара чечекей кызынын жүзү үчүн кудасынын кадырын сыйлап, сыпайы болор беле? Неси болсо да, ал жибигендей кызына жан тарта мамиле жасады. Антпеске не чара.

– Өзүнөн көрсүн, – Шааркан байбиче кепке аралашты. – Айтканды укпай жүрүп ушуну көрмөксүң. Бел куда болор туугандардын жүзүн карай албай сөзгө сөлтүк болдук. Кайдагы жетимди таап алып, иттин гөшүн жебей, кара башын жегир. Өмүрүнө өбөк болсо, боорго тебет... Бул сөздөргө Жамал бышы кулак болуп, көнүп калган. Кемпирдин кичине эле көңүлү кирдей түшсө, ушинтип наалып кирчү. Андан калса энеден балага аздектелип, мураска калып келген акак мончогун Кубаттын карызы үчүн сатып жибергенин уккандан бери асыл дүйнөсүнөн ажырагандай ар дайым кажып келет.

– Ата... силер акемди капа кылып жөнөттүңөр окшойт. Анда не күнөө. Ал бир кудайдын момуну го. Кубатты окутуп-чокутуп, бизди эч нерседен...

– Эч нерседен деп коёт дагы, ии-ий өлүгүңдү... эриң менен ушунча жыл жашап, эмнеге жарыдың?.. Же, байпагың макмал болдубу? Атасынан калган жаман тамда жети өмүрүң жерге киргичең жашадың го!.. Аерге эшекти байлап койсо турбас эле. Дагы акесин капа кылып коюптурбуз... А биздин капабызды ким жазат?! – байбиче жаалдана ортого олтура тикчийе кадалды.

– Апа, мен... – Жамалдын эмнегедир тамагы буулгансып, көөдөнү ызага тумчуга үн катты: – Мен... мен Кубат менен жашабаса, жашабай коёмун. Ал адамдык сапаттан айрылып, элден чыгып калбадыбы. Кубатка күйүп бышар жалгыз бир тууганы ушул эле... Балким, жардам сурап келгендир... – ал көзү жашылдана эрдин тиштеп ары басты. Кемпир обдула бир нерсе дейин деди эле, карыя «Тек тур!» дегендей октой атырылган көзү менен каарыды.

– Кулак сал, кызым. «Аял жакшы, эр жакшы» – дейт элибизде, атасы кызын тиктей: – Эми сен кудай кошкон күйөөңдү ойло. Жаман айтпай, жакшы жок... Кайнагаңа да катуу тийип койдум окшойт. Канткен менен сен алардын бүлөсүң...

– Сиз эмне?! Жамалды Кубатка бар дегени турасызбы?! Эч да!.. Мен аны бала ордуна бала кылдым. Жаманын жашырдым, жакшысын кучак жая тосуп алдым. Эми такыр болбойт!.. Эгер ушу... күйөөсүнө бара турган болсо, топурагымды түйүп беремин, кете берсин!.. – Шааркан байбиче көз жашын көлдөттү.

– Ээ, ата-а!.. Деги сөз сүйлөтпөйт. Мага койсо!.. Баланын бары да балээ, жогу да балээ... – карыя ордунан шарт туруп, сыртка бет алды.

... Карыя пенсияга чыккандан бери колхоздун эгин-тегинин коруп, карылыктын арбайын тартып келет. Эртеден-кечке талаадагы чарбагына алаксып, күн уясына киргенче жүргөнү жүргөн. Мал кайтарган балдарды эрмектей, саймедиреп санжыра айтканда сайдын суусу тартылгандай айлана тынчтыкка бөлөнөр эле. Кийинки жылдарда сөзгө сараң болуп, сиркеси суу көтөрбөй калды. Ошондон уламбы, балдар да анча байыр албай оолактап калышкан. Атынын токумун жаздана жамбаштай мелтиререп бир чекитти тиктеп олтура берүү ага адатка айланган. Мунун да жөнү бар болчу.

Карыянын көкүрөк күчүгү Ооган жеринде аскердик милдетин өтөп жүрүп каза болуп келгенден бери мүнөзү түнт тартып, чүнчүп кеткен... Уулу келерине аз калганда бир топ сүрөтү менен кат жазып жибериптир. Ошондогу чал-кемпирдин сүйүнүчүн айтпа. Үйгө ким келсе сүрөтүн көрсөтө беришип, чүрпөсү келип калгандай кубанышкан эле. «Ата-апа, мына аз күндөрдө барып каламын. Мени сагынбай тургула. Ага чейин менин ушул жансыз элесимди көрүп жүргүлө...» деген куш тилиндей кат жазып жибериптир. «Жансыз элеси дегени минеси, ботом!» – деп Шааркан байбиче ушул сөздү укканда өнө бою дүркүрөп, бүргөдөй секирген. «Сүрөтүн айтып жатпайбы, чунак бала... Кантип сагынбай коёбуз...» – деп атасы жанга медеринин сүрөттөгү жүзүнөн сүйүп, эч нерсени этибарына алган эмес... Арадан бир ай өтпөй, алдырарда жаздырар дегендей, чал-кемпирдин кабыргасын кайыштырып, сай-сөөгүн сыздаткан кабар жетип, уулунун жансыз денесин алып келишпеси. Бул орду толгус кайгы карт жүрөктөргө арылгыс дарт таштап кетпедиби. Атаганат, Ооган жерине согушка аттанарын билишкенде ошондо эле алдын торой жатып алып, өлүп алышпайт беле. «Монголдун талаасында марш тээп жүрөбүз» – деп зарыктырып, кеч келген каттары карандай жалган тура. Байкуш чалдын тамыр улар, түндүгүн көтөрөр кулунунан ажырагандан бери атырган таңы, батырган кечи арманга айланган. Мурда кимдин малы колхоздун эгинине түшсө, жадабастан мал ээсинин үйүнө барып:

– Ой, зампарбай (карыя кимге болбосун ушинтип кайрылчу), бу малыңы мине, даңгеге берейин деп жүрөсүңбү? Бала-бакыранды жөнөтүп, көз салдырып койбойсуңбу... – деп эскертип кетчү. Эми таптакыр аке-жакеге көнбөй, эгинге түшкөн малды шарт эле камап салчу болду. Мүнөзүн айттырбай түшүнүп калган айылдаштары аны менен кер-мур айтышкандан пайда таппасынан, бригадирди ортого салышып, малын бошотуп кетип жүрүштү. Ушундан-улам көпчүлүгү мал-жандыгына сагызгандан сак болуп калышкан...

Карыя чыгып кеткенден кийин үйдүн ичи тымтырс тынчтыкка бөлөндү. Бул жолку үй-бүлөнүн чечилбес чатагына Шааркан байбиченин өкүм сөзү чекит койгонсуду.

* * *

Ушул чакан бөлмө кезегинде Жамалдын баёо сезимдерин бапестеп, учкул кыялдарына канат байлап турар эле. Мындагы ар бир эмерек, ар бир сүрөт, деги койчу баары, баары ошол шаңдуу күндөрдүн шаанисине ортоктош болуп жүргөндөй сезилчү. Азырчы?.. Азыр андагынын бири жок. Баары бөтөндөй сезилет. Ал эмес жаш кезинде түшкөн өзүнүн сүрөтү, «Сен бөлөксүң» дегендей, жасалма жылмайгансыйт. Балалыктын изи калган жаркыраган кенен үйүндө турса да, эмнегедир Жамалдын ичи муздай, «эшекти байлап койсо, турбас» жаман үйүнүн күңүрт чырагын эңсей берди. Кеткиси келчү. Атасы айткандай чын эле ошол үйдүн бүлөсү экенине миң ынанып, дагы бир жолу баарына кайыл болуп, түтүн булаткысы келер эле... Арийне, Жамалдын көөдөнүн көзөп турчу санаага байланып жүрдү. Аргасы жок эле. Баарына көнүш керек болчу. Көнбөскө не чара. Төрүнөн көрү жакын калган ата-энесинин көңүлүн чөктүрбөй, кареги менен тең айланып туруу балалык парзы эмеспи. Жок дегенде жараткан жалгыз инисинин өмүр жашын берип, чал-кемпирдин маңдайына жашатып койсо гана, атаганат. Мына ошондо жаза тайган тагдыр жолун түптөймүн деп, баарына кол шилтеп, өз коломтосуна келе берсе, эч кимге өөн көрүнбөс эле. Же күлүп-жайнап өмүр кечирер күйөөнүн бактысы буйрубаптыр.

...Жамал ар кыл ойго арбалды. Ушул мүнөттөрдө жаралуу көгүчкөндөй алыста калган ыйык жылдарын эңседиби, же кызганууну каада күткөн жоосунуна өкүндүбү, айтор, көөдөнүндө буулуккан сезимдер бурганактап, жандүйнөсүнөн армандуу сыгылып чыгып жаткан мөлтүр жаштарды аярлуу ирмелген кирпичтери туткундап кала албай жатты. Жаркын сүйүүсү көз алдына тартылып, таалайы тайкы тагдырына Тундранын жазындай кеч келип, эрте кеткен жазыксыз бактысынын кайрылып келеринен күдөрүн үзбөдү.

* * *

Май айынын аягы. Ооба ... ошол учур эле. Акактай тунук сезимге күбө болгон бир түп жийдени, жандүйнөнү арууланта жууп өткөн нөшөр жамгырды кантип унутсун.

...Шаардын чыгыш тарабындагы созулуп жаткан даркан талаада жашыл шиберди аралап, көпкө жүрүштү. Маңдайы жаркып

канчалык жарпы жазыла сыр чечишсе да, кумарлуу каректердин түпкүрүндө камалып жаткан купуя сезимдин капкагы ачылбай, ашыглыктын даргөйү көөдөн тирейт... Жаратылыштын кооздугуна көрк бергендей кыналыша баскан эки жашка Жер эне да төшүн жайып, бир улуу күчтү сезишкендей кызгалдактар таазим эте ыргала бийлеп жатты. Алар көпкө басып жүрүштү. Анткени сөз өз нугуна түшө элек эле. Айтылчу сырлар али алдыда болчу.

Экөө биринчи жолу университеттин жатаканасындагы кечеге таанышкан. Ошондогу бир эле жолку көз караштын тузагына кабылган Кубаттын делебеси козголуп, нечен түндөрдү уйкусуз өткөрүп, гүлбурак селкинин жүрөгүнөн түнөк табар сөз айталбай, сыздагыны – «Секетпай». Баягы эле жаны жай албаган Тилектин «элчилик» иштери жемишсиз болуп, далай ирет шагы сынып, далай ирет шаабайы сууп келди. Ошенткен сайын оолактабай, оюмдагыны орундатамын деген тапан Тилектин өжөр оту тутанып турар эле. Канчалаган кечеге, киного чакырганы менен эч бир оңдуу жооп ала албай, Кубаттан да кыйын убайым тартып жүргөн ушу болду. Баса, Тилек демекчи, Кубат экөө окууга өткөндөн бери чогуу жашап, студенттик турмуштун ысык-суугуна бирге көнүп калышкан. Ал бир топ жаш болсо да, ар кандай иште жемин жедирбеген Кубаттын сөзүн эки кылбас элпек жигиттерден эле. Анын жаркын мүнөзү кимди болбосун жибитип, кишиге жугумдуу болчу. Жан адамга жазылбастай сезилген Жамал да кийинки күндөрү Тилекке «жок» деп кесе сүйлөөдөн сабыркай, сылык-сыпайы боло баштаган. Анткени анын айнектей кирсиз жандүйнөсүнөн соккон жакшылыктын илебине имерилбес адамдар чанда эле.

Бул жолу Тилек Жамалды китепканадан жолуктурду. Жо, жолукпайт болчу. Кечээги курбу кыздарынын айтуусунан улам таптакыр кезикпейм деп чечкен. Ал Тилекти көрүп тетири басканда: «Жамал, токтосоң!..» деген үндү угуп, кадамын басаңдатты. Артынан жете келип:

– Жамал, минеге тоого чыкпай койдуңар? – анын үнүндө нааразылыктын белгиси бар эле. Бул жолку сейилге чакырыш Тилек үчүн эң акыркы аракет болчу. Кийинки күндөрү Кубат экөөнүн көз караштары телегейи тегиз көрүнгөнү менен, бир адамдын эки карегиндей өмүрү бирин бири көрө алгыстай болгон табышмактуу тагдырларына кийлигиштин кереги жок экенине ынанган.

– Сессия башталып калбадыбы... – Жамал анын суроосунун төркүнүнө түшүнүп турса да, бирок анын «чыкпай койдуңар» дегенине таңдана, «Кыздардын баары эле кетишпеди беле, кимди айтып жатат?» деген ойго кадалды.

– Тиги Мажнунуң да барамын деп, барбай коюп, адамды кыздарга позор кылды. Же... сүйлөшүп алдыңар беле?.. – негедир таарынгандай колун сунуп: – Хоп, давай, – деди да, кайра ордун көздөй басты.

Анын «Мажнунуң» деп Кубатты таңуулаганына анча деле терикчү эмес. Себеби мурунтан азил-чыны аралаш айтып жүрүп, ага көнүп калган. Бирок «барбай койду» деген анын бир сөзү кечээтен бери көңүлүн сыздаткан бир ооруга даба болгонсуп, заматта саргая чөккөн санаанын сазын соолуткандай болду. Анткени курдаш кыздары: «Кубат менен чогуу болдук, аябай бийлеп-ырдап көңүл ачып келдик» – дешип, биринен сала бири жанталаша айтып беришкен сөздөрү жалган экенине эми ынанды. Өзү катышпаган оюн-зоок кечелерге адаттагыдай Кубаттын да барбай коюшу убайымдуу өмүрдөгү уйкусун уурдаган улуу махабатына болгон сый-урматтай сезилди. Ал көз ирмемде анын чорт кыялы кармап, чукчундап басып кеткенде, же жүрөктү уялаган жанга жагымдуу, эң жөнөкөй «барбай койду» деген эле сөздү укпай калганда, ким билет булардын тагдырынын жандырмагы табылар беле?.. Мына эми бир улуу күч көөдөнгө тынчтык бербей, жандүйнөгө дүрбөлөң түшүрүп, жүрөктүн толтосунда бал уйкуда мемиреп жаткан аруу сезимди алтын канат сүйүү ойготту. Нечен жолу жүз көрүшүп, нечен жолу көңүл кош жылмайышка аракет кылганы менен тил билги наздуу жүрөктөр качан эле арзуусун айдан айттырып, ушул күндүн чотун алдын-ала кагып койгон тура. Ошондогу капилет чагылышкан көз караштар, аяр жасалган мамилелер андагы асылзаада махабаттан тамган тунук сезим турбайбы. Кантсе да кусалуу жүрөктөргө сүйүүнүн үрөнүн таштап, кебелбес зор сезимдин дыңын бузууга данакер болгон дал ошол Тилектин жадабаган талбас мээнетинин үзүрүдүр.

... Ооба, алар көпкө басып жүрүштү. Жаздын долуланган шамалы, «Айтчуңду айтпайсыңбы?» дегендей далыдан түртө, дамамат шаштыргансыйт. Жаркын үмүткө суу сепчүдөй болгон, батыштан сүрүлгөн калдайган кара булутту карап:

– Жүр, Жамал «мураптар» келип кала электе, тиги даракты пааналап туралы, – деп, эртеден бери ыгы келбей жаткан нерсеге жеткендей анын колун коомай кармады. Жамал үн-сөзсүз башын ийкегени эле болбосо, анын булуттарды мураптарга салыштырганына ынанып, жылмая коштоп жай басты.

Кубат биринчи көргөн адамга өтө токтоо, кем сөз, анан да сөлдөйгөн арык мүчөсү, шишимик тарткан тостойгон көздөрү анын жашынын улуу экендигин билдирип турар эле. Ошондуктан ал селкилердин сынына илешпей, кээ бир көзү чалдыккандары, «Койчу ошону...» дешип, оң баа беришчү эмес. Муну Жамал алгачкы жолку жолугушууда байкаган. Азыр Кубатта андагы мүнөздүн бири жок-

той көрүнүп: «Ошо кыздар назар салып көрүшсө болор эле...» – деп курбу кыздарынын кайдыгер карашканына ичинен капа болуп тургансыды. Ал Кубаттын ушунчалык жөнөкөй, ички дүйнөсү пакиза, анан да ашкере кыялкеч экенин түшүнсө, бир эсе анын уяңдыгын уламыш кылып айтып жүрчү инсан экенин туйду.

Наристенин таарынчаак мүнөзүндөй жаздын жандүйнөсү заматта алай-дүлөй түшүп, кайра эле асман түндүгүн ачты. Нөшөрлөп төгүп өткөн жамгырдан кийин теребел суудан чыккан перидей кулпурат. Жаздын тентек шамалы жакында токтой турган түрү жок. Жамалдын ууртундагы калы аппак жүзүнүн ажарын ачып, саамай чачы эрке желге үлп-үлп эте албырып турду. Көз кумарын кандырбас адеми кооз аба мейкиндиктин асабасындай ыргалган жалгыз дарак эки жаштын ыйык сезимдерине күбө болгонуна эргигендей гүлбурагы жагалдана алардын аруу жүзүнөн өөп-өөп жаткандай. Аңгычаң пааналап турган эки ача дарактын бай түп шагы шамалга туруштук бере албай кулап түштү. Жамал эмнегедир өкүнгөндөй бармагын тиштеп, «Ай-ий» деп жиберди да, жерде жаткан жийденин бурагын уучтай үнсүз телмирди.

Жанбиргесин аярлуу кучактаган Кубат жийденин жоон шагына ыктай олтуруп:

– Жылда жийде гүлдөгөндө апам бизди чөлгө алып келип, сабиз эктирчү эле. Ушундай маалда эксе түшүмдүү болот, – деди. Жанатан бери ойлуу телмирген Жамал:

– Кубат келе, шагын көтөрүп коёлу, балким, көктөп кетер, – деп тынчсыздана үн катты.

– Көктөбөйт го... Начар дарак турбайбы, болбогон эле шамалга кыйрап калды. – Кайдыгер гана жооп берди Кубат.

– Билесинби, мен үчүн жыпар чачкан гүлдөрдүн ханзаадасы ушул – жийденин гүлү. Мунун гүлбурагына ааламда жыт тең келбейт го. – Жамал бир эсе кайгыргандай, бир эсе таарынгандай ары басып кетти.

– Жамал, токтосоң !.. Мен... мен... – Кубат актангандай анын артынан чебелектей ээрчий басты.

Арадан билинбей күндөр өтүп, Кубат менен Жамалдын ортосунда шамал өтө алгыс ынак мамиле түзүлдү. Убакытка укурук жок экен, улуу күн узун түнгө үлүшүн берип, кыр-кырдан каргалар кабарын айтып, келгиндер узак сапарга аттанып жатышты. Жамалдын кызганыч сезимдерин туюшкандыктанбы, айтор, баягыдай Кубаттын мукам үнүнө зар болуп оюн-зоок кечелерге чакырып келчүлөр серүүндөп калды. Жамал Кубаттын жатаканасына тез-тез келип,

Тилек үчөө бир үй-бүлөдөй болуп калышкан. Анын арасында канча жолу урушуп, канча жолу жарашпады дейсиң. Ошондо да Кубаттын көңүлү түтпөй: «Ие, Тилек, бир чекилик кетти... Бош болсоң кечинде Жамал үчөөбүз киного барып келбейлиби?..» – деп калчу. Жайдак төш Тилек муну шыр алдырбай түшүнөр эле. Анткени ар дайым Жамал таарынып кеткенде анын жатаканасынан Тилек гана чакырып чыга алчу. Ал ушул экөө үчүн жаралгандай саамга жок болуп кетсе эле издешип, итатайы чыга түшчү. Ошондуктанбы, Тилек да булардын жоруктарынан жадачу эмес. Эмнегедир эринбей аларды ээрчип кошо жүргөнү жүргөн. Анын тартынбас, тамашакөй «ширин» сөздөрү бул экөөнүн мамилесинин жаракасын заматта ширетип салчу.

Ошол жылы кеч күздө Кубат өзү жалгыз батирге чыгып алды. Сабактан бошой калганда Тилектин комнатасына барып, чай-пай ичип, анда-санда кабарлашып турганы болбосо, мурункудай божурашып мамиле күтүшпөй деле калышкан. Андан көп өтпөй Жамал экөө кадимкидей орун-очок алышып жашап жүрүштү. Муну Тилектен башка бир жан биле элек болчу... Жамалдын бүткүл денеси оорлошуп, жаны жер тартып, күндөн күнгө бир кызыктай боло берди. Кубатка айтканга батына албай жүргөнү менен кат-кат кийинсе да капталынан билинип, кыжаалат ойго чайналды. Анан да, «кечээ тагаң келип таппай кетти...» деген курдаш кыздарынын сөздөрүнөн улам жаны жай албай калды.

– Кубат, сага бир нерсе айтайын дедим эле... – эртең менен ал сабакка жөнөрдө ушинтип сөзүн баштады. – Кечээ мени издеп келип, таппай кетиштир. Каникулга барбаганыма кабатыр болуп атышса керек, – деп сөздүн учугун алыстан чубады. – Келген-кеткендерден суратып жүрүп, жадаганда тагамы жөнөтүшкөн окшойт. «Таппадым» – деп барса, өлдү дей бер. Менсиз да алардын тарткан азабы жетишет эле... – ал аскерден каза болуп келген инисин эстеп, көзүнөн жаш кылгырды. – Курбу кыздарымдын да шыбыр сөздөрү көбөйө баштады. Ушинтип жүргүчөң ата-энелерибиздин алдында жүзүбүздү ачып алсак болот эле...

Кубат бар, же жок дебей сыртка чыгып кетти. Жамалдын оозунан сөзү түшүп, узата карап калды.

... Кечээ ичкендери төбөсүн жарып чыкчудай зың-зың этет. Көңүлүнө эч нерсе барбай, куйкасы курушуп, Жамалдын сөздөрүнө да анча маани берген жок. Жолдо келатып, «Кой, Тилектин комнатасына барып эс албасам...» деген бүтүмгө келди. Кире бериштеги столдун үстүндөгү жатакананын дарегиндеги өзүнүн наамына келген катты алып, «Үйдөн переговор келген турбайбы. Ырас келиптирмин» – деп, кайдыгер карап чөнтөгүнө салып койду. Комнатанын

ичи түтүн жыттанып, жыйналбаптыр. Тилек сабакка кетсе керек. Эмнегедир жүз грамм ичкиси келип турду. Керебетке чалкалай жатып, чөнтөгүндөгү кагазды алып окуй баштады. Анда почтадан телеграмманы алып кетүү жөнүндө жазылган эле. «Жо, посылка болуш керек» – деди ичинен. Алып келип анан жатайын деген ойдо жатакананын алдындагы почтого ашыкты... Ал колундагы телеграммадагы, «Срочно приезжай, отец тяжело болен...» деген сөздү окуп, бадени титирей нымшый тер басты. Заматта кара таандай каптаган ой-санаа чырмап алды. Кайра комнатага бет албай, шыр эле аэропортко жөнөдү.

Аэропорттун ичи быкпырдай кайнаган эл. Сыягы, эки-үч күндөн бери самолет учпай жаткан окшойт. Отургучтан орун тийбегендер дубалдын бооруна каз-катар тизилип алышкан. Тиги бурчта чалкасынан жатып алып, оозун ачып уктап жаткан кишини көрүп: «Мага окшоп уктайт экен» – деп койду. Аңгыча диктор кыздын жарыя кылуусу менен «Гү-үү» дешип, элдер топон суудай агылды. Билетти каттоочу жайдын алдындагы корголоп турган адамдардан өтүп кетүү мүмкүн эмес эле. Бир паста кыямат кайым болгондой, жаш бала ыйлап, ызы-чуу түшүп «Кимди ким көрдү, Быржыбайды там басты» болуп жатып калды...

Түш оогон сайын учууга камынган элдин агымы көбөй баштады. Кубат акырындап билетти каттоочу жайга ыктап жылып коёт. Аялыбы, эркегиби баарынын көздөрүнөн көк бөрү тартчу чабандестердей шайланып турганы байкалат. «Иши кылып кийинки рейске илешип калсам болду...» – деп ичинен бу дагы өзүн таптап жатты. Бир аздан кийин диктор кыздын: «Ош шаарынын аба ырайынын шартына байланыштуу № 103 рейс эртең Москва убактысы боюнча саат алтыга калтырылды...» деген сөзү деңиздей толкуган элдин шаабайын сууткандай болду. Ары жакта турган жапалдаш бойлуу киши:

– Минеге андай болот экен, давай начальникке киребиз, – деп элди үгүттөп кирди. «Чын эй, бүгүн кетиш керек...» – дешип тигини колдогондор опурула алдыга чыга келишти. Кубат да буларды үмүттөнө ээрчий басып, топ-топ болуп бараткан элди узата туруп калды. «Ой, тооба, билип туруп... Баарын түшүнүктүү айтып жатса да, барып каарыбызды салсак эле кара булут айдалып кетчүдөй сүр көрсөтүшүбүз керек. Кызык, адамдарды кээде селге салыштырабыз. А сел адам эмес да. Ошо бири-бирибизди түшүнүшпөгөн сенек сезимдерибизден улам, кыйсыпыр түшүргөн селге айланып баратат окшойбуз», ал ушундай ойлорго чөмүлө, адамдардын өз ара мамилесин жыландай муздатып, алардын ичин ириткен ишеничтин кетип баратканына иренжип турду. Шаарга кайра барууга көңүлү чаппай, аэропортто түнөөнү туура тапты.

Жакында эле сүйлөшкөндө «баары демдүү-күүлүү жүрүшөт дешпеди беле» Кубат көңүлү беймаза боло, чөнтөгүндөгү телеграмманы алып, «бүгүн эле жөнөтүшкөн экен» – деп санаага чөмүлүп, кыштын узун түнүндө убайым тартып олтурду.

...Атасы өмүрүн жылкы артында жүрүп өткөрүп келет. Арстанбап өрөөнүндөгү жайлоолордун «коён жатагына» чейин билген айылда калган карыялардын бирден бири ушу киши. Күлгүн курагынан колуна укурук алып, жылкы артынан жүргөндүктөнбү, же жылкычылык «өнөрдүн» ысыгына күйүп, суугуна тоңуп бышып калгандыктанбы, деги Камбар атанын тукумдарынан бөлүнө турган түрү жок. Жашы пайгамбар жашынан ашып калса да, карылыкка моюн сунбай ээрге чап минип, кудайга шүгүр дале болсо бир үйүр жылкынын шайын кетирер алы бар. Кийинки эки-үч жылдан бери желеге бээ байлабай, колхоздун мингич аттарын ушу тегеректе жылга-жыбыттарда багып жүрөт. Анан да байбичеси бирде бутум десе, бирде башым деп төшөктөн турбай калган. Дагы жакшы Сагынды үйлөп-жайлап көңүлү тынчып, кемпиринин колу узарып, келиндин убайын көрүп жүргөн кези. Кубатты да бир жерге кайындап, башын байлап коёлу десе «окуйм-чокуйм» деп сөз жебейт. «Окуп мударис болот белең. Атаң карыды жолун жолдоп, курун байлан...» – деп энесинин ошондогу айткан сөздөрү азыр да кулагында жаңырып турду.

...Кубат аскерден келгенден кийин эптеп бир жерге илешип калайын деп, аракет кылганы менен жолу болбой жүрдү. Жылда үзбөй күндүзгүсү болобу, кечкисиби, айтор, бардыгына тапшырып көрдү. Кудайдан ак жол тилеген апасы ырымдап жети токоочун жазбай түйүп берет. Баласынын окуудан кулаганын укканда катын-калачтын сөздөрүнө арданабы: «Тааныш-билиш кылып ушу кенжемди эл катары окууга өткөргөнгө жарабадыңыз...» – деп абышкасына наалып-наалып алчу. Абышкасы эч нерсеге камырабаган өзгөчө айкөл киши эмес беле. Кубат окуудан кулап келгенде, баягыдай эле бакылдап: «Эп, балам, алтын башың аман болсун, пешенеге жазганын көрөсүң. Пара бергичең бара бер...» – деп койчу.

...«Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң» демекчи, Кубат да көксөгөн максатына жетип, окууга өтүп кетти. Муну уккан атасынын кубанычы коюнуна батпай, апасынан мурда кудуңдап, эки койдун жыга тартып, куржундун көзүн толтуруп, шаарга жетип келгенин эстеди ушу азыр.

– Мыногу койдун сага атап союп келдим, балам. Ал эми куржундагыны ошо сени окууга өткөргөн агайыңа бергин деген атасы.

– Минени айтып жатасыз, ата. Мени эч ким окууга өткөргөн жок, өзүм эле өттүм го. Кимге бермек элем? – Кубат атасынын сөзүнө тегерек түшкөндөй «бурк» эткен. Анда атасы:

– Кой, балам, антип мактанчаак болбо. Жакшылыкты билип жүргөн оң. Ошо... мен айткандай болсун деген. Талашып олтуруштан пайда чыкпасына көзү жеткен Кубат аргасыз макул болумуш болгон ошондо.

* * *

Ал таксиден түшкөндө эле эртеден берки жүрөксүнткөн жаман жышаандын жарчысы өңдүү боз үйдү жардаган калың элди көргөндө эркин жоготуп, «айланайын атам, айланайын атам...» дегенден башка оозуна сөз келбей, көзүнөн жашы салаалап, карды малтап чуркап баратты. Көөдөн тиреген сагыныч менен кучак жая учурашууну көксөгөн кыялын кылычтагандай ызы-чуу түшкөн өкүрүктөн улам бүткүл денеси титиреп, эки жагынан жөлөп бараткан адамдарды жалдырай карады. Бул экөөнөн башка анын алдынан эч ким тоскон жок. Кубатты колтуктап боз үйдүн ичине алып киришип, керебетте созулуп жаткан атасынын жүзүн ачып көрсөтүшкөндө, «Ат-таа!» деген бойдон үстүнө кулап, каңырыгы түтөй солкулдап ыйлап жатты. «Келдиңби, балам...» деп тура калчудай болгон атасынын жүзүнө үмүттүү тигиле жайкалган сакалынан сылагылап, ботодой боздой берди, боздой берди. Ошол учурда Кубатты кучактай кошо ыйлаган жакын туугандарына да баам салган жок. Далысынан кармалап кайрат айтып жаткан алиги экөө Кубатты колтуктай артка тарта боз үйдүн сол бурчунда жаткан апасынын жүзүн ачышканда аянычтуу, «Апа-аа!» деген ачуу үндүн арты алсыз чыгып, жаш чайган көздөрү караңгылаша эсин жоготуп баратты. Арман дүйнө, алеки мүнөттө өмүрүндөгү эң ыйык көргөн адамдарынын табытын көрсөткөн бул турмуштун кордугуна эч кандай алп жүрөк туруштук бере албас эле. Ал жердегилер чебелектешип, Кубатты сыртка алып чыгышып, бетине суу чачышып эсине келтирип жатышты. Мындай ызы-чуу түшкөн көрүнүштү түшүндө көргөндөй эс-акылын жыя албай турган кезде:

– Ой, куландан соо болчу деген сөздү кулагы чалды. – Мурдагы күнү чогуу улактан келгенбиз. Кечээ таң саарда даарат алып, намазга жыгыларда: «Көзүм караңгылашып атат...» – деп жамбаштап жаткан бойдон үзүлүп кетиптир да, кайран абам.

– Кудая тооба... дааратын алып, тазаланып... – таңданган үн чыкты.

– Онун несин айтасың... Кудайым кандай жаратса, кандай алышын өзү билет тура. А жеңем кургур, абам үзүлгөнүн укканда эле чый-пыйы чыга жер чапчып жыгылган бойдон тилден калды. О, дагы кечки бешимге жетпей чалынын артынан кете берди, – деди тиги киши оор улутуна.

Кубаттын алаңдаган көзүнөн эсине келгенин байкаган жеңеси, жашылданган көздөрү бал-бал жана «Кичине бала...» дегенге араң жарап, аны кучактап шолоктоп ыйлап жиберди. Муундары калчылдап, дендароо болгон Кубат өзүнө келгенде жеңеси: «Кичине бала... бошошпой белиңизди бек бууңуз эми...» – деп акырын шыбырады.

Кандай гана мүшкүл иш, кандай гана кайгы болбосун ар-ар кимге оор сезилгени менен азыр ушу Кубаттын күйүтү андан бетер күчөп, кайгыга кайгыга, ичи зилдеп турду. Кечээ эле бастырса бир ат минип, тоо-таштын арасында болобу, талаа-түздөбү бөлүнбөй эриш-аркак өмүр сүрө, аскар-зоолордой түбөлүк өлбөчүдөй сезилген ата-энеси минтип боз үйдүн эки бурчунда бири-бирине бөтөн жандай мелтиреп жатканы сай-сөөгүн сыздатты. Асылзаада адамдарын акыретке ыраа көрбөй, жок дегенде экөөнүн бирөөн арачылап калар кудурет күчтүн жоктугуна жаны ачып, кабыргасы кайышат. «Неден жаздык!.. Жараткан бизди не күнөөбүз үчүн жазалап жатат. Атам менен апамдын беш убак намаз окуп, кудайлап сыйынып жүргөн сыйынын акыбети ушулбу?.. Жараткандын жакшылыгы ушул болсо...» – деп ичинен наалат айта нааразы болуп олтурду. Кубаттын көөдөнүндөгү күйүтү шу ойлорду күлдөй сапырып жатты. «Ата!» – деп боздоп, апасын кыялбай, «Апа!» – деп сыздап, көз жашын тыя албай, элигин эңсеген чаарчыктай муңканган муңдуу кайгынын кошогу нөшөрлөнтү. Ооба, кылымдардан кырк күн, кырк түн жоктоп келген кадимки кыргыздын кошогу жандүйнөнү кайыктырды. Негедир Кубаттын кыздан артык күйүтүнө таң калбас адам жок эле. Ар бир сөзү ат көтөргүс арман болчу. Мындагылардын жүрөгү таштай муздак, көзүнө жаш албас мерес болсо да, баарынын иреңи муңайым тартып, моло таштай муюп олтурушканда, «Олдо шордуу, ай, болду дегиле-чи...» деген боз үйдүн ичинен чыккан каңырыгы түтөгөн аялдын үнү көпчүлүктүн демин ичине тарттыра, эсине келгендей болушту.

Жаназага куран түшүрүлгөндө айлана тунжураган тынчтыкка бөлөндү. Бар болгону беш саатка чамалуу көз ирмемде эң бир ыйык, эң бир асыл адамдарынан түбөлүккө айрылганына арманы күчөйт. Келбес сапарга аттанган атасы менен апасынын жүзүнө акыркы жолу жалдырай караганда, каран түн түшкөн бул дүйнөдө мындан ашкан азап-кайгы жок го деп ойлоду... Элден айланса болот. Эшик-эликти тазалап күрөп, иретке келтирип, көзүнүн кареги менен тең айланып, кайгыңды бөлүшкөнүнө ыраазы болосуң. Кубат ушуларды көрүп жүрөгү жибий: «Алты саным аман турганда силер үчүн чымындай жанымды курмандыкка чабармын...» – деди ичинен. Ушунчалык көп чогулган элдин бир ууч мээриминен анын ичиндеги күйүтү ыдырап түшүп, жандүйнөсүнө жакшылыкты ыроолоп жаткандай эле... Ата-энесин жайына коюп кайтышарда келген элдин баары

маркумдарга куран багыштап, «Жакшы кишилер эле» дешип, ордуна туруп кетип жатышты.

Биринчи бейшембилиги өткөндөн кийин Кубатты окуусуна жөнөтүшмөк. Анын көгөрө кетенчиктегенине карабай акыры көндүрүштү. «Кой, балам, өзүң да зорго өттүң эле. Окуунду кабатыр болбой уланта бер. Биерде жүргөнүң менен ата-энең тирилип келмек беле. Өзүң айткандай ошондо каникул болсо, кыркына келерсиң. Көп мүңкүрөбө, балам... Атаң да, энең да ашарын ашады, жашарын жашады. Дагы акысы калдыбы. Калган өмүрүн силерге берсин» – деп Абдырахман аба Кубаттын көңүлүн жубаткан.

... Ал жолго чыгып баратып арт жагына улам кылчактай, карегинде элестери калган атасы менен апасынын караанын акмалап издейт. Ушунун көңүлү муздап, кайгырып кетпесин дешеби, жакындарынын баары эле тапкан-ташканын алып келип, алкап-жыттап узатып жатышса да, бир нерсе жетишпей, көңүлдүн кусасы толбой, эрксизден туу туткан туурун элеңдеп карай берди. Түн күзөтүп жылкы тоскон атасы тээ кырдан азыр эле түшө калчудай үмүткө имерилсе: «Карга баласын эки чокуп, бир тикте дейт экен, балам, сак жүр...» – деп көкүрөк күчүгүн бооруна кыса жыттап, чарпаядан жыла албай үңүлө узатып калган апасынын карааны көз алдына тартылгансыйт. Эшик-элигинин алдында эпеңдеп күн өткөрүшкөн эне-атасынын мээримдүү жүздөрү элеске айланып каларына түк ишенбей илкий кадам таштайт. Канчалык үйүнөн алыстаган сайын ыйык туткан аскар зоосу кулап түшкөндөй арка жагынан аркырап соккон жетимдиктин шамалы чыйрыктыра баштады...

Арадан көп убакыт өтпөй Кубат экзамендерин эртерээк тапшырып, Жамалды айылына алып кетти.

Кызыгы ушерден башталды. Кубаттын атасынын бир тууган карындашы чаң-тополоң чыгарып, үйдүн ичин үч көтөрө жаңжал салды. Кудай бетин салбасын, оозунан ак кирип, кара ит чыгат.

– Өлүгүңдү көрөйүн сөлжөйгөн арбак, кайсы арыңа көбөсүң!.. Бетим ий, бетим!.. Жок дегенде ата-энеңдин кыркын өткөрүп коюп, анан жетелеп келбейсиңби, ой, чирик! Мына кыркын өткөрөбүз деп атсак... Сокудай башың соолугур! – азоодой айбат бере сырт жакка үн сала: – Кана жанагы албарстысы!.. Дөөдүрөгөн дабдырдын башын айландырып боозуп алып, уялбай артынан ээрчип келгенин кара!.. Мине турасың... Жогол!!! Акамин сөөгү муздай электе... Ата-энеңдин азасын күтпөй тойлой бер, эми! – деп аял үңүлдөп ыйлап кирди. Мындай тажаал немени бирин-экин аялдар коштоп, келинди үйгө жакын

жолотушпай койду. Бул окуяны көзү менен көрбөсө да, кулагы менен даана угуп турган Жамалдын заманасы куурула, коюу түндү аралай качып келатты. Салаалап аккан көз жашынан жол тунарат. Ошол учурда боз үйдүн ичиндеги ызылдаган үндөрдү өкүм сүйлөгөн бир кишинин добушу жубаткандай болду. Бул Абдырахман аба эле. «Болду эми жаагыңарды жапкыла. Кубатты алып келе берсин деп Сагындын мен айттырганмын. Болору болгондон кийин баарына көнүш керек... Тек тур... Тек тур, балам, – деп кимдир бирөөнү тыйгандай болгон. Карыя сөзүн улап: «Эми сен, ушуларга ата ордуна ата, эне ордуна энесиң. Кежирленбей кулак сал! Жаман жосун чыгарбай, келин тосуштун шаанисин кылгыла. Болду бүттү...» – деп баарын жайгарган.

Кубаттын эжеси ошол түнү таарынып чыгып кеткен бойдон, акесинин ырым-жырымын үйүнөн өткөрүп, бул үйгө түк бут басып келбей койгон.

... Көпчүлүктүн кыйырына тараган ошондогу уу-дуу сөздөр тез эле унутулуп, Кубат Жамал экөө баягы батириде эч нерседен бейкапар жашоосун улантып жүрүштү. Арадан көп өтпөй кыздуу болушкан. Атын Акылай койгон. Мына ошол эркелеткен эрмеги Акиштайы азыр балдыр тилдүү балалыктын оюнуна кумары канбай жүрсө да, негедир бир нерсеге куса болгондой маанайы суз.

Жамал башынан өткөндөрдү эзиле эстеп жатканда, «Ыя, ботом, кеч болуп калбадыбы. Кызыңды бакчадан алып келбейсиңби...» деген апасынын сөзүнөн улам селт эте мөлтүрөгөн көз жашын көргөзбөй сыртка бет алды.

«Акиштай...» – деп кагылып-согулуп үйрүлө түшчү апасы кийинки кездерде, «Кызыңы...» – деп жеригендей жасаган мамилесине ичинен сыздап жүрдү. Акиштайда не күнөө. Ата деген ата экен да, кантип сагынбай койсун. Чүрпөнүн бир айыбы эле ошол. Атасын тез-тез эстей бергени. «Ошондо апам болбогондо мынчалыкка барбайт белек, – деп Кубат экөөнүн андагы жаңжалы көз алдына тартылды. – Кеч келсе, кеч келиптир да... Бирок ошондо жин тийгенсип... эх, анда да бар... – деп Кубатты күнөөлөгөн сайын анын өжөр мүнөзү маңдайына тартылып, өнө боюн өрөпкүтүп жиберди. Ал ойлуу бакчаны көздөй баратып, Акиштайдын атасы жөнүндө сураган тажатма суроолоруна жооп издейт.

* * *

Элет жеринин өзүнүн мыйзамы бар эмеспи. Күнүгө ошонун чегинен чыкпай жашап жүрүшкөндөй. Анын үстүнө кыштын күндөрү сыдыргыга салгандай коёндой окшош өткөнүчү. Кубат окуусун бүтүрүп келгенден кийин райондук гезитте иштеп жүрдү.

Кыш мезгили болчу. Айылдын эли мал-жандыгына жем-чөбүн берип, күн түндүк бою көтөрүлгөндө бирин-сериндеп тээ күнөстүү жерге топтоло башташат. Ал жерди «Бечелдин дөңү» деп коюшар эле. Андагылар өткөн-кеткенден сөз салышып, заматта уй мүйүз олтура калышат да адаттагыдай карта ойношот. Ошондо да ортодогу кызыган сөздөр улана берет. Не деген гана сөздөр козголбойт. Кубат шаардан келгенде борбордогу жаңылыктарды жердештеринин оозунан укканда аң-таң болуп жүрдү. Кечээ эле ошерден келишкендей сүйлөшкөнүчү. Деги бул жерде козголбогон маселе жок. Айылдаштар улам алик алып, саламдашып топтоло беришчү. Айрымдары: «Үйдө катын менен кажылдашып олтурганча, сөз өстүрүп келейин» – деп ушерди акмалап чыгышчу эмес. Мындагылар той-тамашага барса да бирге барышып, кайтышканда да болжошкондой ушу дөбөдөн жолугушчу. Эмне кылышат, анан? Жайды жайлата эмгек кылышып, кышты кыйрата карта ойноп чыгышат. Ошентип, бири кетсе, бири келип, каш карайганга чейин «мамилелештер» иргелип калар эле. Кубат жумуштан келери менен ошол иргелгендердин арасына кошулуп калып жүрдү. Дем алыш күндөрү болсо эртеден-кечке карта ойноп, түн бир оокумунда мас болуп келүүнү адатка айландырды. Жамал канча жолу айтса да өз билгенин бербеди... Ушундай ит өлгөн сууктарда талаалап жүрүп, Кубат арылгыс дартка чалдыкты...

Керимсел жел ойноктоп, топурак жыттанган талаада жаз илеби согот. Анда-санда тамаша сөздөрүн айтышкан кыз-келиндердин шаңкылдаган үндөрү гана жаңырат. Аз-аздан алдындагы жумуштарын бүтүрүшүп, шашке чайга жөнөп жатышты. Тамекинин жөөктөрүн жээктей баскан эки келиндин маеги суу аккан арыкка келгенде уланды:

– Бя, ботом, кечээ ким менен эле чатакташып жаттың? – деди улуурагы колун сууга чайкап жатып.

– Ээ, жеңе, баламы пычанга жибербейсиң деп Эржан келиптир. Көчөттүн барында тамекини эртерээк эктирип алайын дедим эле. Бу, бечараларды кышын-жайын тындырбас болду го, агайларыңыз...

– Аларда не күнөө, биргат айда дешсе айдашат да...

«Балдардын акчасына учуп жетесиң. Коомдук ишке дегенде тырышасың тарашадай болуп» – дейт, жанагы жаны жок. Анандагы: «Балдарыңа өкмөт акча төлөп жатат, ошондуктан булар өкмөттүн балдары» – дейт. Тим эле мени менен кошо толгоо тарткансып сүйлөйт...

– Олдо, оңбогур Эржан, ал ошентип күйдүргү сүйлөйт да. Ага анча териктиң. «Кунажын көзүн сүзөбү» – деп аткандыр, кайран кайниң... – деп жеңеси келинге суудан чача шаңкылдап айлананы жаңыртты.

– Койчу, жеңе, анын сөзү эле бар, кажыган. Ошого түткөн Анипага рахмат... – келин сууга жүзүн чайкап, кериле боюн жазып: – Баса, жеңе, Кубатты алып келиптир дейби?.. Бир мандем бар го, ыя, жеңе, – деп суроолуу тигилди.

– Эмнесин айтасың?.. Кечээ биргат бала үйгө келген экен. Абасы менен көпкө сүйлөштү го. Неси болсо да чыраактай бала эле. Ичкиликтин артынан илдетке чалдыгып алды.

– Бишкекке алып кетет экен дешпеди беле?..

– Таң... Жамал менен Сагындын көргөзбөгөн догдуру, алып барбаган табыбы калбады окшойт. Ичер сууң түгөнсө, айла жок тура, – ал оор улутуна жер карады. Экөө тең үнсүз тунжурашып, күнүмдүк турмушка алек боло, шашкелик чайга шашышты.

* * *

Врачтын кечээки айткан сөздөрү Жамалдын жандүйнөсүнүн тынчын алып жатты. Кубаттын бычактын мизинде турган өмүрүн же ак дебей, же көк дебей, «буйруса жакшы болуп кетет» дешип, анан минтип артынан: «Борборго жөнөтөт экен» – деп, үйгө чыгарып жиберешкени анын аза боюн тик тургузду. «Ыя, айланайын, Кубаттын күлгүн жаш курагы күм-жам болобу?» деген собол сай-сөөгүн сыздатып турду. Кубатсыз Акиштай экөөнүн тагдырын элестете албай, каңырыгы түтөп, көпкө чейин бүк түшүп ыйлап жатты. Төркү үйдөгү күйөөсүнүн ыкшыган жөтөлүнөн улам көз жашын билдирбеске аракет кылып, шаша кирип барды. Өңү-башы кулагына чейин кызарган бейтап сыйпалап түкүрөргө кагаз таппай жаткан эле. Жанында жайнаган гезиттер жатса да, башка жактан издеп жатты. Күнүгө почтадан гезит алдырып, окугандан кийин ирети менен жыйып койчу. Бир барагын айрытчу эмес. Муну айттырбай түшүнгөн Жамал сырткы бөлмөгө чыгып, текчеге төшөлгөн саргайган гезиттин жарымын ороп, жарымын колуна кармай кайра кирди да, Кубатты жөлөп какыртып-түкүртүп алган соң, муздак чай ичирип, колундагы гезитке үнсүз үңүлдү.

– Адамдан өткөн мыкаачы жок го... – Кубат окуп жаткан гезитин бүктөй Жамалга кайрылды. – Карачы... эми адамдарга маймылдын бөйрөгүн салганга тажрыйба жүргүзүп жатышыптыр. Өзү эптеп денеси чың жашай албаса, анын арсыз өмүрүн улантыш үчүн сөзсүз бир маймылдын өмүрү кыйылыш керек экен да... – ал кейигендей гезитти столдун үстүнө ыргытып койду.

– Гезитте жаза берет да... – Жамал жанатан бери колундагы гезиттеги фельетонго көз жүгүртүп олтуруп, анын сөзүнө анча маани

берген жок. Бул Кубаттын журналисттик кесипти аркалагандан берки биринчи көлөмдүү макаласы эле. Редактордун тапшырмасы боюнча белгисиз бир адамдын катынын негизинде жаза салган. Анда айылдык табып кемпирдин элди алдап акча алып, дабалап жүргөндүгү жөнүндө катуу сындаган эле. Көңүлүн алагды кылган жанагы гезиттин бир барагын коомай кармап сырткы бөлмөгө чыкты. Астейдил кайра бир сыйра көз жүгүртүп окугандан кийин, бу табып кемпирге азыр эле учуп жетчүдөй болгон көөдөнүндөгү кыялы өчө түштү. Анткени «чындап эле Кубат жазгандай болсочу...» деп табыпчылыгынан шек санап, барган менен эч майнап чыкпас деген ойго кадалды. Бирок бүлбүл жанган үмүт чиркин, күдүктөнгөн ойду жалмаган жалын болуп, ичинен имерилип, эмнегедир табып кемпирге бармайынча санаасы жай албасына көзү жетти.

* * *

Кемпирдин айылына жетүүгө көп болсо чай кайнамадай убакыт кетер эле. Көптөн бери элге аралашпагандыктанбы, Жамал көчөгө чыкканда баары аны жалдырап карашып тургандай сезилди. Кой-айга көнбөй ээрчип алган Акиштайдын көңүлүн сындырбай көтөрүп алган. Жолдон унаа күтүп олтурбай, шыр эле жөө жөнөдү. Аңгычаң артынан жете келген жеңил машина менен аш-паш дегичең кошуна айылга да кирип келишти.

Бирде-экиде бул чоочун айылга иши түшүп келбегендиктен баягы чечкиндүү ойлору чачылып, санаасы он талаа... Сураштырып кемпирдин үйүн бат эле таап алды. Эмнегедир кирүүгө батына албай темир дарбазанын жанында ийменип көпкө турду... Жамал тартыгандай эле бар болчу. Эшик-төрү кенен, чарбагы гүлбактуу, заңкая салынган кооз үй. Жүзүмдүн калың көлөкөсүндөгү чарпаяда ийик ийрип олтурган кемпирге жылуу учурашты.

– Кел, кызым, төр жакка өт, – деп ордуна элпек тура, Акиштайдын бетинен чымчып өөп койду. Анан үй жакка кайрыла: – Ай, ким бар?! Дасторкон апкел, конок келди! – кемпир белин колу менен таяна үн катты.

– Жок, рахмат, эне... Мен ушундай эле олтурайынчы, – Жамал акырын чарпаянын кырына олтуруп: – Сизге келдим эле, – деди.

– Шашпа, кызым, нан ооз тийип, келгениңди анан айтарсың, – деп кемпир мээримдүү тиктеди.

Заматта дүр-дүйүм тамактар жайнап, чай да коюлду.

– Ала гой, кызым, мага караба. Мен орозо тутуп атам... – табып кемпир ал-абалын сураштырып, саамга ойлуу тиктеп, назар таштап, сөз күткөндөй болду.

– Эне, сиздин табыпчылыгыңызды угуп, бир шыпаа болуп калабы деп атайын келдим эле... Күйөөмдүн сыркоосу күндөн күнгө күчөп... айлабыз кетип калды. – Жамал добушу кардыга араң үн катты.

– Мени ук, кызым, ооруган адамда биринчиден айыгып кетемин деген ишенич болуш керек. Ошондо гана жылыш болот...

– Эне, сиз өзүңүз бир көрүп дартына даба таап берерсиз?.. – баятан бери жер тиктеп олтурган Жамал үмүттүү тигилди.

– Эми... кызым, табыпчылык кыламын деп, колумду күйгүзүп алган жерлерим бар эле. Ошону колума албайынчы дегенмин. Мунун артынан көпчүлүктүн алдында уулума да сөз тийгизип алдым. – Кемпирдин уулу бир топ жылдардан бери совхоздун партиялык уюмун жетектеп келет. Ошол фелъетондон кийин апасын табыпчылык кылууга таптакыр тыюу салган болчу. Ушуларды эстеп олтурган кемпир Жамалдын сунушуна макул болбосун билдирип: – Мага капа болбо, кызым. Ата мурасы кылып табыпчылыкты туу тутуп келдим эле. Эми болбойт окшойт... – деди кайдыгер.

– Энеке, жок дегенде бизди аяңызчы!.. Бир шыпаа болуп калар... – бу кемпир чын эле жокту бар кылар адамындай Жамал жалдырай тиктей, көзүнүн жашы салаалап акты. Жанатан бери чоочуркаган Акиштай да апасын кучактай кошо ыйлады. Кемпир бир заматта айласын тапшай:

– Макул, барайын, барайын, балам... – деп жиберди туталана.

– Кечириңиз, эне, – Жамал Акиштайды сооротуп ойлуу телмирди.

Бир аздан кийин жайбаракат сөзгө өткөндө, кемпир капилет суроо салды:

– Кызым, бу күйөөңдүн аты ким эле?.. – Ойлуу олтурган Жамал селт этип эсине келип, «Кубатты айтсам барбай коёбу» деген ойго кадалды. Айла канча айтпаска не чара.

– Билсеңиз керек, эне. Баягы сизди гезитке жазган бала менин күйөөм болот, – деди Жамал айыптуу кишидей.

– Ие, ие, Мусанын келини турбайсыңбы. Рахматы болгурлар, кайната-кайненең жакшы кишилер эле, – деп кемпир башка кеп айткан жок.

Жамал кайыр-мазир айтышып дарбазага келгенде табып:

– Мейли, кызым, кечинде өзүм барамын. Камтама болбой жетип алгыла, – деп узатып койду.

Сагындын көңүлү чөгүңкү, ичи уйгу-туйгу. Кубатты алып келгенден кийин не кыларын билбей Абдырахман абадан кеңеш сурайын деген ойдо жолго чыкты. Врачтын, «Күч жетпейт окшойт, үка...» дегенин эстеген сайын сай-сөөгү сыздайт... Кайран бала мүнөзү түнт

тартып, өңүнөн азып кетти. Жашынан эле жароокер, кара күчкө эгедер мээнетке жаралган жан. А Кубат болсо ар нерсеге жөндөмдүү болгону менен өжөр, бир таарынган адамына кыялы кармаса өмүр бою салам бербей коё турган жосуну бар эле. Сагын менен Кубат эгиз козудай чоңоюшту. Үйдө кыз жок болгондуктан эшик-эликти мизилдете шыпырышып, бири уй сааса, бири сүт тартып, үй тиричилигин тың кармашчу. Ошентсе да кээде апасы Кубаттын кылдат жасаган ишине жүрөгү жиби: «Ушу сени, кудайым кыз кылып койбоптур...» – деп калар эле.

Сагын үйгө барганда Абдырахман аба жайнамазын жыйнаштырып жаткан экен. Келген мейманды тосо чыгып:

– Кел, Сагын, үйгө кир, – деди.

– Жок, аба, ушундай эле олтуралычы, – ал бастырманын алдынан бир боо чөп алып, алдына коюп олтурду. Абдырахман аба ушул чакан айылдагы Ныязбек уруусундагылардын Бакайы десе аша чапкандык болбос эле. Ар дайым жакшылык-жамандык иштерде ушул кишиден акыл-насаат угушчу.

– Аба... – Сагындын көзү канталап турду. Эриндери араң кыбырап: – Эми, эмне кылабыз? – деди.

– Кудай башка салганын көрөбүз, үка. Көп бошой бербей дадил бол... – карыя далысынан таптай жубата сүйлөдү.

– Даярдык деле чакталуу, аба. Кичине тыйын-тыпырым бар эле, эртең базарга барып келсекпи дедим эле... – деп бүткүл денеси көлкүлдөп ыйлап жиберди.

Абдырахман аба айласы куругандай чөгүп олтурду. «Алда кургур, ай, ата-энең өлгөндө мынча чүнчүбөдүң эле го...» – деп заманасы тартып турду. Илгери бирөөдөн бир тууганынан айрылганда: «Ата-энең өлгөндө мынча кайгырбадың эле, сага эмне болду?» – деп сурашкан экен. Ошондо терең үшкүрүнө: «Ээ, ата-эне өлмөк мурас. Ким болсо, балдарымдын алдында кетейин дейт. Ал эми мен болсом аял болор, бала болор. А бирок мага бир тууганды ким таап берет?» – деп боздоптур. Абасы ушуну эстеп Сагынды бугун чыгарып алсын дедиби, жөн койду.

* * *

Айткандай кемпир көз байланып, иңир киргенде өзү эле үйгө кирип келди. Жамалга учурашып, Кубат жаткан үйгө бет алды. Жаңы эле таттуу уйкунун кумарына батып бараткан бейтаптын тамырын кармап, ден соолугун сурады. Уйкусураган Кубат алдында турган кемпирди абалын сурап келгендердин бири го деген кыязда башын ийкеди. А чынында бир кездеги өзү жазган фельетондун каарманы

турганын сезген да, туйган да жок. Кемпир артынан бирөө куугандай сырткы бөлмөгө шашыла чыгып, кетүүгө ашыкты.

Табып Жамалдын колунан кармап:

– Балам, кудай буйруса айыгып кетет. Суукка бир жолу чагылып калган турбайбы. Жанагы мен айтканды жасап көр. Даба болуп кетер, ишенип эле турамын. Анан дагы бекиткен чөп-чарым бар, бердирип жиберем. Кайнатып бер... – деди.

– Эне... Сизди... – Жамал чебелектей бир нерсе дейин деп артынан узата басты.

– Кабатыр болбо, кызым. Бүгүн ушерде Сати кемпирдикинде түнөймүн. Ооз ачарга чакырган экен, балам машина менен жеткирип койду. Мени издеп жүрүшпөсүн, айтпай чыктым эле. Кой, барайын эми... баса, бүт баденин тердеткенге аракет кыл, – кемпир Жамалды ыктай тарта: – Келгенимди эч жан билбесин, кызым, – деп коюу түнгө сиңип кеткендей көрүнбөй калды.

Жамал үйгө кирип жанбиргеси Акиштайдын жанына кыңкайды. Кол жеткен табып менен догдурлардын неченинен ушундай сөздү угар бекенмин деп зар болуп жүрүп, үнү кудайга айтканы жеткен белем, кемпирдин оозунан чыккан, «айыгып кетет...» деген сөзү Жамалга канча кубат болуп, медет берди. Бул жашоодо бир ууч жакшы сөз опол-тоодой күчкө ээ экенин эми туйду. «Жанагыны кантип табамын?.. Чындап эле кайнатып берсе болор бекен? Бул жөнүндө кайнагама айтсам болобу, же... Кап, апамдын кечигип жатканын карасаң...» – деп өзүнчө ойго чырмалды. Ал түн бир оокумуна чейин ойлуу жатты.

...Кубат түндөгү көргөн түшүнөн чочуп ойгонгондон бери, кайра уктап албады. Ушул таттуу уйкуну көргүсү келип, ооналактайт. Кабынан чыгып кетчүдөй лакылдаган жүрөгүнүн кагышын тыңшап, жаздыгына ыктайт. Таң жаңыдан пардасын ачып жаткан эле. Ал көзүн ушалай сыртка көз таштады. Терезенин кычыгындагы жөргөмүштүн желесине түшүп калып, өлүм менен алпурушуп жаткан чымынды көпкө тиктеп жатты. Байкуш чымын, жөргөмүшкө жөн эле жем болуп бергиси келбей жанталашат. Жаны көзүнө көрүнүп жаткандай тызылдайт. «Төрөлүү... Кандай укмуш сөз. Төрөлдүң да, өлүү жолуна түштүң дегени тура. Бу, «өлүм» деген сөз ачуу угулганы менен ал жөнүндө ойлонгондо адамды аруулукка үндөйт турбайбы. Кээде өлүм жөнүндө ойлонуп коюш керек экен» – деди да, жандалбастанып жаткан чымынды ажалдан арачылап колго кармап, терезесинин форточкасынан сыртка учурду.

Акиштай адатынча таң саардан туруп, бирде атасына, бирде апасына асылып, алда нелерди сүйлөп бал тилине балкытат. Азыр да атасынын моюнунан кучактап чулдурап сүйлөп жатты. Жамал үй

ичин жыйнаштырып, өзүнчө алек. Кубаттын ыкшыган жөтөлүнөн улам Акиштай сырткы бөлмөгө чыгып кетти. Жамал бейтапка чай ууртатып, эртең мененки тамагын алдына койду.

– Тамак ичкенге табитим тартпай турат, – Кубат энтиге түштү. Өпкөсү кыйылдап оор дем алып жатты. – Акиш, кызым. Келчи бери... – деди. Жапакеч наристе атасынын төшүнө башын коюп, өскүлөң сакалын сылап үнсүз.

– Сакалыңды алып берсем болот экен, – Жамал жаңдай олтурду.

– Бүгүнчө жөн эле койчу, – бир нерсеге кыжаалат болгондой башын ары буруп кетти.

Жамал алып келген тамагын ашканага киргизип, кайра келгенде көргөн көзүнө ишенбей нес болду. Кубат менен ушунча жыл жашап, мындай мөлтүрөп аккан көз жашын биринчи жолу көрүшү. «Ай, кудай ай...» – деп каңырыгы түтөй, кошо ыйлап жибере жаздап, араң турду. «Чыныгы көз жаш, же кызуу сүйүнүчтөн, же жан кейиткен кайгыруудан пайда болот» – деп калчу Кубат. Өзү айткандай бул көз жашында кайгыруудан башка кубануунун кыпыны да жок эле.

– Түшүмө атам менен апам кириптир, – деди бир аздан соң, күрс-күрс жөтөлө. – Апамды атына учкаштырып алыптыр. Тээ кырдан кол булгалап чакырышат. Кийинип чыкканча кетип калышты...

– Ошолордун арбагы колдоп айыгып кетесиң... Адамда айыгамын деген ишенич болуш керек, – деп Жамал табып кемпирдин дайындаганын айтып жибере жаздады.

... Сагын таң эртең жумушка кетерде Кубаттын абалын сурап олтуруп кетер эле. Ошондон улам анын эмнегедир кечигип жатканынан улам Жамал эшикти кылчактай карайт. Анын ою Кубаттын көз жашын көрбөсө экен. Ансыз деле байкуш кайнагасы мууну бошоп, мүңкүрөп жүрөт. Айткандай эле Сагын бир аз кечигип кирип келди. Кубаттын колдорун ушалагылап, эриндеринин учу бүлк-бүлк эте бир нерселерди сурамжылай, анан өзүнүн ишинин чоо-жайынан кеп куруп олтурду.

Жамал кайнагасын узатып чыкканда, бастырманын түбүндө байланып турган жылкыны көрүп жүрөгү «шуу» дей, төбөсүнөн муздак суу куйгандай жандүйнөсү калтырай түштү. Сагын да муну алдырттан байкаган окшойт, актангандай:

«Пул болду, күл болду» дегендей, акча болсо эле жок болуп кетет экен. Ошого бир мал байлап койсомбу дедим эле. Базардан сатып алып келдим, – деп туталанды.

Экөөнүн тең жүрөгүн көзөп жүрчү кайгынын төркүнү түшүнүктүү болуп турса да, кайдагы күндөлүк турмуштун көйгөйүнө шылтай салгандай сөз козгогондой болгону менен, арман дүйнө бул көрүнүш Жамал үчүн Кубаттын күнү бүттү деген сөз эле. Акылга зирек келини

эч нерсе айткан жок. Айтар сөзү оозунан түшүп, дендароо боло катып калды. Сагын короодон чыга бергенде, эсине келгендей үн салды:

– Аке... токтосоңуз!..

– ...

– Аке, күчүктүн этин шорпо кылып кайнатып бериш керек экен, – деди бирөөлөр угуп калбасын дегендей акырын.

– Мейли... Мейли...

* * *

Күүгүм кирери менен Жамалдын кайнагасы жанагы неменин денеси муздап кала электе терисин шылып алууга ашыгат. Байкуш, кыңшылап жан берген күчүктүн жүнү колуна илешип-илешпей алка-шалка тер басты. Эмнегедир уурулук кылгандай эки жагын элендеп каранып, колдору эп келбей иши арбыбай туталанат. Качан гана жиликтей казанга салгандан кийин көңүлдөрү жайланышып олтуруп калышты. Жамал чын ыкласын коё, зор үмүт менен ичинен миң ирет шыпаа тилеп шорпону сапырып, ойлуу телмирет.

Мына шорпо бышарын бышты. Эми аны Кубаттын алдына кантип коёт?.. Ичеби, ичпейби? А эгер билип калсачы?.. Жүрөктү эзген нерсе ушул болду. Анткени оорулуунун эрки менен боло турган болсо, анда бул Кубатка уу бергенге тете иш эле. Кыялы дайын эмеспи, Жамалга... Досторкон жайылып, шорпону кеселерге толтура куюп, эч нерседен бейкапар тамактанып олтурушту. Кубат да күндөгүдөй кыйыктанбай кеседегини бошотуп, баягы эле кем сөздүгүнө салып, кебелбей жатып алды. Кемпир айткандай үч күн катары менен жалаң шорпо берди. Кудай жалгап, үчүнчү күн дегенде: «Күнүгө эле шылдыраган шорпо бересиң да?..» – деп ичип бүткөндөн кийин төшөгүн кымтылана нааразы болгондой үн катты. Мына ушул оокаттан кийин бейтаптын денеси көл-шал тердеп, бир паста көөшүлүп уйкуга кетчү болду... Кудайдын көзү түз белем, Кубаттын кубарган жүзүнө кан жүгүрүп, эки жагына элпек кыймылдай баштады. Күн сайын тамакка табити күчөп, күч-кубат жыйнап, эшик-эликке чыкканга дарамети жетип калды. Ал эмес көптөн бери какшып келген кусалуу көңүлдөрдү көлкүтүп, саргайган сезимдин сагынычы таркап, тер чача алтымыш тамыры жибиген аруу түндү да өткөрүп алышты. Жанатан бери идиш-аягын жууп олтуруп Жамал табып кемпирдин, «Балам, баденин тердет...» деген сөзүнүн төркүнүнө эми баамы жетип, уялгандай мулуяп күлүп койду. Шу тапта Жамалдын ажаты ачылып, көңүлү чак түштөй эле.

Ай айланып жылга жетпей Кубат так секире кадимкидей жумушуна чыгып, турмуш шарданына аралашып кетти. Жамалдын

ичкени ирим, жегени желим болгон күндөрү унут калды. Кубатты көр оозунан сууруп алгандай маңдайы жаркып, төбөсү көккө жете сүйүнүп жүргөнүн айтпа. Оорулуунун убайын көп тарткандыктанбы, кесел жөнүндө сөз болгондо заарканган Жамал Кубаттын ал-акыбалын сурагандарга «Жакшы болуп калды» дегенден айбыгып, «Кудайга шүгүр» деп гана койчу. Анткени «жакшы болуп калды» десе эле каардуу кесел жетип келчүдөй жүрөгү элеп-желеп болор эле. Деги эле оору дегенди жан адамга ыраа көрбөй, колуна келсе ушул балакетти башка белгисиз планетага айдап жибергиси келчү. Ооруган Кубат болгону менен анын азабын Жамал тартып, ушундай санаага байланды да калды... Күйөөсүнүн кеселине даба болгон нерсени айтылган илабиз боюнча унутулуп кала берет деп ойлогон.

Көр тиричилик менен аралашып жүрүп жайдын өтүп кеткени да байкалбады. Кубаттын ыкыбалы көтөрүлүп, иштеген жеринде орун-басарлык орунга көтөрүлдү. Кечээ эле чыркырата кармаган оорунун чеңгелинен араң кутулганын чымын чакканча көрбөй, жаңы орунга көтөрүлгөндөн бери ачкыл жыттанып келчү болду. Жамалдын «Ден соолугуңду ойлосоңчу» деген сөзүн тоготуп койбоду.

– Көңүл деген гүл да, Жамал, эми балдардын көңүлүн кыйбай ичип койдум да. Боюн көтөрүп калыптыр дешпейби, – деп койчу.

Арийне Кубатта эч кандай өзгөрүү болгон жок. Тескерисинче, ичип келүүнү адатка айландырды. Жамалдын боздоп-сыздап айтканы талаага кеткендей болду. Ал эмес айтканы эки болбос Абдырахман абанын сөзү да арык аттап суу кечпей калды...

... Кычыраган кыштабы, жайдын аптабындабы мында элдин аягы суюлбайт. Кубат жумушка барарда, сөзсүз, ушул жерге кайрылар эле. Жолу оңунан келсе жумушту ушул жерден бүтүрө салчу болду. Ал соосунда бирөө менен анчейин сырдына мамиле түзбөй, сөзгө сараң болгону менен ичине кичине эле жүз грамм кирип калса, оозунда мээр чөбү бардай жанындагыларды муютуп салчу. Омар Хаямдын ырларын кыраатын келтире окуганга уста эле. Азыр да ушундай кызыктуу кепке кирип калганда:

– Ой, Куке, мен нанушта кыла элекмин, сен жоон-орто болуп калыпсың го, – деп капилет суроо салган толмоч жигиттин коңур үнү алардын маегин бузду.

– Жата бер, анан катыныңын чатынан чыкпай, – Кубат аны жактырбагандай кайдыгер салам берди.

– Уйкунун көңүлүн калтырсак кыргыз болбой калабыз го, – тиги толмоч жигит колундагы пивону жарымдата ичип: – Ох, кечээ дуб болуп калыптырмын. Кичине мээни чайкап албасак болбойт, – деп Кубаттын жанынан орун алды.

Биринин көңүлүн бири кыя албай улам акча топтоп ичип олтурушкан бу берендердин маеги кеч бешимге чейин созулуп, акыры пивого кызыган немелер кыргызчылыктын кызуу талаш-тартышына өтүштү. Жанагы толмоч келген жигит:

– Эй, койгулачы, кыргыздан кыйын чыкса кыл мурутун кырып, кырчаңгы кылгандан кайра тартпайт, – деди.

– Кимдер?!– Кубаттын масчылыгы таркай түшкөндөй олурая тиктеди.

– Кыргыздар!..

– Энеңди урайындыкы... – ал колундагы кружкасы менен бет аралаштыра салды эле жигит чалкасынан кулап түштү.

– Омей... Омей... Эй, ит, сени иттин гөшүн жеп сакайып калды десе, ит бойдон калган урбайсыңбы... Ой, энеңди... – деп ызырына канжалаган бетин сүртүнө, билек түрүнүп кирди.

– Эй, ким иттин гөшүн жептир?! – деди Кубат атырыла.

– Аны катыныңан сура!.. – тиги жигит балдардын колунан бошоно, колун шилтей жолго түштү.

... Кубат ойлонуп жатты. Кечээ үйгө ким алып келгенин, кантип келгенин эстей албады. Элес-булас билгени үйүндө чатак салып жатканы. Андан калса үйдүн ичи чачылган, идиш-аяктын талкаланганы эле көп нерселерди айтып турат. Ордуна турса башы жарылчудай лок-лок этет. Ашканага кирип суу ичип, демделген бойдон калган палоону көрүп: «Дагы кууган турбаймынбы» – деди ичинен. Адатта Жамал Кубат келмейин жасаган ашынын алдын эч кимге бербей күтүп олтура берер эле. Эмнегедир ал жок болсо, тамагынан оокат өтпөй карандай чай менен жатып алчу. Кубат «Азыр келип калар» деген ойдо керебетте чалкалап жатты. Аңгычаң кабагына кар жаагандай Сагын кирип келди да:

– Ой, акмак, алыңа карап ичпейсиңби?! Дүнүйөң ашып атабы?! Эмне баарын талкалайсың?!– деди каардуу.

Кубат үн-сөзсүз жата берди.

– Кой дегенге көнүш керек, үка. Миненин этин жесең да айыгып кеткениңе шүгүр дебейсиңби. Жамал сен үчүн, сенин ооруң деп жүрүп не азапты тартканын билесиңби?! Жок дегенде кайнениндин көзүнчө Жамалды сыйлап койбойсуңбу!.. Ие, жакшылыгы жок, айбан... Ит экенсиң!.. – Сагын эшикти тарс жаап чыгып кетти.

Сагындын акыркы айткан сөзүнөн улам кечээ не себептен тиги бала менен урушканына эми акылы жетти. «Ит болсо, итмин да...» кекенгендей күңгүрөнүп койду. Кайненесинин келгенин уккандан кийин Жамалдын төркүнүнө кетип калганына күмөн санабады.

Ошондон баштап Кубаттын кулк-мүнөзү таптакыр өзгөрүп кетти. Ичкен жерден чыр-чатак чыгарып, нечен жолу көк ала койдой

таяк жеп келди. Кой-ай деген аттуу-баштуу кишилердин айтканына көнбөдү. Үйүнө бир күн келсе, эки күн келбей акыры түнөбөс болду. Алып келейин деп атайын аттанып түшкөн Сагынды элдин көзүнчө кийимин тытып, ата-жотосуна дейре жеткире сөгүп, айласын алты кетирген. Андан кийин «Кубат мас экен...» деген сөздү укса эле бала-чакасы менен алапайын таппай, жүрөкзаада болуп бүтүштү. Үйүнө келген күндө да түнү бою Сагындын үй-бүлөсүн тынчтык бербей, чаң-тополоң салганы салган... Кубаттын эшигиндеги чарпаяда үңкүйүп тамеки чегип олтурган Сагын эле болбосо, анын үйүн бака маңдабай калган.

* * *

Кийинки кездерде жатса да, турса да туулган жеринин турпаты көз алдына тартылып, көксөөсү күчөдү. Жүрөгү алып учуп, айылдаштары менен божурашып: «Эл аманбы, журт аманбы?» – деп чын дилден чер жазыша маек кургусу келип жүрдү. Мында нечен жолу чыгынып келем деп келе албай жүргөн. Өскөн жерди сагынуу көөдөнүнө сыйбай, эркин жипсиз байлаган бир күч ушерге жетелеп келди. Адатта кеч калган айылдаштары үчүн бул жай машина жалдап кеткенге ыңгайлуу болчу. Кубаттын көздөп келген жеринде эч ким жок эле. Тээ ак мөңгүлүү Бабаш-Ата тоолору тарапка көз чаптыра, топудай алтын турагынын теректери көрүнөбү дегендей мойнун созуп элеңдеп карап коёт. Азыр ушунчалык эл менен болуп, эл аралагысы келип турду. «Элдин арасында жөпжөнөкөй бапырап өмүр сүрүүнүн өзү бакыт турбайбы» – деди. Баягыда ата-энеси каза болгондо, «алты саным аман турганда, силер үчүн чымындай жаным курман» деген сөзүн эстеп, намыстана, өнө бою чымырай түштү... Эмнегедир ошол окуяга түшүнбөй келет. Абдырахман абасы о дүйнөгө узаганда жайыны койгону көрүстөнгө келгенде кимдир бирөөдөн жаагына жегенин эстеди. Жерде оонап жатканда аны аттап өтүп баратышкан элдин каардуу сүрү көз алдына тартылат. Неге андай абалга туш келгенине ушу күнгө чейин айран-таң. Бир билгени – сеңирдеги жалгыз аяк жол менен белгисиз жакка баратканы... «Кантип эле өз айылыма бара албай калайын?» – деди оор улутуна. Бул суроону өзүнө нечен жолу берген. Жооп таба албай келет.

Ал көпкө күттү. Жакын арада эч ким көрүнбөйт. Койнундагы бөтөлкөнүн оозун ачып, кулк-кулк этип жутуп, тамшанып олтуруп калды. Эртели-кеч наар алып жеген тамагы ушул вино. Дүкөндүн кампасында кечке кыбырап жүк түшүрүп жүрүп жазды чыгарды. Ал жерде иштегени үчүн курсагын тойгузуп, койнуна бир бөтөлкөнү салып берсе болду, дүйнөсү түгөл, көңүлү курсант. Маянасы менен

деле иши жок. Кышы бою башпаанек кылып келген Тентек-Сайдын жээгиндеги эски автодүкөндүн буткасын да жакында суу ташкындап алып кеткен. Азыр күн баткан жердин коногу. Эки жагын элеңдеп карап, эч кимдин келбесине көзү жетти белем, бөтөлкөнү койнуна катып, кудундап кетүүгө камынды... Ал жолду жээктей ойлуу баратты. Бул жол ага тааныш. Ар дайым атасы экөө ушул жол аркылуу ат арытып, көр тиричиликке азык-оокат алып кетишер эле. Ушундан жогору көздөй сапар уласа, аш бышымдай убакытта айылына жетип барышчу. Азырчы... азыр ал айылы тарапка аттанбай, аңгыраган көчөдө селсаяктай баратканына арданып, арманын винодон чыгарып жатты. Баары бир эртедир-кечтир барарына ишенип, жүзү нурдана түшөт. Бирок качан? Кантип барат? Ушуга көзү жетпейт.

... Маңдайында турган кызды көрүп сүйүнүп кетти. Негедир жүрөгү элжиреди. Ал ушунчалык жакын сезилди. Аны көрөр замат күнөстүү жерде олоң чачын өрүп олтурган апасын эстеди. Апасынын чачы да ушундай төгүлүп турчу. Студент кезинде каникулга барганда жар боюндагы көк каргалардын айылына келбей калганына кейип, жаштыгына күбө болгон парандалардын чанып кеткенине өкүнүп, келеринен күдөрүн үзбөй жүрүп көрө албай келген. Улактай секирип ойногон суу боюндагы ошол жарга ар жыл сайын барып, канатын күнгө чагылыша кулпурган канаттууларга жолуга албай жүрдү. Ошолорду бир көрүүгө зар болгон. Анын сыңарындай, мындай олоң чачтууну көрбөгөнүнө да көп болуп калган. Кызый түшкөн жандүйнөсү жалындайт. Селкинин төшүн жаба өрүлө ташталган чачынан сылап жибере, кайра колун тартып ала, жол бошотуп жалдырай карап калды. А селки болсо уяң гана жылмая бир карап, Кубатты таң калтыра ары басып кетти. Ал дендароо болгондой адаттагыдай сөөккө жетчү сөздү күтүп, үн-сөзсүз селейип катып турду. «Адамдардын баары ушундай болуп калса кана?! Бир эле... бир эле жылмаюу жаныңды жыргатат тура. Бир эле жылмаюу...» – деп жаш селкинин жылуу мээримине магдырап, жарпы жазыла жайдаңдай жөнөдү. Ээн талаада жел айдаган камгактай калдаңдаган бул караан күүгүмдөлгөн кечке жутулуп баратты.

* * *

Кубат узаганча жолу арбыбай, делдеңдеп шашып келет. Көңүлү тынчыбай, будуң-чаң түшүргөн ой-санаа анын акылын адаштырып, кайда баратканын да туйган жок. Иши кылып тигилерден изин жашырып, оолак болсо эле болду. Артынан бирөө кууп келе жаткандай эки жагына каранат. Качан дүкөнчү аялдын үнү чыга калат деп кулагы сак болуп, кадамын тез-тез таштайт. Дүкөндүн карааны

көрүнбөй калганын далысынан сезгенден кийин чоң кылмыштан кутулгандай басыгын басандатты.

Элдин аягы үзүлбөгөн бул жерде адаттагыдай талаш-тартыш күчөп, бакылдаган мастардын базарына айланган. Издетпей күнүгө акырына өзү келген бригадирдин атындай мында келип калганын билбей калды. «Аялдамага барыш керек эле...» – деди эсине келгендей ээгин тырмана. Жашыл шиберлүү кооз жайдын ар бир дарагынын түбүндө топ-топ болуп олтурган адамдардан четтей, сол далысына салаңдаган костюмун улам көтөрүп коюп бир азга ойлуу турду. Бул аял Кубатка мурунтан эле сыртынан тааныш. Ушул жерди акмалап кетпей жүргөндөрдүн бири эле. Ошол толмоч келген аялдын аңгемеси Кубатты алагды кылды.

– Эх, синдим, – аял оор улутуна жер карап колундагы кружкадагы пиводон жутуп жиберип: – Бул турмуш ошонусу менен кызык. – Жанында отуздарга барып калган келин анын кебине кунт коюп кулак төшөйт. – Эркектериң ошол да. Калтасы жибигенче кагылып-согулуп, өмүрү күйөөң айтпаган сөздөрдү айтышат. Өлүп баратса андай сөздөрдү аялдарына арнашпайт... Эх, андайдын далайын көрдү го, курган башым. Ошолордун шилекейин агыза албасаң, аялдыгыңдын акыбети кайсыл?! Ошон үчүн «адашат да, акылдан...» – деп шаңкылдап теребелге күлкү жаңыртты. Бул аялдын алтын тиштери күнгө жаркылдап, аруу жүзүнүн ажарын ачып, албырган көздөрү дале кимди болбосун арбап турар эле. Жаңкы келин ички күйүтүн айтып бүткөн немедей сөз тыңшайт.

– Эми сен... – аял бир аз кызый түшкөн белем, сөздөрү өкүм чыга баштады. – Сен... сен мени ичкич эле дебесең, менин сага айтар кеңешимди ук!.. Күйөөмдү кармап алдым деп эле ич күүдүндү ичкиликтен чыгарайын дейсиң го... – келиндин колундагы кружканы тартып алып койду. Ал: «Эмне болду?» дегендей эңгирей туруп калды.

«Экестүү катын секирип сиет» болбо!.. Сага айтарым шу. Бул жашоодо маңдайыма жазган тагдырымдын эки өңүрүн тең көрдүм. Кезегинде жаштыгымдан жаза тайып, турмушумдун таш-талканын чыгардым. Билим десең, билим, өң-келбет десең, андан да кур эмес элем. Айланайын синдим, ортоңордо балаңар бардыр?.. А менчи? Мен... мен төрөлө элек наристенин убалына калып, бакыттын өңүн көрбөй өмүрүм өкүнүч менен өтүп баратат. Сен бактылуусуң! – аял бышактап ыйлай баштады. – Куттуу үйдөн күлкү жаңырып, таалайыңа жазган тагдырыңдын туткасын бекем кармап, турмуштун туу чокусуна талбай жетүүнү самаган кандай эрдик!.. Ошонун өзү бакыт тура!.. – жанындагы келиндин кружкасындагы пиводон жутуп жиберип, эч нерсе болбогондой апакай жүзү албарып, арыда нес болуп турган Кубатка карап:

– Ай, жигит, кунажын көргөн букадай сүзүлбөй баспайсыңбы бери, – деп шаңкылдап күлүп жатты.

«Ушуну укмаксың» дегендей ичинен өзүн жемелей, койнундагы дүкөндөн уурдап чыккан бөтөлкөсүн бирөө тартып алчудай кымтылана созулган бакты аралай жай басты. Жанагы аялдын «турмуштун туу чокусуна талбай жетүүнү самаган кандай эрдик?» деген сөзү кулагына жаңырып баратты. Эмнегедир кечээки кыздын мээримдүү жылмаюусу эсинен кетпей койду. Ошондон бери бири кем дүйнөсү бүтөлүп, аны эстеген сайын келечегинин кечтелүү турмушу көз алдына тартылып, кунарсыз жашоосуна кубаныч тартуулагансыйт. «Тилекке жолукпаганда жүк да түшмөк, курсагым да тоёт эле. Аялдамага да бармакмын. Аны кайсы шамал айдап келди, мага...» – деп капа болгондой, тээ өркөчтөнгөн Бабаш-Ата тоолору тарапты карап, үнсүз тунжурайт. Азыр аялдамага барууга кеч болуп калган эле. Ошол жерге барса эле оюндагысы орундалып, опол-тоодой жүктөн арылтар кур үмүткө жипсиз байланып жүрдү. А бирок андан ары бут басып барууга жандүйнөсүн ууктуруп келген уяттын улуу күчү уруксат бербес эле.

...Заматта көз алдынан жалындуу жаштыгы тартылып өттү. Бүгүн негедир көңүлү көтөрүңкү, шайдоот келатты. Аңгычаң, «Акылай, бас кызым...» деген аялдын үнүнөн улам, жанына тепеңдей басып келген наристеге жүрөгү жибий колуна алып көтөрөрдө, албардан тайган жүзүн көргөн жаш бала чыңырып ыйлаган бойдон кайра апасына качты. «Өлүгүңдү көрөйүн алкаш... Баланын балакетин аласыңбы. Кара жерге киргир, макүрү...» – деп баласын бооруна кыса карганып баратты. Көз ирмемде каарын салган Абдырахман абасынын: «Элден чыккан макүрү...» – деп бир кезде айткан сөзү чагылган болуп төбөсүнө сайылды. Кечээки жаш селкинин жылуу мээримине муюган жандүйнөсүн, жалп өчүрө суу сепкендей бул аялды азыр муунтуп салууга даяр эле. Анын заарканткан сөздөрүнө шагы сынып, арданып турду. «Ким алкаш? Менби?.. Көңүл ачуу үчүн гана ичип жүргөн нерсеге кантип эле чөгүп кетейин?! Жок... Мен деген... мен деген адаммын да. Жо, чын эле ичкиликсиз күнүм өтпөй калдыбы?..» – койнундагы бөтөлкөнү барчалатчудай карыштыра кармады. «Акылай...Акиштайым менин...» – мууну бошой, мурдун шор-шор тарта көзүнөн жаш кылгырды. Кийинки күндөрү бир нерсеге кусаланып, жашык болуп кетти. Арман дүйнө, арааны күчтүү ачкыл өмүрүндө көп нерсесин жоготту. Арактын азгырыгы менен жүрбөгөн жери калбады. Алты жыл акактап чуркап жүрүп

араң алган дипломунун кай жерде калып, кантип кол үзгөнүн өзү да билбейт. Көпчүлүктү тамшандырган талантын, шык-дараметин мындай кой, ал эмес ар намыс-ариятин жоготуп келсе да, ушул жалгыз чөнтөк дептерин жоготпой келет. Анын сырдашары да, муңдашары да ушул дептер болуп калды. Азыр ушу бир кездеги кызынын бөйтөйгөн колдору менен чиймелеп тарткан сүрөттөрүнө үнсүз тигилди. «Мына шен, мына апам, бул мен...» – деп кыткылыктаган Акиштайдын күлкүсү кулагына жаңырат. Жүрөгүнүн дал тушунан орун алып жүргөн ыйык дептеринен орун талашкандай култуйган бөтөлкөнү чаап жиберчүдөй болуп, кайра кымтылана, күндө башпаанек кылып жүргөн калың бактын төрүнө шылкыйып жөнөдү. А чындыгы ал вино көп нерсесин тартып албады беле...

Эртеден бери наар албагандыктан өзөгү катып, каш карайганга чейин уктай албай жатты. Ант бергендей бөтөлкөнү ары ыргытып, карабай жата берди. Же түн кирсечи. Күндүн узактыгын эми байкады. Ары-бери ооналактап, көзүн жумган сайын айылынын ажары элес болуп, кадалат да турат. Эмнегедир Жамал айтып жүргөн Үркөр жылдызды асмандан таппады. «Неге Үркөр чыкпады экен?» – деди ичинен. Кубат кандай гана мас болуп, акылдан ажыраган күндө деле, атасынын бир кезде үйрөткөн ушул сөзүн, сөзсүз, жадыбалдай жатка айтар эле. Куркулдаган ашказанынын айласын таппай, чыдамы кетти белем, бөтөлкөнүн оозун ачып, кулк-кулк эте эки-үч ирет жутуп жиберип, оор дем ала чалкалай жатты. «Жаттым тынч, жаздыгым кенч, тилим куран, тилегеним ыйман...» – деп аягына тили күрмөөгө келбей көөшүлүп уйкуга кетти.

... «Кукен...Кукен, карасаң, Аргенчиктин ыйлаактыгын. Атын Арген коём дечү эмес белең. Кукен, карасаң, таш боорсуң... Жок дегенде айланайын деп койчу... Айланайын деп койчу...» – деп маңдайында Жамал нааразы болгондой наристени көтөрүп турду... Кубат наристенин ачуу ыйынан чочуп ойгонуп кетти. Таң сүрүлүп, бактын ичи канаттуулардын чырылдаган «майрамына» айланган учур эле. Ал бөбөктүн ыйына назар салбай, сууктан чыйрыга түшкөн денесин чыйралтыш үчүн бөтөлкөнүн түбүндө калганын так көтөрө ичип, кайра уйкуга башын коёрдо капталынан зааркана ыйлаган чөргөктөгү баланы көрүп, уйкусу умачтай ачылды. Өбөктөй жылып барып, наристени колуна алып, түктүү бетин жакындатканда анын эрининен соруп, ачыркана ыйлап жиберди. Кубат не кыларын билбей эки жагына каранып олтурганча наар албаган ашказаны тызылдай, терebel анын көзүнө алай-дүлөй көрүнүп баратты.

... Таң саардагы бейкутчулукту чыркырай сүйлөнүп жаткан аялдын үнү бузду. Ушул аялдын сөзүнөн улам аялдамадагы элдин көңүлү шар аккан суудан темтеңдеп араң аттап, жээктей келе жаткан

жигитке бурулду. Улам мүдүрүлүп жыгыла, колундагы наристени аярлай кармап бооруна кысат. Мөңкүп агып жаткан суунун шарына сайылып түшчүдөй болгон Кубатка кабатыр боло безилдеген аялдын кебине эч ким деле маани берген жок.

– Ой, айланайын, адамдар барсыңарбы?! Жардам берип койсоңор боло, ботом!.. – деп тынчы кетет.

– Мас экен... – деди бирөөсү бурк эте.

– Мас болсо мине болуптур, ботом!.. А дагы пенде го. Ой, өлүгүңдү... – Кубат чабылып түшкөндө, кыйкырып жибере: – Ок, арак ичпей энеңдин канын ичкир... Баланы колунан алгылачы, ботом! Бу адамдар эмне болуп баратабыз?! Карап койсоңор боло!.. Баланы жанчат эми!.. – деп таңгакталган түйүнчөгүн тегеренип чый-пыйы чыгат.

Адамдар келген автобуска тыгылышып, ар ким өз түйшүгүнө тырмышкандай шашып кетип жатышты. Аңгычаң кайдан-жайдан милициянын тобу жетип келип, Кубатты мүшөктөп картошка жүктөгөндөй машинанын артына ыргытышып, заматта көздөн кайым болушту. Аял болсо бөтөн дүйнөдөн келген адамга окшоп: «Адамдар эмне болуп баратабыз?..Эмне болуп баратабыз?..» – деп кайра-кайра безилдеген ушул таңдын күкүгүндөй ээнсиреп кала берди.

Эртеси күнү Тилек редакциянын машинасын жалдап, түз эле Кубат иштеген дүкөнгө келди. Ал кечээ кеткен бойдон кайра келбептир. «Кийимин унутса унутат, ырыскысын унутпайт. Ошондой ырыс-кешиктүү бала...» – деп дүкөндүн башчысы какшыктай, Кубат жөнүндө бир топ сөз козгоп берди. «Ырыскысы» дегени, сөзүнөн баамдагандай Кубаттын жашырып салып кеткен виносун турбайбы. Тилек аялдын сөзүн кунт коюп угуп олтуруп, келбесине көзү жеттиби, айтор, ага кайрылып:

– Эже, кай жерде жүрүшү мүмкүн?.. – деди кабатыр боло.

– Ой, мен кайдан билейин. Ага мынча ишиң түштү?.. Ит сийген жерде жаткандыр да, оонап... – деди аял колун шилтей.

Бу аялдын адамды теңсинбей сүйлөгөн кебине кыжырдана катуу айтып жибере жаздап: «Андай бала эмес эле да...» – деп жактырбагандай туруп жөнөдү. Райондук гезиттеги Кубат менен иштешип калган бала экөөнүн издебеген жери калбады. Анын баскан-турган жерлери ар кимге дайын болгону менен негедир жылан жалмагандай эч ким көрбөптүр. Акыры айласы түгөнгөндө көңүлүн беймаза кылган санаанын түбүнө жетүү үчүн Кубаттын айылына барууга туура келди.

... Сагындын төкпөй-чачпай айтып берген сөзүн угуп, не дээрин билбей нес болду. «Мине кылам анан, ука... Мен ага бир тууган эмей эле, бокочо көрүнүп калдым. Айылда айтышпаган, урушпаган адамы калбады. Абдырахман абамы жайына коёрдо мас болуп алып, мазарда «мен куран окуймун» деп жаңжал салып, күйбөгөн жерими күл кылбадыбы... Эми несин айтайын, элди аралап баса албай калдым, ука...» – деп Сагын көзүн жашка чайып олтурду. Тилектин оозунан сөзү түшүп, кечээ эле студент кезинде ар кандай чогулуштарда маселени кабыргасынан коюп, орундуу сүйлөгөн, оюн-зоок кечелердин көркүн ачкан Кубаттын элеси көз алдына тартыла калганда, агасынын азыркы айткан сөздөрүнө да ишенбей кетет. «Азыр кимдер арак ичпейт, Сагын ака... Эртеге райборбордон жолугалычы...» – деп Тилек убакытты болжолдоп жолго чыкты. «Кыз-зык... Кубатты каралап, көбүртүп-жабыртып жиберген жокпу? Экөөнүн ортосунан кара мышык өтүп анан... анан минтип урдуруп жаткандыр. Азыр шу заманда бир тууганга деле ишениш кыйын болуп калды го...» деген ойго келди Тилек. Бирок Сагындын, «Өткөндө көңүлүм тынчыбай Жамал менен Акиштайдан кабар алып келе коём деп, Кубаттын кайын журтунан какыс-кукус сөз угуп калдым. Кубат жөнүндө айтпаганым да ырас болуптур...» деген сөзүнөн улам, сөзсүз, бүгүн Жамалга жолугууну эп көрдү. Чындыктын түйүнүн ошол гана черине көзү жетти.

Жамал мектепте экен. Сагындын көз жашын көлдөтүп каңырыгы түтөй айтып берген сөздөрүн дилине сиңире албай келгени менен Жамалдын ак аралаган чачтарын, муңайым жүзүн көргөндө көкшүнү сууй түштү. Мындай абалда жолугабыз деп түк ойлогон эмес.

– Командировкада жүрөсүңбү?.. – деди Жамал. Ал Тилекти иш менен жүрсө керек деген кыязда үн катты.

– Жок... Пахандын агасынан келатам. Эмне болду, жеңе? – Тилек эрдин кырча тиштей, суроолуу тигилди.

– Өзүң уккандырсың... Ошо... Биздин тагдырыбыз ушинтип калды. «Кубат акам, коомдун жүгүн көтөрөт» дечү элең, минтип бир стакан аракка алы жетпей айбан болду. Ага азыр арактан башка эч нерсенин кереги жок.

– Силер керексиңер!.. – Тилектин үнү кардыга дубалды ургулай: – Аны минеге таштап койдуңар?! Кана, жеңе сөзүңүз?! «Өмүрлүк жар болом» деген сөзүңүз кана?! Адамдар анын көңүлчөктүгү үчүн, карапайымдыгы үчүн тебелегиси келиштиби?! Ушинтип калмак беле!.. – ал жаш балача эркей араң турду.

– Эх, Тилек, Тилек... сен көп нерсени түшүнбөйсүң. Кубатка бизди күйбөйт деп ойлойсуңбу?! Кубатсыз жашоо мага эле жыргал бекен?! Кызынын күндөп-түндөп куса болгонун көрбөй көр болду дейсиңби!

Бирок... Бирок... – деп сөзүнүн аягына чыкпай буркурап ыйлап жиберди. Ал экөө токтоно албай көпкө ыйлашты. Анан капилеттен Жамал бир нерсени туйгандай, Тилекке кайрыла:

– Тилек... Кубат азыр кайда?! Мине болду ага?.. Оорудубу? Айтчы, оорудубу?.. – деди жаш чайган көздөрү балбал жана.

– Жакшы эле... – ал мурдун шор-шор тарта, – жакшы эле, жеңе, анын кусалуу турмушуна Сиз гана керексиз, – деди Тилек. Баягы студент кезинде Кубатка таарынганда жибите сүйлөгөн сөздөрүн эстеп ичинен: «Данакерим... данакерим» – деп жүрөгү жибий, мурдагыдай муюп кебин угуп олтурду.

Ошентип, Тилек эртеси күнү жолугушчу жайды сүйлөшүп, кеч күүгүмдө шаарды көздөй жөнөдү.

– Та-ак, жолдош Мусаев, сиз биздин «кызыл китепте» каттоодо турсыз. Билесизби?.. – деди капитан фуражкасын столго коюп жатып.

– Кандайча?..

– Ушундайча! Сага окшогон алкашты карап жүрбөсө болбойт, – капитан өкүм сүйлөй баштады. – Закүн бар да, закүн. Болбосо ушундай пайдасы жокторду чекеден атыш керек эле. Же үйгө пайдасы тийбей, же коомго пайдасы тийбей, ашка жүк, башка жүк болуп жүрөсүңөр да, суволуштар! Шылкыйбай бери кара!.. Баланы кайдан алып чыктың?! – деди көз айнегин мурдунун учуна түшүрө.

– Кайсы?..

– Суроону биерде мен беремин... Кимдин көзүн кашайтып, баласын уурдап чыктың деп атам!..

– Эч кимдин... Уурдаган жокмун, мен...

– Ой, ушу сен укмушсуң, Мусаев!.. Кечээ эле: «Бул менин балам...» – деп жада калса атынан бери айтып, – капитан алдындагы кагазга көз жүгүртүп: – Ии, мына... мына «Арген Мусаев» деп төшүңдү ургулап жатпадың беле. Эми дагы минени былжырай баштадың?! Айт, бол!.. Баланы кайдан алдың?!

– Тууп, таштап кетиптир...

– Кайда?!

– Тээ парктын баш жагына...

– Ал жакта эмне кылып жүрөсүң? Таң саардан бышырып коюп турбу сага!

– ...

– Мусаев, эмне кылып жүрдүң деп атам?..

– Ошерде түнөгөн болчумун...

– Түй ата, мунун түнөгүчүн кара!.. Кандай анан, уйку кандыбы? – деди карс-карс күлө. – Сөздүн ачыгы, баланы уурдап чыгып шантаж

кылайын дедим дебейсиңби... Сага окшогондордон баарын күтсө болот. Давай, мыногу кагазга ошондой деп жаз, башты оорутпай...

– Жазбайм... Эч нерсе эсиме келбей жатат... – деди Кубат. Бир нече күндөн бери наар албаган денеси шалдырай эс-учун жоготуп бараткандай эле.

– Сержант эсине келтирип койчу... – деди артынан коштоп келген милицияга кайрыла. Ал Кубатты чачынан мыкчый кармап тургузуп, кулак түпкө аралаштыра урганда, тээ бурчка сайылып түштү. Сержант жооптуу ишти так аткарып жаткандай шердене эки-үч жолу тээп-тээп жиберди. Кубаттын тумандаган көзү чымырай белгисиз туңгуюкка чөгүп баратты.

Тогуз жолдун тоомундагы автобекет. Бул жай күндүр-түндүр ары-бери каттаган жүргүнчүлөрдү кабыл алып, узатып туруучу турмуштун түбөлүк токтогус кыймылдаткычындай күр-шар түшкөнү түшкөн. Жамалдын мында келгенине бир сааттай болуп калды. Кечээ Тилекке жолуккандан кийин санаасы тынчыбай, түнү бою не бир ойлорго чарпылбады. Эртең менен эрте туруп, апасына эч нерсе дебей Акиштайды ээрчитип баса берген. Эмнегедир чечкиндүү кадам таштап, кызынын кусасын жазуу үчүн Кубаттын салган тозогуна да даяр эле. Бу жашоодо жабыркап жашагандан көрө, дагы бир жолу ага тик карап, жүз багып күрөшкүсү келди. Өзүн өзү турмушта сындыргысы келбеди... Туш-тарапка агылган эл. Акиштай ошончо кылкылдаган адамдардын арасынан Сагынды жазбай тааныды. Ал анын алдынан чуркап чыкпаса, Жамал кайнагасын көрмөк эмес. «Аба, атамы алып кеткени келдик. Биз эми өзүбүздүн үйдө жашайбыз. Өзүбүздүн үйдө жашайбыз...» – деп кайра-кайра сүйлөнүп, абасынын мойнуна асылып турду. Наристенин сөзүнө элжиреген Сагын ошондо бир жашыды. Акиштайды бооруна кыса кармап, Жамалга:

– Кубат дагы ооруканага жатып калыптыр, – деди башка сөзгө келбей.

– Эмне?!– Жамалдын картталган жарасы сыйрылгандай, өнө бою зыркырады.

– Кечээ жаткырышыптыр... Жүрү кеттик... – Сагын келининин алдына түшүп тыпылдап жөнөдү.

Тилек эмнегедир кечигип жатты...

Оорулуулардын тизмесинен Кубаттын фамилиясын издеп үңүлүшөт. Жамал, «жок болуп калса экен» деп ичинен уйгу-туйгу. Кабыл алуу бөлүмүнөн чыгып келаткан врач:

– Кимге келдиңер эле?– деди тизмеге тигилген Сагынга кайрыла.
 – Мусаев дегенди издеп жатабыз. Бул жерге жаткан жокпу?..
 – Аа... Мусаевби?.. Бар... бар... – деп колундагы китепчеден көзүн албады.

– Кай жерде?.. Кирсе болобу?.. Деги абалы кандай?.. – Жамал туталана сөзгө кошулду.

– Жок... Азыр кирүүгө болбойт.

– Эмнеге?!

– Сурап жатышат. Жаш баланы уурдап чыккан имиш...

– Кандайча?!– Сагын сөздүн төркүнүнө түшүнбөгөндөй врачтын алдын тороду.

– Ай, ким билет дейсиң?.. Бирөө тууп таштап кеткен болуш керек. Ошону таап алган го, сыягы. И, баса, силер кимиси болосуңар? Мусаевдин эч кимиси жок экен деп атышпады беле?– деди таң калгандай.

– Жо-жо, андай эмес, мен агасы боломун, бул жак келинчеги, – деп Жамалды көргөзө врачты жандай басты.

– Түзүк...түзүк, кабатыр болбогула. Абалы дурус эле. Көбүрөөк ичет окшойт. Эми азыр ичпеген адам аз. Эки-үч күндөн бери кезерип наар албаган сыягы, ошого бир аз өзүнө келе албай жатат. Акырындык менен жакшы болуп кетет, – ал кабинетине кирип баратып, «киргиле...» дегендей колу менен жаңсап, тигил экөөнү өзүнө чакырды. Алар шашыла жетип келишкенде:

– Мына «уурдалган» жигит, – деп чөргөктөгү наристени көрсөттү. Шул заматта Жамалдын жандүйнөсү сыгыла: «Неге төрөлдүң экен, алда кургур, ай?! Адамдардан ариет-намыс кетип, акыл-эстин баары акчанын кулу болуп жатканда, неге төрөлдүң экен?!» – деп ичинен сыздап турду. Ал ошентип кайра-кайра сүйлөнгөн сайын эмчеги тыз-тыз этип, эт-жүрөгү эзилип баратканын кантесиң. Аңгычаң аркы бөлмөдөн көкүрөктүн түпкүрүнөн кыйылдап ыйлап чыккан күрс-күрс эткен тааныш добуш угулду. Тээ баягы жүрөктүн үшүн алган оорудан кабар берген ушул үндү укканда Жамалдын санаасы сапырылып, бир кезде: «Эч кимге айтпа, балам, эч кимге айтпа...» – деп коюу түнгө сиңип кеткен табып кемпирди жоготкондой ой түбүнө жетпей тунжурайт.

– Кирсеңер болот, – деди врач бөлмөдөн чыгып баратып.

– Ыя, кайда?.. Ие, ие... – Жамал эсине келгендей Кубат жаткан бөлмөгө бет алды.

Ал эшикти ачып киргенде эле Кубаттын каңырыгы түтөй: «Олдо шордуум, ай, сенин шоруңа жаралган экенмин го...» – деп өксүп ийди. Жамал кайнагасынын бөлмөгө кирбей калганын байкаган деле жок. Ал Кубаттын кумсарган колдорун өпкүлөп, сүйлөй албай турду.

Атасынын жытына куса болгон Акиштай анын мойнуна кучактап, үнсүз. Кубат: «Айланайыным... айланайыным...» – деп жалынып-жалбарып, көзүнүн жашы салаалап агып жатты.

– Ата, биз сизди үйгө алып кетебиз, – деди Акиштай.

– Айланайын сенден, Акиштайым, – ал кызынын чачынан сылады. Анан: – Ии, баса, Айжамал, – деп өмүрүндө биринчи жолу аялынын атын так айтып: – Карачы, жийде гүлдөп калыптыр, – деди алсыз үнү менен күрс-күрс жөтөлө. – Атайын форточканы ачтырып койдум. Чын эле мунун жытына ааламда жыт тең келбейт го... Арман дүйнө, мен деп жүрүп жийде бурак жаштыгыңды, күлгүн курагыңды жабыркаттың, го. Баягыда кулап түшкөн жийденин шагын көтөрүп койгондо, балким, көктөп кетер беле, а?.. Эсиңдеби, ошондогу нөшөрлөгөн жамгыр. Бороонду айтсаң... А мен болбогон эле шамалга кулап түштү дептирмин. Көрсө, бороонго туруштук берип, тоскоолдуктарды жарып өтүш керек тура. Антпесең, бу турмушуң оңой эле сындырып коёт турбайбы. Туурабы, Жамал?.. – деди өкүнгөндөй сыртты карап.

– Кукен, сага көп сүйлөгөнгө болбойт. Жийдени эмне кыласың. Өзүңдү ойлочу. Ооба, ооба, биз эми өзүбүздүн үйдө жашайбыз, – деп кызынын сөзүн коштоп, Кубаттын каңырсык тер жыттанган төшүнө башын жөлөп:

– Кукеним, көк бетим...өжөрүм... – деп ыйлап жиберди.

«Айланайыным менин, айланайыным...» деген Кубат бул жапоодо алгачкы жана эң акыркы жолу кызына жүрөгү жибип, жаш чайган көзү тунара: «Кечир мени, Жамалым, кечир... Менин жийде бурак – ханзаадам, кечир...» – деп ичинен жалынып-жалбарып жатканы менен добушу чыкпай Жамалды жалдырай карап, бүткүл денеси көөшүлүп, белгисиз туңгуюкка сүңгүп баратты. Ооба, ал түбөлүк уйкуга сапар тартты. Ал кызынын: «Ата...Ата...» – деп кайра-кайра чакырганын уккан жок. Акиштай апасынын солкулдап ыйлап жатканынан жаман жышаанды туйгандай чебелектей: «Ата...Ата...» – дейт. Кубаттын ачуу сөздөрүнө жүрөгү «өлүп» калган карачечекей бир тууганы Сагын бөлмөгө кирип барууга даай албай, келин-кызынын сагынычы таркасын деген ойдо эч нерседен бейкапар. Тилек негедир кечигип жатты...

... А сыртта ааламды жаңырткан наристенин добушу улам күчөп, бир нерсени жоктоп жаткандай ыйлап жатты, ыйлап жатты...

Калем-сынак

**САМАТ
САРАЛАЕВ**

Жаңы күн

*Таң атканда бүгүн үшүн калыптын,
Бир талеки, бир пиала кызыл чай
Жана дагы тоскум келди жарыкты,
Эрте турдум жалкоолонбой, кыйылбай.*

*Карегилден сүйүн таңдын нурлары,
Этим жылып, кошо жылып жүрөгүм.
Көңүл жибип, бирок ойлуу туралым,
Мына дагы бир күн өмүр сүрөтүм.*

*Жаңы ырым! Жаңы күнүм! Жаңы таң!
Баары жаңы мен бир күнгө эскирдим.
Жүрөгүмдү да бир күнгө карытам,
Да бир күндүк акылыма эс кирди.*

*Кош көңүлдөй күн да менин оюма,
Көтөрүлдү бел байлады жумушка.
Чымчыктарды сайран курган оюнда,
Уят кылып ишке кирди кумурска.*

*Дагы бир таң! Кудайыма ырактат,
Дагы бир күн чарчатып мен арытам.
Жарык чачкан, жол көрсөткөн чырактай,
Мен дүйнөнү да бир ырга байытам!*

Ата Мекен

*Кан тамырда кайнап кыргыз суулары,
Каректерде Ысык-Көлдүн толкуну.
Кан Манастын каны сиңген тууларын,
Кыргыз журтум түшүрбөйлү кор кылып!*

*Желегибиз желбиресин бийикте,
Жандүйнөбүз жалын болуп жагылсын.
Жүрөктөр бул ынтымакка бириккен,
Жакшы заман, акыйкат деп кагылсын.*

* * *

*Жалбырактар сапырылып тизеден,
Түнкү жаандан нышыйт асфальт-тротуар.
Күтпөйт эч ким ...Мен да эч кимди издебейм
Эски ойлор... Жалгыз гана отурам...*

* * *

*Эске түштү бир кездеги балалык,
Ушул жерден узатчы элем куштарды.
Мүткүн бүгүн мен атайы адашым,
Мүткүн дале ушул күзгө куштармын.*

*Куштар, куштар бүгүн неге тынчыңар?
Жаптыңарбы коңур күздүн эшигин.
Силер күткөн, силер күткөн ырчы да,
Бүгүн келди бир аз, бир аз кечигип.*

*Ойго чөгүп мен ордуман басалбай,
Көз чаптырам алыстагы ашууга.
Жылдан жылга чуркаганым басаңдай,
Жылдан жылга кадамдарым катуулайт.*

*Жылдан жылга ичим тарыйт кыялга,
Мага эти жер түз этес шар сымал.*

*Бирок такыр ушул күздү кыялбайл,
Ушул күздү жүрөгүтөн жактырам.*

.....
*Кайсыл жерге куласам деп ойлонуп
Жалбырактар каалгын учат тас сымал...*

Жайлоо

*Жашыл жайлоо бейиштейби кооздугун,
Керемет го зор тоолордун арасы.
Жула тартып чапкан аттын ооздугун,
Жуткул келет кере-кере абасын!*

*Көз чаптырсам кең жайыкка дүрбүдөн,
Тойгуза албайм сулуулукка көзүмдү.
Желелерде жаш кулундар үргүлөйт,
Мына башы жайлоодогу өмүрдүн!*

*Сабадагы кымыз бышып көбүрүп,
Балдай ширин даамын татып шимирип.
Таң атканда түндүктөн нур төгүлүп,
Эркелетип көңүлүмдү жибитип.*

*Жашыл жайлоо! Кандай жашыл көк майсаң,
Жүрөгүмдүн кытыгылайт тереңин.
Жашыл төрдө жылаңайлак чуркасаң,
Жан эргитет салкын жайлоо илеби.*

*Ышкын терип, жытын искеп гүлдөрдүн,
Муздак кашка булак суусун жутпасам.
Жээктен угуп суунун шылдыр күлгөнүн
Көктү тиктеп көк майсаңда уктасам...*

Досторго

Жашоонун жашыл жазы бар,
Жандүйнөң кышты унуткан.
А бирок алыс, алыста
Булут бар...

Сүйүүгө толсо дептерим,
Көзүнөн тынчтык табалым
Мен шондо дайым эстеймин
Шамалды...

Ак булут бүркөп кабагын,
Жай шамал кетсе шоктонуп.
Көзүнөн тынчтык табалым
Достордон!

Эх, достор жүрөк түбүнөн,
Жыпжылуу саптар төгөйүн.
Достуктун аппак жүзүнөн
Өбөйүн!

Көп жыргал тостук капыстан,
Кайнатып канды суюлткан.

.....
А бирок алыс... алыста
Эстейли! Булут бар...

18 жашыма

Биз да өчөбүз батыштагы күн сымал,
Айлуу түнгө токтоп жүрөк кошулат.
Эскергенсип муңдуу талаа шуулдар,
Тентек шамал таштаар бизге топурак.

Биз да өчөбүз таңкы чолпон сыяктуу,
Бизсиз далай, далай күндөр чубулар.

*Ысык аптап соолтор далай булакты,
Далай булак чөлдү жарып жулунар.*

*Өтөт өмүр... Кечээ, бүгүн, эртеңдей
Кошулалы улуу акындар салтына!
Жулунса да торубуздан кетирбей,
Кылымдарды чырмайлы ыр сабына!*

** * **

*Карагаттай жалжылдаган көздөрүн,
Сактайт мени көр дүйнөнүн суугунан.
Турмуш мени гүлгө айлантса чөлдөгү,
Булут белең аяп тага суу куйган.*

*Тыңша кантип туйлап согот жүрөгүм,
Сүйүү толгон көздөрүтө карачы.
Айлуу түндө ыр түрмөгүн түрөмүн
Мени аяба, ырларымды аячы...*

*Көз карашың сүйүү сиңген канжарбы,
Эзет, эзет! Эзет байкуш акынды!
Коркуп кетем узап калса кадамың
Болобу деп кадамдарың акыркы.*

*Кармашкан кол таштак жолдо үзүлүп,
Кээде сүйүү жүрөктөрдөн жулунат.
Сүрүлгөнчө бул дүйнөдөн тирүүлүк,
Кансам экен көздөрүңдүн нуруна...*

** * **

*Бир кары аптак чачын артка тарап,
Кеч күздү узатты бульвар менен.
Санаасын сезип жалгыз эски дарак,
Термелет күзгү муздак шамал менен.*

*Жер такыр куурап жайкы кызыл гүлдөр,
Алсырап кулайт күзгү ным жалбырак.*

*Бүттү окшойт дагы бир өмүр гүлдөп,
Өчтү окшойт жарык күйгөн бир шамчырак.*

*Шунча жыл өмүр сүрүп байкабаптыр,
Көр турмуш байкатпаптыр жашоо сырын.
Бир башкача ырын укту бак-дарактын,
Сезди эти ушул аба жыпар жытын.*

*Карегин эркелетип кызыл нурлар,
Астан да, тоолор дагы бир башкача.
Созду обон ал аңгыча эски бульвар,
Унуткан жүрөк дагы тээ капкачан.*

*Ал кары аппак чачын артка тарап,
Коштошту акыркы ирет бульвар менен...
Санаасын сезип жалгыз эски дарак,
Термелет күзгү муздак шамал менен...*

Күчүңүң

*Бизы-чуунун изи сууду бир азга,
Күн кызарып тоо артына бой таштай.
Томсорушуп, түнөрүшөт тоо, аска,
Булак шылдыр агып жатат эч шашпай.*

*Кара көгүш тартып барат көк астан,
Сууп баратат жайдын жылуу абасы.
Муздак шамал согуп батыш тараптан,
Шуулдатып айдоо эгин талаасын.*

*Бак-дарактар термелишет кайгылуу,
Жалбырактар шыбырашып жаңыра.
Айыл барат караңгыга думугуп,
Терезелер боёлушуп жалынга...*

Проза

**Зульфира
АСЫЛБЕКОВА**

КӨПҮРӨ

(Аңгеме)

Уулубуз Дастандын биринчи класска барып, окуганына бир айдай болуп калды. Окуусу жакшы. Былтыркы жүлүнүнөн жасалган оор операциядан, ошондогу чоң наркоздон кийин, ден соолугуна забын болуп окуусуна тоскоол болобу деп корктум эле. Кудайга шүгүр, эптеп басып жүрөт. Эртең менен атасы жумушка кетип баратып, аны окуусуна жеткизип кетет. Сабагы бүткөндө бир жарым жашар уулум Жоодар экөөбүз, аны тосуп келебиз. Жолдо улам тыныгып, араң келет.

Сабактан кийин бүгүн Дастандын классташ бир баласы биз менен чогуу үйүбүзгө келип калды. Тамактанышып алып, экөө бөлмөсүндө бир нерселер менен алектенип жатышты. Мен Жоодарды уктатып жаткам. Бир оокумда Дастан бөлмөгө кирип:

– Апа, досумдукунан диск алып келе калалычы?– деп калды.

– Өзү эле барып келсин, сен барбай эле койчу, жолдо кыйналасың, – десем ал кыйыктанып, үндөбөй тултуюп таарына жерди карап, дубалды чукулай туруп калды. Кыйбай кеттим.

– Үйү кай жерде экен, жакынбы?

– Жапжакын. Муногул эле жерде деди, – деп, Дастан деле барар жерин анык билбейт экен. Заматта анын бүркөлүп турган кабагы алда неден үмүтөтө күн чыккансып жаркылдап ачыла түштү.

Аны көрүп жок дей албай:

– Бат келгиле, сарысанаа болом,– дедим. Ичимен аны жибергим келбей турду. Каруусу жок, тез чарчайт. Бир бутунун күчү алсызыраак болгондуктан сүйрөп басат. Улам эле жыгыла берет. Тизесинин

айрылганы айыкпайт. Аны эптеп дарылап, таңып койсоң деле кайра жыгылат. Бутуңду кичине аясаң боло деп калам. Таяк берсем арданып аны албайт. Бала эмеспи тынчы жок, бир жерге байыр алыш тура албайт, дайыма басып-турганды жакшы көрөт. Бардык нерсеге кызыгат. Оңдоп, бузуп, кайра башкача ойлоп тапканды жакшы көрөт. Жаны кыйналбаса, баланын басып-турганына не жетсин. Бир чети ооруга моюн бербей минтип, аны жеңип турганына сүйүнөм. Жакында эле бул, Бишкектин чыгыш тарабындагы Ново-Покровкадан үй сатып алып, жаңы көчүп келгендиктен, кошуналарды али жакшы тааныбайбыз.

Ошентип, экөө сыртка чыгып кетишти. Мен баланы уктатып коюп, усталарга тамак жасап жаттым. Кирпичи тургузулуп, шыйпыры жабылган менен ичи бүтө элек, эки кабат үй. Бир бөлмөсүн бүтүрүп эле кирип алдык. Антпесек усталардын быйыл бүтүрөөр түрү жок. Беш уста-балдар иштейт. Тамагы менен жатагы бекер болгондон кийин жай иштешет экен. Эптеп убакыт өткөзмөйлөрдү жалдап алганбызбы? Мага колдорунан жумуш арбыбагандай сезилет. Жаш аялметпиз. Улуу кызыбыз бешинчи класста. Кичүү эки уулубузду сүннөткө жаңы олтургуздук. Жалгыз иштеп, бизди багып жаткан күйөөмө жеңилдик болсун деп чарбакка да жашылчаларды өстүрүп алгам. Мурда иштетилбеген семиз жер болгонгобу, жакшы түшүм берүүдө. Айтор, жумуш көп.

Арадан жарым сааттай убакыт өттү. Дастандар келген жок. Тынчым кетип, аларды күтө-күтө көчөгө чыктым. Эч жерден көрүнбөйт. Алда кандай болуп кетти деп жүрөгүм шуу этти! Нары бастым, бери чуркадым, акыры алда неден кооптонуп чыдай албай атын чакырып кыйкырып да кирдим. Ой тобоо, бейкам жиберип койгонумду карасаң! Көчөдөн көрүнбөгөн соң нары, дөңгө чыгып карасам поезд жол бар экен. Анын нары жагы ээн талаа, айдоо жер окшойт. БЧК каналы да ошол тарапта экен. Ал жакта да Дастан жок! Жүрөгүм жарылып кетчүдөй дүкүлдөп чыкты. Кайрадан үйгө жүгүрдүм. Уктап жаткан балам эмне болду? Ойгоно элек экен. Аны да көтөрүп алып, жанагыл поезд жолго кайрадан чуркап чыктым. Негедир ошол тарапка эле тартып туруп алды. Ички туюмум балаң ошол жакта дегенсийт. Бир аз баскандан кийин тээ, алыста сербейген эки кичинекей караан көрүндү! Анын биринин араң басышынан Дастанды тааный койдум. Ошол! Бир чакырымдай алыстыкта жаңы салынып жаткан үйлөр көрүндү. Экөө ошол тарапка баратышат. Алыс эмеспи!

– Даста-а-ан, Даста-ан!– деп кантип кыйкырып жибергенимди да байкабай калдым. Балам кайрылып, көрүп калабы деп кол булгадым. Жок. Ээн талаа, сыдырым жел алардан мен тарапка согуп тургандыктан, аларга үнүм жетпеди көрүнөт. Балдар дагы эле нарылап, бейкапар кете беришти. Бир кылчайып артын карап коюшпайт!

Балдар да. «Сезимтал, кыраакы, чоң кишидей эле акылың бар эле. Сөзгө мынчалык эмне берилип кеттиң, балам ай!» дедим кыжалат тарта. Тааныбаган баланын үйүнө бара бер деген мен да келесоо экемин. Эмнеге жибип кеттим, деп өзүмдү жемелеп жаттым.

Башыман ак жоолугумду жулуп ала кыйкырып, балдарга булга-лап кирдим. Бекер. Ачык күндөн ак нерсе көрүнбай калабы деген ойдо, колумдагы баламдын кызыл жемпирин чечип алып, кайра-кайра булгалай бердим. Аңгычакты кудай жалгап балдардын алдынан бир киши чыгып, аларга мен тарапты көрсөтүп калды. Баары бурулуп, мени көргөндөй болушту. Үч караан жолугушту да, сүйлөшкөнсүп саамга туруп калышты. Санаам саамга тынчый түшүп, жай бастым. Анан эле баары нары басып жакынкы бир үйгө кирип кетишти. Алардын кайдыгерлигин көрүп, кыжырым кайнап чыкты! Жете барып, баламды желкеден алып сүйрөп келсемби, чекилик болор, ачууга алдырбай турайын. Көп өтпөй жанагыл киши, балдар үйдөн кайра чыгып, бир азга сүйлөшө туруп калышты.

Мен утурлай басып баратып дагы эле балама бери кел деп ачуум менен кол булгалап жаттым. Акыры чыдабай аларды көздөй чечкиндүү бет алдым.

Күн ысык, чак түш болчу. Темир жол менен басканга буйдоо, карагай шпалдары жакын, чоң аттасаң чуңкуруна бут түшүп, кадамың арбыбайт. Шпалдарынын да ышпалдасы чыгып бүткөн. Араларын чөп баскан, куурайлары куурап бутка сайылат. Бөтөлкөнүн сыныктары, урчук таштар, уңкул-чуңкулун айтпа, жүдөтөт. Ээн талаа. Үп. Колумда көтөргөн балам бар. Тез эле боргулданып тердеп чыктым. Үйүм да ээн, ачык калды. Тамагым эмне болду экен, эмгичекти күйүп кетти го. Усталар экинчи кабатта иштей беришет, тамакты карап коймок тургай эч нерсе менен иши жок. Түз жол менен мектепке барып-келгенине сүйүнүп жүрсөк, муну кара, ээнбаш боло баштаган тура, тентиреп! Сениби, сени келээрсин деп колумду кезеп, өзүмчө жулунуп-чалынып бараттым. Көтөргөн балам да ысып, уйкусу ачылып-ачылбай, толук айга жете элек деп шым да кие элек баланы ого бетер жүдөттүм көрүнөт. Анан кантмек элем?!

Мени көрө айыбын сездиби, аңгычакты Дастан бери басты. Ох, аман-эсен келатат деп жеңилдей түшкөнсүдүм. Ага жете барып колунан алып шаштырайын деген ой менен аны көздөй адыраңдап бара бердим. Жолдугата ачуум менен ага улам муштумумду түйүп коём. Жампаңдап апкыты басылган жаман тапичкем менен узун юбкам да жүдөттү, бутума чалынып. Ачуумдун чындап келгенин туйган Дастан да утурлай демиккен болот. Улам чалынып жыгылып, кайра тура калып, шашып келе жатты. Коркуп, бүткүл ою менде болуп, ооруганын деле сезбей келатабы деп кайра ага боорум ооруп

кетет. Бирок аны урушуп койбосом болбойт, мындан да алыс кетип калсачы дейм ичимден.

Темир жол биз бири-бирибизге жеткенче кыскарбай эле кайра узарып бараткансыды. Аңгычакты тээ алыстан күнгө чагылышып жаркыраган поезддин терезеси көрүндү. Дал Дастандын артында. Алды-артын карабай, улам жыгылып-тура мага ашыгып келаткан баламды уруп кетсе эмне болот? Жүрөгүм болк этип кетти! Тула боюм муздап, тимеле койнума жылан соймоллоп киргендей боло түштү. Темир жолду шагыл таш төшөп, жерден ойда бийиктетип салышкан экен. Ээн жак болгондон кийин адамга ылайыкталган эмес. Эгер темир жолдон тайса Дастандын сайга кулап кетери анык. Бул жакты мурда көргөн эмес элем. Эми эмне кылдым кокуй!

Көпүрө! Ал алдыман эми гана көзүмө урунду. Жолду бийиктетип келип БЧКнын чоң суусунун үстүнөн көпүрө салынган экен. Азыр ошол көпүрөдөн поезд өтөт. Көпүрөнүн бир учунда Дастан, бир жагында мен кичинекей бала менен. Көпүрөнүн узундугу жыйырма метрдей. Эки капталы жарытылуу тосулган да эмес, андан бала эмес килейген уй, ат деле түшүп кетчүдөй. Поезд болсо сойлогон ажыдаардай улам айбаттуу жакындап келет.

Мен Дастанга:

– Жолдон чык!– деп далбастай кыйкырсам, ал укпай, ого бетер үрөйүмдү учурду. Көпүрө алдындагы суунун да шаркыраган үнү, шамал да ызылдап...– Поезд!– деп колум менен артын жаңдасам балам түшүнбөйт. Андан бетер шашып мага жүткүнөт. Ага:– Нары кет! Четке чык!– деп, чый-пыйым чыга кол булгалап жибердим. Укпады. Ал да бул жакка алгачкы келиши көрүнөт. Ага демейкидей муштумумду түйүп, бери кел!– дегеним эле анын мээсине биротоло сиңип калганбы? Бир кыялданып алса, кечке дейре эч ким менен иши жок, кыялына башын алдырып койчу мүнөзү бар эле ошол «оорусу» кармап калды көрүнөт.

Бар күчүм менен жан үрөп, далбалактап алдыга чуркай бердим. Колумдагы бала да чырылдап ыйлап кирди. Поезд да шакылдап улам жакындап келатат. Дастанды көпүрөгө жетпесе экен деп кудайга жалынам. Экөөбүз анын эки учуна удаа жете бердик. Болгону жөн-жайда бир дем менен өтүп кетчү эле аралык болчу. Эми ал көпүрө узарып кеткенсип, аягы жоктой. Андан чуркап өтүп, Дастанга жетишип калаарыма ишене албай да кеттим. Андан бөлөк кандай айла кылмакмын. Куру үмүттөн бөлөк аргам жок. Жиндидей делөөрүп, алга ашыга бердим. Эч качан минтип чуркап көргөн эмесмин.

Мына, эми көпүрөнү тызылдай чуркап өтпөсөм Дастан поезддин астында калат! Эмнеге бул жактан там алдык экен?! – деп жан ачытып да алдым. Бизди көргөн поезд да жол бошоткула дегендей уламулам ачуу кыйкыртып кирди. Колумдагы баланы таштап чуркасам,

ал да мени ээрчип, поезддин астына кирип кетеби деп корком, же БЧК га түшүп кетсечи? Кокус Дастан көпүрөгө кирип калса, экөөнү тең кучактай сууга секирсемчи? Сүзгөндү билбейм. БЧК деген сугат арыгы эмес, терең. Көлбүй аккан суу да, калдыраган поезд да, иттин ичегисиндей чубалган көпүрө да, мага үч баштуу ажыдаардан жаман сезилди ошондо. Эч айла жок. Алга чуркоо, Дастанга тезинен жетүү гана керек. Поезддин кыйкырыгы эми такыр басылбай калды. Айдоочусунун да амалы кетип калды көрүнөт.

Амалсыздыгыман бар күчүмдү үрөп поездди утурлай чуркай бердим. Өзүмдүн поездге урунуп өлүп каларым түк эсиме келген жок, колумдагы балам да. Анын белинде байланган кызыл жемпири да чечилип, учуп кетти. Алда кандай жамандыкты боолгодубу, наристем бакырып ыйлап кирди. Мен үчүн алардан кымбат эч нерсем жок. Аллахым, балдарымды сактай көр! Сакта! Күч бере көр?! – деп алга жулунуп, көпүрөнүн дал ортосуна жеткенимде бутумдагы тапичкемдин бири эки жыгачтын ортосуна кептелип кала берди. Жеңилдей түшүп, ого бетер тызылдай чуркадым. Экинчи тапичкем да жок экен, качан жоголгонун билбейм. Тамандарым ачышып чыкты. Бүт оюм эле эптеп көпүрөдөн өтүп, эки баламды тең поездге жеткирбей сайга ыргытуу. Ошентсем, алар аман калышса экөө жетелешип, үйгө барып калышаар деген гана жалгыз үмүт турду оюмда.

Жандимилене:

– Четке! Четке чык! – деп, Дастандарга колумду жаңсап улам кыйкырып коём. Ал болсо мага ашыгат. Суунун шары, поезддин ачуу үнү, менин чаңырыгым, баланын ыйы, айтор, ээн талааны жаңырттык. Дастан дагы эле мени көздөй келе берди. Артындагы ажалдуу поездди кылчайып бир карап койбойт. Ал эмне, майыптыгы жанга батып, же менин жемемден тажап атайылап эле ушинтип жатабы деп да коркуп кеттим. Ачуусу менен поездден качамын деп жолго кулап калбагай эле!..

– Четке-е-е! Четке! Жыгылба! Даста-ан четке! – деп ачуу кыйкырып жибердим. Шакылдаган поезд артынан жакындап келип калган болчу.

Коркунучту эми даана туйду көрүнөт, Дастан далбалактап мага умтулду. Көзүмө аксалаңдап мени көздөй жулунган балам гана көрүндү.

– Апа! Ка-а! Апа-а! – деп коёт байкушум! Ыйлап алыптыр, эми анын жүзү мага даана көрүндү. Демите келген коркунучтан менин дагы күчүмө күч кошулуп:

– Азыр! Азыр балам! Мына, аз калды! Эч кимге бербейм силерди! О, Жараткан балдарымды сактай гөр! Күч бер! – деп Дастанга жете бара бир колум менен аны далыдан апчып алдым да четке каргыдым. Поезд шараптай жете келип, шамалы жаба берди да, жандай өтө берди...

Духий дөөлөт

**Тоголок
МОЛДО
(1860–1942)**

ЧОҢ КАЗАТ

Алты кандын Манаска араз болгону, элчи жибергени

Бысмылда деп аяндап,
 Билгенимди баяндап,
 Баатыр Манас султанды,
 Байкатайын кабардап.
 Баары журтка нускасын,
 Таркатайын кабарлап.
 Байыркынын Манасы
 Жери Кең-Кол Таласы,
 Жети-Суу, Талас жеринде
 Жыргап жаткан алачы.
 Эртегинин жомогу,
 Эрлерди айтпай болобу.
 Төгүн-чынын ким билет,
 Төрөнүн кылган жоругун,
 Айтсам келер оролу.
 Айтпаганда болобу.
 Көрүп келген адам жок,
 Уламадан уккан сөз,
 Карылардын жомогу,
 Кан Манас деп чыккан сөз.
 Казат кылып капырды,

Карсылдатып жыккан сөз.
 Башында кудай жаратып,
 Баатыр кылган Манасты,
 Баатырлыктан жамгарып
 Башын кошкон алачты.
 Эрегишип көп адам,
 Эрдикти мындан талашты.
 Каарынан корккондон,
 Кандардын баары жадашты.
 Кабылан Манас баатырга,
 Кандай бенде жанашты.
 Жанашамын дегендер,
 Жакын келбей адашты.
 Орчун баатыр болгондо,
 Ордо кылды Таласты.
 Эштек, Кыпчак, Катаган,
 Эсет, Досот, Нуркунан,
 Алчын, Жаппас, Аталык,
 Баарысы үч жүз нуркунан.
 Түп атасы Угуз кан,
 Угуз кандан Кыргыз кан,

Баатыр кыргыз балдары,
 Намысы үчүн тырмышкан.
 Баатыр кыргыз баласы,
 Башкарган калкы алачы.
 Атагы дайын айкөлүм,
 Алачтан чыккан Манасы.
 Карылардан көп угуп,
 Калети жок деп угуп.
 Уламадан кеп угуп,
 Уккандардан көп угуп,
 Башынан бери Манастын,
 Баркын дайын билемин.
 Баштап келген түбүнөн,
 Наркын дайын билемин.
 Падыша болгон Манастын,
 Салтын дайын билемин.
 Баатыр түрктүн тукуму,
 Калкын дайын билемин.
 Бабасы түрктөн бер жакка,
 Тарых кылып илемин.
 Тайдырбастан тарыхын,
 Анык кылып илемин.
 Тарых тамам бүткөн соң,
 Алты канды бастаткан,
 Аңгемеге киремин.
 Араз болгон алты кан,
 Көкөтөйдүн ашынан,
 Казатка кирип кан төккөн,
 Кабылан Манас казыдан.
 Калтырбастан айтамын,
 Чоң казаттын башынан.
 Кабылан Манас баатырың
 Калың Түрктүн нуркунан.
 Алач-кыргыз ичинде
 Өз уругу нуркунан.
 Түп атасы Түрк баатыр,
 Түркүк болгон калкына.
 Балдарына баатырлык,
 Нуска калган артына.
 Беш жүз жылы кан болуп,
 Балдарын салган салтына.

Баатыр Түрктүн балдары,
 Бабаңдын жеткин баркына.
 Түрктүн уулу Түтүк кан,
 Түрктүн баскан орунун.
 Түтүк да кылган баатырлык,
 Атасынын жоругун,
 Түтөктүн уулу эр Элче кан,
 Түп атасы Эрте кан.
 Баатырлык мындан ашабы,
 Казатта жүрүп берсе жан.
 Элче кандан Батуу кан,
 Батуу кандан Кийик кан,
 Баркын билсең балдары,
 Даражасы бийик кан.
 Кийик кандан Алынча.
 Күйүп чыкты жалынча.
 Бу да кылды баатырлык,
 Өмүрүнүн барынча.
 Алынча кандын эки уулу,
 Татар, Моңол эгиз кан.
 Эгиз тууган энеси,
 Телегейи тегиз кан.
 Татар, Моңол бөлүнүп,
 Эл көзүнө көрүнүп,
 Ажыратып эл бөлүп.
 Эки журтка кан болгон.
 Эрдиги журтка даң болгон.
 Татар кандан Бута кан.
 Бута кандан Бука кан.
 Алты шаар, Кырымда
 Татар мындан тараган.
 Жалпы татар балдары,
 Намыс ишке жараган.
 Моңолдун уулу Кара кан,
 Баарысынан сара кан.
 Кара кандын эки уулу
 Бурут, Бурат тараган.
 Бураттын уулу Нук болгон,
 Ичине шайтан жык толгон.
 Кара калмак атанып,
 Каңгайларга ык болгон.

Бурут кандын эки уулу,
 Уйгур менен Байкур – деп,
 Бурут кан айткан уулуна,
 Оокатыңа жай кур – деп.
 Уйгур калган там салып,
 Байкур кеткен мал багып.
 Байкурдун уулу Угуз кан,
 Угуз кандан Кыргыз кан.
 Кыргыз кандан Сапар шаа,
 Сапар шаадан Алач шаа.
 Алач шаадан жүз баатыр,
 Жүздөн тууган үч баатыр,
 Жүз баатырдын үч уулу,
 Анал, Рашит, Анарак,
 Атасы минген алтын так.
 Келтирген кудай артык бак.
 Үч уулунун тукуму,
 Жүз атагын өчүрбөй,
 Башка атакка көчүрбөй,
 Үч жүз деп калган ойлоп бак.
 Аналдын уулу Улуу жүз,
 Рашиттен Орто жүз,
 Анарактан Кичи жүз,
 Аналдан Манас таралган.
 Азалда жазган каламдан.
 Айбаты артык адамдан,
 Аналдын уулу Кабыран,
 Кабыран, Үйшүн бир тууган.
 Кабырандын алты уулу,
 Эштек, Кыпчак, Катаган.
 Эсет, Досот, Нуркунан,
 Баарысы жүздүн нуркунан.
 Нуркунандан Барканбек,
 Барканбектен Калданбек.
 Калданбектен Кылым кан,
 Кылым кандан Арстан кан.
 Кылча жанын аябай,
 Душманын сүрүп баскан.
 Арстан кандан Төлө кан,
 Төлө кандан Төрө кан.
 Төрө кандан Барак кан.

Барак кандан Өкүс кан
 Телегейи тегиз кан.
 Өкүс кандан Бөйөн кан,
 Бөйөн кандан Чаян кан.
 Чаян кандан Орозду кан.
 Орозду кандын он уулу,
 Ондун бири Кара кан.
 Оёндордун кыйласы,
 Орозой кандан тараган,
 Кара кандын үч уулу,
 Нойгут, Шыгай, Ногой кан.
 Үч ага-ини бир тууган.
 Ногой кандан Жакып кан,
 Жакыптын уулу Манасың,
 Жалпы кыргыз алачың.
 Манастын жайы палан – деп,
 Болбосун мындан талашың.
 Шажыра тарых соңунан,
 Ачмак болдум дептерди,
 Аңгемесин угуңар.
 Алты кандан кеп келди,
 Көкөтөй кандын ашында
 Көк жал Манас башында.
 Кан Көкөтөй ашында
 Карыя Кошой башында.
 Каркыранын сазында.
 Кандар жүргөн кашында.
 Бек Көкөтөй ашында,
 Бектер жүргөн кашында.
 Белгилүү берен айкөлүң,
 Манас жүргөн башында.
 Ат чабылып байге алып,
 Аш тарады кечинде.
 Манастан кордук көрдүк –
 деп,
 Жалпы кандын эсинде.
 Араң-араң турдук – деп.
 Ашта сабыр кылдык – деп,
 Манас көөп кетти – деп,
 Көппөгөндө нетти – деп,
 Түгөнгүрдү тим койсок,

Түпкө Манас жетти – деп.
 Кан куралып жамдалып,
 Жалпы оён тандалып.
 Кордук көрүп Манастан,
 Жүрбөйлүк деп сандалып.
 Айтылуусу алты кан,
 Алачтан чыккан жети бек,
 Анжиянда Өзүбек,
 Өзүбектин жети бек.
 Жыйырма оён кошулуп,
 Буга кылабыз деп озунуп.
 Казактардын кан Көкчө,
 Дөгөн кыпчак эр Төштүк.
 Төрө кыпчак эр Үрбү,
 Көрбөймүн деп бул күндү.
 Анжияндан Санжыбек,
 Аtpай журту Өзүбек.
 Эштекердин Жамгырчы,
 Эрдигин Эштек даң кылчу.
 Оогандардын Музбурчак,
 Муздай саны бир кучак.
 Алты кандын артынан,
 Күйдүк деп Манас дартынан.
 Аtpай кыргыз калкында,
 Алачтан чыккан жети бек.
 Кордук көрбөй Манастан,
 Кол салышар кези – деп.
 Маңгыттардын Мамбети,
 Каңгылардын Акбайы,
 Жедигердин Чегеши,
 Чегеиш турсун Агышы,
 Жети суунун калысы.
 Багыштын келип намысы,
 Катагандын зардалы,
 Калың журттун далдалы.
 Элтенбайдын эр Агыш,
 Култенбайдын куу Кожош,
 Көкбөрү байдын баласы,
 Эсеттердин Көккөён,
 Эрдиги жандан башкача.
 Эсептен чыккан бир оён.

Эми Анжиянда жети бек,
 Аtpай журту өзүбек,
 Манас менен чендешип,
 Парк билишер кези – деп.
 Оштун беги Алпарбек,
 Өзгөндүн беги Чанчарбек.
 Анжиянда Алыпбек,
 Намангенде Тайырбек.
 Мангаланда Акынбек,
 Баары бектен Баатыр бек.
 Кожонттогу Ордо бек,
 Кошоматчы Жорго бек.
 Ташкендеги Кайым бек,
 Жалпы журтка дайын бек.
 Кандар, бектер кеңешип,
 Манас менен эгешип,
 Бул ашка кайдан келдик –
 деп,
 Аябай кордук көрдүк – деп.
 Көкөтөйдүн ашында,
 Каркыранын сазында,
 Карыя Кошой кашында,
 Манас турду башында,
 Акылын Кошой сүйлөдү,
 Ашты Манас бийледи.
 Уй камандык кылдың – деп,
 Үрбүнүн башын ийледи,
 Көкчөнү көзгө илген жок,
 Төштүктү төрө билген жок.
 Билеселүү кандардын,
 Бир сөзүнө кирген жок.
 Буудайык кандын Музбурчак,
 Муну да кепке алган жок.
 Айкөл Манас баатырдын
 Жанына жакын барган жок.
 Жамгырчыны жакын – деп,
 Мындай болду акыл – деп,
 Кеп-кеңешке алган жок.
 Эсинен бул сөз калган жок.
 Анжиянда жети бек,
 Атактуусу Санжыбек,

Аны да кепке алган жок.
 Арданып өлбөй калган жок.
 Катагандын Зардалы,
 Кожош менен Агышты,
 Жедигердин мыктысы,
 Чегиш менен Багышты,
 Аны да кепке алган жок.
 Ал дагы өлбөй калган жок.
 Маңгыттардын Мамбети,
 Каңдылардын Акбайы,
 Эсеттердин Көккөён,
 Эсеттен чыккан бир оён.
 Муну да кепке алган жок.
 Бу да өлбөй калган жок.
 Бул кара жолтой канкордун,
 Кордугуна көнбөйлүк,
 Кол салышпай тим жатып,
 Кордук болуп өлбөйлүк.
 Тең атанын уулубуз,
 Теңиринин кулубуз.
 Тепкисин жеп тим болсок,
 Теңдик эмес мунубуз.
 Кандар, бектер жыйылдык,
 Манастан көрдүк кыйырдык.
 Өлсөк өлүп калалык,
 Бир кудайга сыйындык.
 Бул кеңешке келген жок,
 Жакшы жооп берген жок.
 Калжаңдаган чоң Түркмөн,
 Кан Акун бизге келбейт – деп
 Шамурат сөзгө көнбөйт – деп.
 Жакшы жооп бербейт – деп.
 Кара кашка тартынбай,
 Кан Кошойго бармак – деп.
 Калыссың деп кеп салып,
 Кошойдон жооп алмак – деп.
 Кошой жооп бербесе,
 Бүгүн майдан салмак – деп.
 Кандын баары дүркүрөп,
 Карысы Бурчак күркүрөп.
 Кайратты кабат салышты.

Кан Кошойго барышты.
 Келгенде кандар кеп салды,
 Кеп салганда деп салды.
 Эр Кошойго кеп салды,
 Кеп салганда деп салды.
 Баш көтөрөр жан калбай,
 Манасың бизди жеп салды.
 Өзүбек, Ооган, Тажиктен,
 Өз тууганың алачтан,
 Колобой адам калган жок,
 Кордук көрүп Манастан,
 Манасың көөп кетти – деп,
 Көппөгөндө нетти – деп.
 Өзүң көрдүң, биз көрдүк,
 Түпкө Манас жетти – деп,
 Көрүнгөн жанды урду – деп,
 Көшөрүп карап турду – деп.
 Кызыккан экен бул канкор,
 Кыйла кордук кылды – деп,
 Эч болбосо канкордун,
 Чоросундай болбодук.
 Эшиктен төргө өтпөгөн,
 Жоросундай болбодук.
 Кырк чоронун найыбы,
 Зардалындай болбодук,
 Кытайдан келген Алмамбет,
 Калмагындай болбодук.
 Суу төк десе, кан төгүп,
 Бөрк ал десе, баш кесип,
 Кылычын кыя байланып,
 Жоо-жарагын шайланып.
 Жыйырмадан бөлүнүп,
 Көзгө сүрдүү көрүнүп,
 Оң жагында жыйырмасы,
 Оёнсуган жыласы,
 Сол жагында жыйырмасы,
 Султансыган жыласы.
 Жыйырмадан бөлүнүп,
 Кырк чоросу кашында,
 Кырк чоронун найыбы,
 Кырк зардалы алдында.

Алачты бүтүн жыйнаптыр,
 Кошуну жүрөт артында,
 Канетер айла табалбай,
 Калдык Манас дартында.
 Кандар айтып турганда.
 Ушул сөздү урганда,
 Эми баатыр Кошой кеп салды.
 Кеп салганда деп салды,
 Кан Акун болсо калыс – деп,
 Эли-журту алыс – деп.
 Манас менен дос болгон,
 Манаска жакын тааныш – деп,
 Шамурат болсо келбейт – деп,
 Сөзүңө жооп бербейт – деп.
 Шарияттан башкага,
 Башын кессең көнбөйт – деп.
 Мен өзүм жөөп берейин,
 Айтканыңа көнөйүн.
 Кыргыздын Манас оёну,
 Кызыкпай бого коёлу.
 Кытайды барып соёлу.
 Кытайдын көзүн оёлу.
 Кытайга Манас барбаса,
 Кыйратып кыргын салбаса,
 Кесепеттүү канкор – деп,
 Кең-Колго чабуул коёлу.
 Кечээ Алтайдан көчүп келгени,
 Ноломатты кудай бергени.
 Өлгөнүм жок эр Кошой,
 Өзүмдүн көзүм көргөнү.
 Орусту алса бул алды,
 Ойротко бүлүк бул салды.
 Манастын колу тийбеген,
 Орусуң кайдан соо калды.
 Бараңды алса бул алды,
 Бараңга бүлүк бул салды.
 Манастын колу тийбеген,
 Бараның кайдан соо калды.
 Билимдүүмүн деп жүргөн,
 Англияны аксатты.
 Каратегин, Калчаны,

Как жанынан какшатты.
 Балдарым сабыр кылгыла,
 Басташкан жоону бастатты.
 Эми бир жыл үйгө турам – дейт,
 Кошунду арбын курам – дейт.
 Экинчи жылдын күзүндө,
 Кытайга казат кылам – дейт.
 Кыраан Манас атанып,
 Кылбай кантип тынам – дейт.
 Кан Коңурга баралы,
 Каңгайга күүлөп салалы,
 Болом деген чиркиндин,
 Бокчосун арытып алалы.
 Маңдайында багы бар,
 Баатырлык кылар чагы бар.
 Кылып жүргөн Манастын,
 Бул кеңеши дагы бар.
 Каңгайга түрүн көрсөтүп,
 Каарланып жүргөндүр.
 Канетип Манас кетти – деп,
 Кандарым бого күйгөндүр.
 Билеселүү жан болсоң,
 Бир жылы сабыр кылгыла,
 Менин көзүм өткөнчө,
 Ынтымак болуп тургула.
 Манас оңго келбесе,
 Оңдоп жооп бербесе,
 Кытайга барбай тим жатса,
 Кыргыздын баарын кыйратса,
 Кыянаттуу жан болуп,
 Кыргыздын уулун ыйлатса,
 Түйшүк салып кыйратса,
 Түрк баласын ыйлатса,
 Кандарым уккун кебимди,
 Кан Кошой айтпайт тегинди.
 Экинчи сөздү айтпаймын.
 Масылат кебим кенен – деп,
 Бар шайманын белендеп,
 Манасыңды балдарым
 Үйүнөн байлап берем – деп.
 Кан Кошоюң шартылдап,

Кандардын баарын жайлады.
 Учан теңиз түрк уулун,
 Убада сөзгө байлады.
 Кандын баары ойлонуп,
 Алдатып салдык чалга – деп,
 Кары деп кеңеш не салдык,
 Калжыраган жанга – деп.
 Балакеттүү кан Кошой,
 Манаска жакын жан го – деп.
 Эми бир жыл чыдап турмак – деп,
 Бекитип кеңеш курмак – деп.
 Бир жыл убада бүткөн соң,
 Кан Кошойго келмек – деп.
 Кошой жооп бербесе
 Манастын күчүн көрмөк – деп.
 Арбак урган канкордон,
 Атышып жатып өлмөк – деп.
 Кайтадан сөзүн бекитип,
 Кандар кайтты калкына.
 Кандын, бектин баарысы
 Турмак болуп антына.
 Кандар келип үйүнө
 Кайрат берип бийине.
 Талаанды мыктап салсак – деп
 Талап малын алсак – деп.
 Канкордун башын алмак – деп,
 Кайра тартпай бармак – деп.
 Убада сөзгө байланып,
 Жатып калды жайланып.
 Бир жыл тамам бүткөнчө
 Жоо-жарагын шайланып,
 Убада кылган жыл өтүп,
 Үч жүз элүү күн өтүп,
 Кандын баары чыйралып,
 Канча түрлүү кыйналып.
 Кан Кошойдун алдына,
 Кандар келди жыйналып.
 Ат-Башыда чебинде,
 Алтын эмил жеринде,
 Ат-Башынын сазында,
 Чеч-Төбөнүн кашында

Кары да болсо кадырман,
 Сексендеги жашында.
 Катагандын кан Кошой,
 Калың журтка даң Кошой.
 Салкын тоонун жеринде
 Жаткан экен чебинде.
 Катагандын Кошойго,
 Кандар келип кеп салды.
 Карыя Кошой уккун – деп,
 Кеп салганда деп салды:
 Карыя Кошой кутман – деп,
 Калктын башын туткан – деп.
 Кандай сөздү айтат – деп.
 Кадырың калбас журттан – деп.
 Атпай алач көп кыргыз,
 Азияда туругу,
 Башынан дайын белгилүү,
 Баатыр түрктүн уругу.
 Атабыз кыргыз тууганбыз.
 Ариет намыс кууганбыз,
 Башка сөздү нетели,
 Манастан жаман сууганбыз.
 Карыя Кошой кыргызсың,
 Кыргызга чолпон жылдызсың,
 Калың кыргыз калкыңдын,
 Арбагынан жылгыссың.
 Кечээ кан Көкөтөй ашында
 Карыя Кошой башында
 Кандын, бектин баарысы
 Карап турдук кашында.
 Адамды адам дебеди,
 Чендеп бокту жебеди.
 Атпай түрктүн балдары,
 Чендүү кордук көрбөдү.
 Алдында турган алты кан,
 Бул кордуктан өлбөдү.
 Теңдикке башка көнсө да
 Теңдикке Манас көнбөдү
 Бул Манастын кордугу,
 Өтүп кетти зордугу.
 Карыя Кошой калыс – деп,

Кан Кошойго барыш – деп,
 Убада сөзү чын болсо,
 Барып жооп алыш – деп,
 Кыргызга кутман карыбыз,
 Алдыңа келдик баарыбыз.
 Кордугунан Манастын,
 Өлгөнгө даяр жаныбыз.
 Кан Көкөтөй ашында
 Каркыранын сазында,
 Канкор менен алышсак,
 Аянбай майдан салышсак,
 Мыктылыгын көрмөкпүз,
 Былтыркы жылда өлмөкпүз.
 Ажал жетип өлбөсөк,
 Абийир таап келмекпиз.
 Манаста болду көзүңүз,
 Кой-койдо болду сөзүңүз.
 Кой дебесең Манасты,
 Былтыр алар кезибиз.
 Канкорду кармап бермексиз,
 Канакей айткан сөзүңүз? –
 деп алты кан, он төрт бек келип,
 Ушул сөздү урганда,
 Кепилсиң – деп Кошойду,
 Кекетип айтып турганда
 Эр Кошой абаң кеп салды,
 Кеп салганда деп салды.
 Жалпы кыргыз балдары,
 Жанында турган кандары.
 Манаска тартты дебегин,
 Байкабай бокту жебегин!
 Баарыңар мыкты дөө болдуң,
 Калың журтка ээ болдуң.
 Аtpай алач кордугуң
 Калмактын көрдүң зордугун.
 Эсиңден чыгып кеттиби,
 Алтайда жүргөн жоругуң.
 Калмак менен кагышкан,
 Кара аламан чабышкан,
 Эсиңден чыгып кетти – деп,
 Чыкпаганда нетти – деп.

Калмагың калыс калды – деп,
 Алтайың алыс калды – деп.
 Калмакты кыргыз какшатып,
 Айдап малын алды – деп.
 Бул дөөлөт сага аз бекен,
 Баарыңа Манас кас бекен.
 Кан Көкөтөй ашында
 Карап турдук башында.
 Көкчө, Төштүк өлдүңбү,
 Өзүң жүрдүң кашымда.
 Бир ашты Манас бийледи,
 Эркелеп бизге сүйлөдү.
 Көпчүлүк билчү бир ашты,
 Манас билип салды – деп,
 Кармап берем дегениң,
 Качан Кошой танды – деп.
 Алжып Кошой калбасам,
 Акылым айран калды – деп,
 Алты кан азыр угуптур,
 Азамат болсоң чыгып тур.
 Талас арзан жер эмес,
 Манасың чендүү эр эмес,
 Алда Таала аябай,
 Арбакты берип салды – деп.
 Ашты берген бир бала
 Абийирди Манас алды – деп.
 Кошойду капа кылбаңар,
 Айткан сөзүн танды – деп.
 Колуңар кызып турат бейм,
 Бул турбай калган чалды – деп.
 Төшөгүнөн тура албай,
 Төрүндө жаткан шалды – деп,
 Басып өтүп кеткиң бар.
 Манасты кепил алды – деп,
 Бар кудай Манас кылыптыр,
 Мен кылган Манас эр эмес,
 Коркутуп айтты дебегин,
 Алачың тегин эл эмес.
 Манас оңой жоо эмес,
 Биз козголтчу тоо эмес.
 Алач оңой эл эмес,

Талас оңой жер эмес.
 Алачтан чыккан эр Манас,
 Эч кимиңден кем эмес.
 Анча-мынча көл эмес.
 Адамзат өлчөөр эр эмес,
 Баатырсынган көп жан бар,
 Манаска бири тең эмес.
 Алты кан, он төрт бек болуп,
 Өзүңө сөзүң эп болуп,
 Калыстыктан ажырап,
 Калыпмын Кошой жек болуп.
 Кудайдан тапкан балдарсың,
 Кутуруп жүргөн кардарсың.
 Дөөлөтүңө мас болуп,
 Дөөгүрсүп жүргөн жандарсың.
 Кошойду камап алсак – деп,
 Кордукту чалга салсак – деп,
 Баатырсынган Кошойдон,
 Манастын кегин алсак – деп.
 Аттаныпсың алты кан,
 Катарың менен жанаша,
 Нары-бери өткөндө,
 Силерге Кошой тамаша.
 Тамаша деп ойлобо,
 Кошойдон чыгат каргаша.
 Тамаша Кошой болчу эмес,
 Мени тамаша кылган оңчу эмес.
 Карып Кошой кетпесем,
 Касташкан жоону койчу эмес.
 Манаска тартты дебесең,
 Убара болбой кайткыла,
 Укпасаң айткан сөзүмдү,
 Бир башка адамга айткыла,
 Тил алганың тим болгун,
 Тил албасаң чың болгун.
 Манас менен согушсаң,
 Баштан-аяк тың болгун.
 Тил алганың калып кал,
 Тил албасаң барып кал.
 Таласта Манас жаткандыр,
 Манаска чабуул салып кал.

Башыңды кошуп алыпсың,
 Манасты барып басып ал.
 Манастан мыкты эр болсо,
 Манастын барып башын ал.
 Кошой айтып турганда,
 Ушул сөздү урганда.
 Жалпы кандар жамдашып,
 Айтар сөзүн камдашып,
 Масылат кылып кеңешип,
 Манас менен эгешип,
 Баштан-аяк алты кан,
 Баатырлыгын теңешип,
 Алты кан чыкты бөлүнүп,
 Анык көзгө көрүнүп.
 Он төрт бек айнып кеп баштап,
 Кеп баштаса деп баштап:
 – Басташып Манас канкорго,
 Бараганыбыз болбойт – деп.
 Басташкан адам оңбойт – деп,
 Манас бизди койбойт – деп.
 Байкабай башын алам – деп,
 Манаска бүлүк салам – деп.
 Балакеттүү канкордон,
 Балаага калар бекенбиз,
 Малдан-жандан ажырап,
 Талаада калар бекенбиз.
 Азгырып шайтан бузбасын,
 Ажал айдап кыспасын.
 Ажал айдап кор болуп,
 Арача көздөн учпасын.
 Кой барбайлык канкорго,
 Кошойдон уктук нускасын.
 Кошойдун сөзү ырас – деп,
 Кордукту Манас кылат – деп.
 Кара чаар жолборсту,
 Кандай бенде тыят – деп.
 Манас менен басташып,
 Барганыбыз уят – деп.
 Айтып болуп кептерин,
 Айнып калды бектериң.
 Алачтан чыккан жети бек,

Айткан сөзү өзүнө эп.
 Каргаша чыгып кетер – деп,
 Канкор түпкө жетер – деп,
 Маңгыттардын Мамбети,
 Каңдылардын Акбайы,
 Элетен байдын эр Агыш,
 Кулетен байдын куу Кожош,
 Эсеттердин Көккөён,
 Эсеттен чыккан бир оён.
 Жедигердин Чегиси,
 Жеткен баатыр Багышы.
 Жетикмин деген акылга,
 Жети-Суунун калысы.
 Барбас болду Таласка.
 Башын ийди Манаска.
 Чынын Кошой айтты – деп,
 Чырдан башым кайтты – деп.
 Анжиянда жети бек,
 Ал дагы кайтты энди реп.
 Эми кандардын баары сандалып,
 Калгандары жамдалып.
 Жөнөп калды турбастан
 Аттан башын бурбастан.
 Барган жерде кеңешти,
 Кылабыз деп бир баштан.
 Эр Төштүктүн жерине,
 Дөгөн кыпчак элине.
 Бараңга барчу ашууга,
 Алыстан кабар ташууга.
 Балыктын суу башына,
 Аңырдын жайык сазына.
 Кейүүнүн өзөн сазына,
 Боздоң Шаба оюна,
 Эрлердин баары жыйналды,
 Эр Төштүктүн тоюна.
 Кармашууга чыдашып,
 Төштүктүн тоюн курашып,
 Аңгемелүү алты кан,
 Эми кирди эрмекке.
 Баатыр Манас султандын,
 Башын кесип келмекке.

Ар кимиси бирди айтып,
 Айыкпаган чырды айтып.
 Көкөтөйдүн ашы – деп,
 Көрдүк далай мазак – деп.
 Манастан көрдүк мазакты,
 Ашта көрдүк азапты.
 Жеткир Манас жетиптир,
 Желген бойдон өтүптүр.
 Кобураган жеткир чал,
 Кошой колдон кетиптир.
 Дүнүйө берип жалдаптыр,
 Кошой колдо калбаптыр.
 Манасты байлап берем – деп,
 Кошой бизди алдаптыр.
 Манас турат асылып,
 Кошой турат жашынып.
 Манастан коркуп бул жерде,
 Калалыкпы басылып.
 Же болбосо Манастын,
 Киреликпи эсине.
 Көптөп кирип өзүнө,
 Көрүнөлүк көзүнө,
 Тең атанын уулубуз,
 Теңиринин кулубуз,
 Таягын жеп, тил угуп,
 Көңүлдөн калган зил угуп.
 Тарап кетип тим болсок,
 Теңдик болбос мунубуз.
 Музбурчак турат карыңар,
 Бул турган кандар баарыңар.
 Келишимдүү кеп болсун,
 Кепке кулак салыңар,
 Элемандын эр Төштүк,
 Эштекттердин Жамгырчы,
 Кокондун каны Санжыбек,
 Угар сөзүң ушу – деп.
 Казак Көкчө сен элең.
 Кабычыл кыйын эр элең.
 Акыл тап деп аңдашып,
 Айтар сөзүн камдашып.
 Ар кайсысы бирди айтып,

Андашалбай токтолду,
 Айткан кеби ордуна
 Камдаша албай токтолду.
 Тору кыпчак, Үрбүнүн,
 Добушу чыкпай жок болду.
 Казак Көкчө, Музбурчак,
 Үрбүнү көздөй октолду.
 Кандын баары жабырап,
 Калк сүйлөсө дабырап,
 Жалгыз ооз сөзүң жок
 Жардам айтар кезиң жок.
 Тим жүргөндө шакылдап,
 Таздын уулу чеченсиң,
 Өз башыңа иш түшсө,
 Унчукпаган эшенсиң.
 Көкөтөйдүн ашында,
 Камчы ойноду башыңа,
 Намысы жок ит чиркин,
 Намыс кылдык сен үчүн.
 Араң-араң токтолдук,
 Аксакал Кошой эр үчүн.
 Элдин баары сүйлөсө
 Эртеден бери кыңк этип,
 Сүйлөбөдүң не үчүн.
 Үрбү сенин кай күчүң.
 Агаң менен жайлашып
 Тынып калсаң чыныңды айт.
 Таздын уулу сактанбай,
 Таап келген сырыңды айт.
 Айнып турсаң алжырап,
 Аянбастан мунунду айт.
 Манас менен окустан,
 Басташа кетсек кокустан,
 Чарпыша кетсек окустан,
 Жабыша кетсек кокустан.
 Бул жоругуң жакшы эмес
 Бар кудай берсе бадикти,
 Басалы деп отурбуз,
 Манастан кылып кадикти.
 Манас менен беттешип,
 Алдырсак да, алсак да,

Же көтөрүлүп өөдөлөп,
 Көрүнүшүп калсак да.
 Болушар, болушпасыңды,
 Билдир деп кандар асылды.
 Манастан коркуп бу жерде,
 Жашырба деп башыңды.
 Мындай-мындай кезекте,
 Акыл тапкан кан болчу,
 Ашкере болуп эрдиги,
 Арбагы журтка даң болчу.
 Жалпы кандын үстүнөн,
 Кан көтөрдүк өзүңдү.
 Кара күчкө какайбай,
 Калтырбай айткын сөзүңдү.
 Баштан-аяк алты кан,
 Манастан болду кообууз.
 Жакшы кылсаң сообууз,
 Таамай айтып, так бергин,
 Сурап турган жообууз.
 Жаман кылсаң убалды,
 Көтөрөсүң мойнуңа.
 Башчы кылып өзүңдү,
 Барабыз Манас ойнуна.
 Адам болчу жан болсоң
 Аганын сөзүн көзүңө ил.
 Жалаң кыпчак Тору эмес
 Алты канды кошуп бил, –
 Деп алты кан айтып турганда.
 Ушу сөздү урганда,
 Сан кыргыздын сарасы,
 Сарбан таздын баласы,
 Калың кыргыз уругу,
 Тору кыпчак кулуну.
 Атасынын башы таз,
 Шаар Үрүмчү дөөлөт мас.
 Манас менен бекишип,
 Дос болушкан ушул жаз.
 Бектердин сөзүн кайтарбай,
 Бек болом деп айталбай.
 Кандардын сөзүн кайтарбай,
 Кан болом деп айталбай.

Эми Үрбү чечен кеп салды,
 Кеп салганда деп салды.
 Коркогу кийин жылсын – деп,
 Калганы кайрат кылсын – деп.
 Жаманы айнып калсын – деп,
 Жакшысы кулак салсын – деп.
 Калгандары какайып
 Кайрат кылып калсын – деп.
 Талапкери барсын – деп,
 Тартынганы калсын – деп.
 Тагдырда жазуу бар болсо,
 Манасты талап алсын – деп.
 Динге балбан Үрбүнүн,
 Эшендиги белгилүү.
 Тилге жүйрүк Үрбүнүн,
 Чечендиги белгилүү.
 Алты канга кеп салды,
 Аянбастан бек салды.
 Атаңдын көрү алты кан,
 Айтарын билбей тантыган.
 Өз акылын табалбай
 Өөдө-төмөн жалпыган.
 Манас мага тууган – деп,
 Качан тайдым антыңан.
 Манас оңой тоо эмес,
 Биз алуучу жоо эмес.
 Кызыкпагын Манаска,
 Кырыласың жалпы кан.
 Кезенет канкор каршыкса,
 Кетесиң кандар баркыңан.
 Алмак турсун Манасты,
 Ажырайсың калкыңдан.
 Баарыбыз начар жарты кан.
 Байкап билгин чаркыңан.
 Манас куусу жалпы кан,
 Башың кетет алты кан.
 Кызыр назар кылбаса,
 Кыраан Манас болчубу.
 Кыргыздан чыккан Манас – деп
 Кыраандык атка кончубу.
 Айкожом назар кылбаса,

Айкөл Манас болчубу.
 Алачтан чыккан бир бала,
 Арстан деп атка кончубу.
 Кыраан Манас баатырга
 Кылымдын баары жем болгон.
 Кызыр колдоп канкорду,
 Кылганы журтка эм болгон.
 Кызыталак канкорго,
 Кырк чилтен кайып дем болгон.
 Жараткан алда жар болуп,
 Кылган ишиң шар болуп.
 Кошунуң алты сан болуп,
 Алачтын баары жам болуп.
 Айтканы журтка даң болуп.
 Кошуну токсон миң болуп,
 Азирет Аалы пир болуп,
 Алганы назик нур болуп,
 Айтышкан адам кем болуп.
 Орто Азия, Түркстан
 Ушу күндө кур болуп.
 Жайдарың Манас шер болуп,
 Жанына келген эр болуп.
 Чалышуучу душмандын,
 Жүрөгүнө чер болуп.
 Жалпы алач журтуна
 Шамал тийгис ык болуп,
 Жан жолдошу кырк болуп.
 Шайманы даяр жык толуп
 Сайышамын дегендин,
 Жүрөгүнө дык болуп.
 Кошуну даяр чук болуп,
 Көсөлдөрү бук болуп.
 Абынасир арабы,
 Айбатын көрүп тааныган,
 Абырагын көтөр – деп
 Алдага күндө наалыган.
 Алты жашта Манаска
 Азирет кызыр даарыган.
 Колдогону кырк чилтен,
 Кол бергени ак эшен.
 Кожосанга кол берген,

Кошунга кожо жол берген.
 Дөө Манас деп атанып,
 Дөөлөттү кудай мол берген.
 Айтканын алдам эп кылган,
 Атышкан жоосун мерт кылган.
 Арбагын угуп биз түгүл,
 Бээжиндин каны шек кылган.
 Калың түрк сенин бактың – деп,
 Калыйпа султан кеп кылган.
 Кармашпаска бир жолу,
 Бараңдын каны шек кылган.
 Дубалын туюк уруптур,
 Туйгунуң Манас туруптур.
 Төрт күлүн төрт кат уруптур,
 Төрөң Манас туруптур.
 Манасың даяр барганга,
 Барып майдан салганга.
 Баралы десең бармакмын,
 Барып майдан салмакмын.
 Колумдан келсе канкордун,
 Башын кесип алмакмын.
 Колумдан Манас келбесе,
 Колмутта өлүп калмакмын.
 Соёлу десең соймокмун,
 Коёлу десең коймокмун.
 Мен үчүн ардык кылбаңар,
 Манас урса мени урду,
 Манас менен жөөлөшүп,
 Бет жарышып ойнопмун.
 Канкор Манас жаяндан,
 Калкымды аман коргопмун.
 Ишенбесеңер жалпы кан,
 Иштин артын ойлопмун.
 Ишенбесең алты кан,
 Манас менен атышып,
 Кызыл канга батышып,
 Силерден мурун сойлоймун.
 Көкөтөйдүн ашында,
 Каркыранын сазында,
 Башка кан сабыр кылыңар,
 Баш ийип карап туруңар.

Мен кылбадым сабырды,
 Өзүм көрдүм жабырды.
 Силердей мен да кан элем,
 Чака туяк жан элем.
 Өзүм барып катылдым,
 Чамасын байкап атымдын,
 Тең туугандык кылам – деп,
 Ушул ишке чатылдым.
 Атыма өлчөп жер айтып,
 Канкорго барып катылдым.
 Аксымдык кылып Манаска
 Адам уккус кеп салдым.
 Айып менде болгон соң,
 Азыраак камчы жеп калдым.
 Анысы айып болгон жок,
 Инисин ага урчу – деп,
 Айып менде болгон соң,
 Моюнга алып турчу – деп.
 Жалпы кан кебим угуңар,
 Жана да айтар кебим бар.
 Кеңештин түбүн айтамын,
 Келтирип угар эбиң бар.
 Жарабаса бул сөзүм,
 Жарабайт деп чыгыңар.
 Жалгыз Үрбү мен болсом,
 Жабылып кандар чыгыңар.
 Бул кызыталак канкордун
 Жакшылыгын унуттук.
 Күнүлүк кылып күүлөнүп,
 Күйдүрүп муну куруттук.
 Ырас жери Манастын,
 Ысыган боюн сууттук.
 Кечээ Алтайдан Манас келгенче,
 Нааматты кудай бергенче,
 Дөө болуп Манас келгенче,
 Дөөлөттү кудай бергенче,
 Кара калмак кытайдан,
 Кордукту көрдүк бир далай.
 Калың түрктүн балдары,
 Зордукту көрдүк бир далай.

Манастан мурун баркың жок,
 Башыңды кошкон калкың жок.
 Калмак болуп кеткенсиң,
 Кадимки кыргыз салтың жок.
 Үрүмчүдө турганда
 Үрбүң кайсы киши эле.
 Айыл төрү аз эле,
 Атасы Сарбан таз эле.
 Алтайда Көкчө турганда,
 Атаңды калмак урганда,
 Айта берсе тим эле,
 Ажыраткан ким эле?
 Айдаркан атаң кан эле,
 Айраны көп бай эле.
 Көкчөң кайсы киши эле,
 Көрүп өткөн түш эле.
 Сасык айран, көк курут,
 Сасыган байдын бири эле.
 Кечээ ат ойнокто турганда,
 Аксыга дубал урганда
 Көкбөрүң кайда киши эле.
 Көрүп өткөн түк эле.
 Барыңды Манас дөө кылган,
 Манастын кылган иши эле.
 Көккоён султан дөө болду,
 Көп сетке ээ болду.
 Көкөнбейлик Манаска,
 Ушул иш бизге кээ болду.
 Башка жерге көчкөн жок,
 Манастай үйүн чечкен жок.
 Сурап турду Кашкарды,
 Кашкардын калкын башкарды.
 Кан болсо да Төштүгүң,
 Каңгайдан коркуп жазганды.
 Төштүк кайсы киши эле,
 Бул төрөнүн кылган иши эле.
 Жалпы кыргыз алачка,
 Көрүнөө келген түш эле.
 Кечээ Алооке менен Нааман кан,
 Анжиянда турганда,
 Кыргызды кытай басканда,

Өзүбек, тажик шашканда,
 Ооганды көздөп качканда,
 Баш көтөрөр жан калбай,
 Алооке сурап турганда,
 Балаага салып урганда,
 Санжыбек кайсы киши эле.
 Бул сынап кылган иши эле.
 Сырттан Манас канкоруң,
 Санжыга көргөн түш эле.
 Кечээ Алайдан бери өтө албай,
 Ооганга кирип кете албай,
 Тим жүргөндө Жамгырчы,
 Тилегине жете албай.
 Шаар Сабыр чоң калаа
 Шаары тийбей колуна
 Илгертен бери Эштектин,
 Иши келбей оңуна.
 Жамгырчың кайсы киши эле.
 Бул айланып калчу иш эле.
 Жамгырчыга бул канкор,
 Жакшылар көргөн түшү эле.
 Кечээ Кебилдин көбүн кетирип,
 Бараңдан чыкпай өтүнүп,
 Бараңдан келип кан сурап,
 Башка түрлүү жан сурап,
 Оогандын көзүн ойдуруп,
 Ооз ачкан жанды сойдуруп,
 Музбурчак кайсы киши эле.
 Бул кудайдын берген иши эле.
 Бараңдын башын бошотуп,
 Манастан келген түш эле.
 Түрлөнүп Манас бөлүндү.
 Түрк баласы көрүндү.
 Түйшүк тартып бул канкор,
 Түрктүн чеги бөлүндү.
 Кытайдан бөлдү чегиңди.
 Кыргыздын чеги бөлүндү.
 Кызыкпайлык Манаска,
 Кызык дөөлөт көрүлдү.
 Казактын чеги бөлүндү,
 Калың дөөлөт көрүлдү.

Кадыр алда жараткан,
 Канкорго дөөлөт кең берди,
 Баштан-аяк ойлосоң,
 Баарыбызга тең берди.
 Жалпы кандар жамданып,
 Жарак алып камданып.
 Дөөлөтүңө эсирбе,
 Бул сөз болсун эсиңде.
 Бул Манаска катылсак,
 Учурайбыз кесирге.
 Манас мыкты болду – деп,
 Бербей койду жолду – деп,
 Атаан кылдык баарыбыз,
 Арбактуудан каныбыз,
 Айтканым айып болбосо
 Кандарым кулак салыңыз,
 Жан барында жалтанып,
 Жата бербей жалпайып.
 Аткарып алып канкорду,
 Алыскы жоого барсакчы,
 Арбактуу төрөнү,
 Алдыбызга салсакчы.
 Болом деген канкордон,
 Бокчосун артып калсакчы.
 Ажары бар канкордун,
 Айдыңында жүрсөкчү.
 Аянып мында жүргөнчө,
 Ажал жетсе өлсөкчү.
 Күлпөңүндө жүрсөкчү,
 Күрөшкөнүн көрсөкчү.
 Күүлөнүп мында жүргөнчө,
 Күнүбүз бүтсө өлсөкчү.
 Бу канкор менен бекишип,
 Бир бокчосун тинтип көрсөкчү.
 Бек айтарга бек да жок,
 Бет айтарга эр да жок.
 Каргашалуу канкорго,
 Каш кайтарар кан да жок.
 Кашайган кара дүнүйө,
 Каяша айтар жан да жок.
 Кызыгышып айтышып,

Кызыл канга батышып,
 Кызыталак бу канкор,
 Кытайдын элин бир чапты.
 Кылымды андай алган жок.
 Кытайдан буга дабаа жок.
 Кыраан Манас канкорго,
 Кылчаяр бенде калган жок.
 Оролду ашып эл тапты,
 Орусту барып бир чапты,
 Ойротту андай алган жок,
 Орустан буга дабаа жок.
 Эсирип турган канкорго,
 Ок атар бенде калган жок.
 Индини Муса дини – деп,
 Бизден башка зили – деп,
 Индистандан эл тапты,
 Индини барып бир чапты.
 Индини бузуп алган соң,
 Сарт коконду санады,
 Сандыргалуу султандын,
 Сайбаган жоосу калбады.
 Алооке менен Нааманды,
 Айдап барып бу канкор,
 Алдына салып сабады.
 Чоң Бээжинге камады.
 Санаркалуу султандын,
 Эч арманы калбады.
 Алышууга Манаска,
 Азыр турган алты кан,
 Агылып таппай тантиган.
 Келбес бекен дарманы,
 Үрбү айтып турганда,
 Ушу сөздү урганда,
 Баатыр Төштүк кеп салды,
 Кеп салганда деп салды:
 – Учан теңиз кеп кылдың,
 Узактан бери кек кылдың.
 Убадаңды бек кылдың.
 Урушун көрбөй шек кылдың.
 Кандын баарын кеп кылдың,
 Кармашканды эп кылдың.

Масылат кеңеш кылганда
 Балыктын суусун эп кылдың.
 Башкаңар сөздү бек кылдың.
 Бир Манасты жек кылдың.
 Кеңешиң укпай көп жаттың,
 Кеп чыгарбай мен жаттым.
 Кайтканыңар кайткыла
 Анык сөзүң айткыла.
 Турганыңар тургула,
 Туура сөздү ургула.
 Өлсөм өлүп калганым,
 Өлбөсөм абийир алганым.
 Мен кайтпаймын сөзүмдөн,
 Былтыркы кылган шертимден.
 Кызыталак бу канкор,
 Баатыр эмес эч кимден.
 Жүрөктү Үрбү алды – деп,
 Жүдөп калчу мен эмес,
 Бактысы артык болбосо,
 Манас менден эр эмес.
 Камалып коркуп бергендей,
 Колоп жатып калгандай,
 Ал бадирек канкордон,
 Кошуну бизден көп эмес.
 Эне талак канкордун,
 Эли бизден арбынбы,
 Эрлиги бизден артыкпы.
 Өзү бизден баатырбы,
 Амалы бизден артыкпы,
 Өнөрү бизден өөдөбү?
 Өнөрү болсо көрөлүк,
 Өкүмүнө көнөлүк.
 Актан келген ажалга,
 Арга барбы өлөлүк.
 Төрө болсоң жорткун – деп,
 Төгүн болсоң корккун – деп,
 Баатыр болсоң жорткун – деп,
 Бастык кылсак корккун – деп.
 Бадиректин колуна,
 Колотуп кагаз берелик.
 Колоп жатып алганча

Кол чакырып көрөлүк.
 Корксо бизге келе албас
 Кордук кылса кек албас.
 Кокустан Манас кол менен
 Кош-Артыштын жол менен,
 Келип калса кенебей,
 Азы-көбүн ченебей,
 Эч нерсени элебей,
 Эрдигин бизге теңебей.
 Келип калса баатырды,
 Миңге бирден бөлөлүк,
 Бирине бирин көргөзбөй,
 Бириндешип жөнөйлүк.
 Карайлатып апарып,
 Каканчындын калкына,
 Канын кара кылалык.
 Карасын тамам кыралык.
 Бегин бейпай кылалык,
 Бектерин тамам кыралык.
 Төрөсүн төмөн кылалык,
 Төмөн жагын кыралык.
 Каргашалуу канкордун,
 Кандарым минтип тыналык.
 Ошондой көрсүн кордукту,
 Уктаса кирсин түшүнө,
 Ушунетип канкорду,
 Келтирелик үшүнө.
 Андан кийин бул Манас,
 Алып жүрсүн оюна.
 Челишет экен түрк да – деп,
 Ченеп иш кылсын боюна.
 Адисин кудай аштырса,
 Акылын кудай шаштырса,
 Окусунан биз жакты,
 Кол келсин деп чакырса.
 Кошун жөнөп калалык,
 Конок болуп баралык.
 Эсеп жеткис эл менен
 Эл бийлеген шер менен,
 Конуш жеткис кол менен
 Кол бийлеген зор менен.

Жайыт жеткис жан менен
 Сар керделүү кан менен
 Түгөнгүрдүн үстүнө
 Түмөн кошун баралык,
 Түйшүк салып канкорго,
 Дүбүрлөп түшүп калалык.
 Желегин жерге жапшырып,
 Коргонун колго тапшырып.
 Кор кылалык бир жолу,
 Конок менен шаштырып.
 Жети кандан кол барса,
 Жер майышып мол барса,
 Жер жаанды алса да
 Жеке Манас күтө албас,
 Жээлигип жүргөн бу канкор,
 Шаасы келип түтө албас.
 Короодон коюн соёлук,
 Коломтосун оёлук.
 Конок менен шылтоолоп,
 Кордук кылып коёлук.
 Өрүштөн бээсин соёлук,
 Өкүм менен баралык
 Өзүң кылчу жумуш – деп,
 Милдетти кайра салалык.
 Билден күчтүү канкордон,
 Билими артык анткордон,
 Бирине бирин келтирбей,
 Билдирбей кекти алалык.
 Ары-бери кеп айтса,
 Арачысын сабайлык,
 Аламандап талайлык.
 Күлбагына камайлык,
 Күлдү журтун канайлык.
 Кол жеткенди сабайлык,
 Кордук кылып талайлык.
 Көрүп жүргөн көй төрө,
 Көрүп калсын далайды.
 Төрүнөн кудук казалы,
 Төшүнө казан асалы.
 Төрт түлүгүн чачалы.
 Дөгүрсүгөн канкордун,

Төбөсүнөн басалы.
 Кармашса канын төгөлү,
 Каза жетсе өлөлү.
 Каламда каза жетпесе,
 Канкор менен бир жолу,
 Касапташып көрөлү.
 Кан аккыс теңиз суусундай
 Катса чөгүп өлөлүк.
 Жараткан жалгыз кудайдын,
 Жазганына көнөлүк.
 Желегин жерге жыялы,
 Желиккенин тыялы.
 Жерге өбөктөп жатканды,
 Желкесинен кыялы.
 Арыгын айдап коёлу,
 Семизин кармап соёлу.
 Артынан барган ээсин,
 Чыгара чаап мээсин,
 Жолго жарып бээсин,
 Чыгаралык канкордун
 Капкайдагы кээсин,
 Качантан берки киресин.
 Тууганы калсын күйүнүп,
 Душманы калсын сүйүнүп.
 Адамы жандан түңүлүп,
 Алачы калсын бүлүнүп.
 Акимсинген канкорго
 Бир коёлук билинип.
 Кырк чоросун кыйратып,
 Кыз-катынын ыйлатып.
 Кысырагын туйлатып,
 Бошогонун чыйратып,
 Босогосун кыйратып,
 Боз уланын ыйлатып,
 Бозуп жүргөн талаада,
 Бостогу малын жыйнатып,
 Канкорго бүлүк салалык,
 Калтырбай талап алалык.
 Кайтып үйгө келбестен,
 Чалдардын эбин табалык,
 Катагандын Кошойду,

Кадырладык ошону.
 Ортологон оңбогур,
 Кадырласак билбеди,
 Оогандын каны Акунду,
 Кол чакырсак келбеди,
 Кабылан Манас баатырга,
 Каяша айтар ким – деди.
 Карарган журттун баарысын,
 Кирпигине илбеди.
 Кесиреттүү эки чал,
 Киши экен деп билбеди.
 Мурун Манаска кыргын
 салалык,
 Батыра чалгын чалалык.
 Манастан кийин өксөтүп,
 Чалдарын чаап алалык.
 Ушу сөздөн жанганды,
 Убадасын танганды.
 Кебинен ибеп жегенди,
 Киргеним жок дегенди,
 Төбөсү ачык көк урсун,
 Төшү түктүү жер урсун.
 Ак бараңдын огу урсун,
 Ак милтенин чогу урсун.
 Убадаңар чын болсо,
 Ушуга кандар кол көтөр,
 Ичиңе кегич калтырбай,
 Кол көтөрсөң мол көтөр.
 Жалпы кандар олтуруп,
 Бу сөздү айтып буркурап,
 Пашаалардын баарысы,
 Батасын кылды чуркурап.
 Ак боз бээден алышып,
 Киргенди кошуп алышып,
 Кандар болуп убара,
 Кайтпас болду убада.
 Бүтүрүп эрлер жумушту,
 Аркы-терки турушту.
 Алиги көргөн кандарың
 Аябастан жандарын.
 Ат башындай чоң куран,

Алып келип баарысы
 Катар тартып турушту.
 Көкүрөккө урушту.
 Эми Манаска элчи салмакка,
 Байкап чалгын чалмакка,
 Келсин десе үстүнө,
 Кебелбестен бармакка.
 Келем деп Манас кеп салса,
 Келсин мында бизге – деп,
 Кол чакырып алмакка,
 Убадасы токтолду.
 Мындан бөлөк кандардын,
 Кылар иши жок болду.
 Алты кандан алты адам,
 Элчи болду Манаска.
 Азаматтан тандалып,
 Ченчи болду Манаска.
 Жүздөн тандап жүйрүктөн,
 Миңден тандап күлүктөн.
 Калп айтпаган чынынан,
 Казатка чыгар тыңынан.
 Беттешкен жоого белдүүдөн,
 Белдешкен жоого демдүүдөн.
 Сөзгө чечен тилдүүдөн,
 Жолборстон артык сүрдүүдөн,
 Элден тандап чыгарды.
 Элчи кылып буларды.
 Тогуз уулдун кенжеси,
 Элеман кандын эркеси,
 Эгемдин сүйгөн пендеси.
 Шаары Котон калаасы,
 Дөгөн кыпчак сарасы.
 Элеман кандын баласы,
 Эр Төштүктү билдиңиз.
 Бул чыгарды бир жигит,
 Эштекттердин Жамгырчы,
 Эрлигин Эштек даң кылчу,
 Алайда дайын эли бар,
 Эштек, Даңгыт дайны бар.
 Эштектин жайын билдиңиз,
 Ал чыгарды бир жигит.

Шаары Омбу калаасы,
 Жайлоосу Арка талаасы,
 Сан казактын сарасы,
 Айдаркандын баласы,
 Адамдын аяр кексеси,
 Айдаркандын Көкчөсү,
 Көкчөнүн жайын билдиңиз,
 Бул чыгарды бир жигит.
 Чоң Кеминде калаасы,
 Тору кыпчак сарасы,
 Сарбан таздын баласы,
 Кара жаак Үрбүңүз,
 Үрбүнүн жайын билдиңиз.
 Бул чыгарды бир жигит.
 Жети шаар Анжиян,
 Орчун Кокон, Маргалаң,
 Ордо шайкы көк жеке,
 Кокондун каны Санжыбек,
 Кол алдында өзүбек,
 Кошоматка сөзү көп
 Санжынын жайын билдиңиз,
 Бул чыгарды бир жигит.
 Буудайык кандын Музбурчак,
 Муздай саны бир кучак,
 Кебилге курган алтын так,
 Келтирген кудай артык бак.
 Сөзгө жүйрүк, өзү сак,
 Сөөлөттү күткөн ушул чак.
 Бурчактын жайын билдиңиз,
 Бул чыгарды бир жигит.
 Алты азамат тандашып,
 Айтар сөзүн камдашып
 Кандын баары чыңалып,
 Калктан тышка чыгарып,
 Эрдин баары чыңалып,
 Эл четине чыгарып,
 Элчилерге кеп айтты,
 Кеп айтканда деп айтты.
 Сөзгө кулак салсаңар,
 Мындан ары барсаңар,

Аймагы бүтүн алач бар,
 Алачтын жери Талас бар.
 Шай колдогон бадирек,
 Баатырсынган Манас бар.
 Учуп калсаң эшиктен,
 Же талаада жүрүп кезиксең,
 Улук деп урмат кылбаңар.
 Урат деп коркуп калбаңар.
 Тупатуура барыңар,
 Туура жооп алыңар,
 Үйдө олтурса канкордун,
 Үстүнө баса кириңер.
 Өлчөөсүн байкап билиңер,
 Өткүр болсун тилиңер.
 Чочубастан канкордон
 Чогоол-чогоол айтыңар.
 Чондук кылып сүйлөсө,
 Бузукташып кайтыңар.
 Биз жумшадык сиздер бар
 Манасты көздөй издей бар.
 Жамандык Манас кыла
 албайт.
 Жамандык кылса биздер бар.
 Өлтүрүп ийсе силерди
 Бир бириңдин ордуңа,
 Эки кылып өч алчу,
 Элин чаап көч алчу,
 Мындай жаткан элдер бар.
 Бура тарткыс эрлер бар.
 Тайбай турса эбиңер,
 Манаска айтар кебиңер,
 Төрө Манас болдуң – деп,
 Дөөлөтүң көлдөй толду де,
 Баатыр Манас болдуң де
 Башыңа сыймык конду де.
 Кол чакырдык келгин де,
 Элчи келдик көргүн де.
 Кошун барсак үстүнө,
 Конок күтүп бергин де.
 Капырдын калкын көрдүң де,

Как ушул сөзгө көнгүн де,
 Ой жагында орус бар,
 Кеңитсең кенен конуш бар.
 Кыр жагында кытай бар,
 Кыйла жумуш мындай бар.
 Капталыңда кангай бар,
 Кармашар душман далай бар.
 Кайрыдин калкын бүлдүрүп,
 Мусулманды күлдүрүп,
 Өтпөйт бекен дүнүйө,
 Өкүм күчүн билдирип,
 Ушу сөздү айтыңар.
 Учурашып кайтыңар.
 Кат болсо даяр бериңер,
 Кабарлашып келиңер,
 Манастын байкап чамасын,
 Батыраак жооп бериңер.
 Деп бул сөздү айтып алты кан,
 Күлүктү тандап мингизди,
 Күдөрү тандап кийгизди,
 Таласты көздөй жүргүздү.
 Күлүп-күлүп кандары,
 Элчини жолго киргизди.
 Алты азамат аттанып,
 Аңгирден чыгып шаттанып,
 Кылычын кыя байланып,
 Кызматка көөнү жайланып,
 Кыя тоонун сеңирин,
 Кыдырып өтүп айланып,
 Кербен жолго салышып,
 Чоң дайрага барышып,
 Тобокелге салышып,
 Чочубай кечип алышып.
 Уламадан кеп угуп,
 Кеп укканда эп угуп,

Кумарайын падыша,
 Улук мазар деп угуп.
 Зыярат кылып алышты,
 Сзыып жолго салышты.
 Намуттун чөлүн сыдырып,
 Кытмырдын жолун кыдырып,
 Жети күн бүгүн болгону,
 Жеркенге кирди конгону.
 Эртеси андан аттанып,
 Эрендери эми шаттанып.
 Кас бууданды такалап,
 Кашкарга түштү бакалап.
 Семизинен арытып,
 Сейиндей кылып жаратып,
 Аңгемени арбытып,
 Артыштын элин дарбытып,
 Эртеси андан аттанып,
 Чакмактын белин ашыптыр,
 Чатыр-Көлдү басыптыр.
 Конгон жерге конушуп,
 Коногу даяр болушуп,
 Ат аябай жол жүрүп,
 Аз гана эмес мол жүрүп,
 Алты-жети күн өтүп,
 Арадан Нарын суу кечип,
 Жумгалдан өтүп сыдырып,
 Суусамырды кыдырып,
 Султаныңдын айлына,
 Барып калды элчилер,
 Манастын жайын текшерип,
 Баякы турган ченчилер,
 Таласты көрүп таң калып,
 Алачты көрүп таңданып.
 Манасты байкап жете албай,
 Аралап элден өтө албай.

5-бөлүм

МАНАС ТАГЫНДА ОТУРУП, АЛТЫ КАНГА АЙТКАН СӨЗҮ

Кандар сизге жол болсун,
Катылба десем болбойсуң.
Ар качандан бир качан,
Камаганың койбойсуң.
Бектер сага жол болсун,
Тим жүр десем болбойсуң.
Ар качандан бир качан,
Тийишкениң койбойсуң.
Кандай акыл ойлойсуң,
Кастыгың мага койбойсуң.
Каар кылсам кандарым,
Капилет өлүп сойлойсуң.
Атым Манас болгону,
Арбагым бакка конгону,
Албай жоону койбодум,
Ичип канга тойбодум.
Жалпы түрктүн уулуна,
Жамандык качан ойлодум.
Жайыңды билбей алты кан,
Жамандык ойлоп сүйлөдүң,
Мен ойдон алдым ооганды,
Орустар укту коогамды.
Оңойсутуп катылып,
Оңуп кайсы жоо калды.
Олжого арбын жер берип,
Орус кайдан соо калды.
Кыйба менен кыйрашып
Кызматка алдым ооганды.
Кыйынсынып катылып,
Кытай кайдан соо калды.
Айланып өтүм аралды,
Бастан алдым Бараңды,
Атпай жөөт, тарсага
Аябай салдым каранды.
Каршылык кылган кайры дин,

Кай жерге барсам таланды.
Кара тегин болгондон,
Какшатып алдым калчаны,
Ойлонбопсуң кандарым,
Ойрон кылдым канчаны.
Озунган душман кол салып,
Ушу күндө Манаска,
Өздөрү түшүп талашка.
Ок атуудан чарчады.
Каңгайды алып тараттым,
Калмакты чаап жадаттым.
Калмактан канча кул алып,
Түтүнүңө тараттым.
Кара кыргыз уругун,
Кадыр алдам жам кылды,
Кара кытай калкынын,
Өлгөнүн нечен сан кылды.
Үрпүк бердим соогатка
Кара шаар камбылды,
Маңгул менен каңгайды,
Басып алдым далайды.
Борто баңдын кытайы,
Эч аргасын таба албай,
Эси чыгып энди реп
Эки көзү алайды.
Арманың барбы түрк уулу
Калмактан салдың малайды.
Басамын деген алты кан,
Бул кылганың жарайбы.
Жанарда бар Чаңша тоо,
Жапанда калбай бизден соо.
Жолдошсуз алдым аларды,
Кудай билет бу күндө
Жоо болгон аман каларды.
Карасыз алдым аларды,

Алда билер бу күндө
 Катылган аман каларды.
 Кандар силер билиңер,
 Кай жакка уруш саларды.
 Мен ойлоймун бу күндө
 Бет алып Бээжин барарды.
 Паста жатыр бакбурчун,
 Байкагын кытай көп журтун.
 Чын Бээжиндеп аталды,
 Чынмачын менен каганды.
 Жыйылып мынча келген соң,
 Чын сырымды айтамбы.
 Чын Бээжинге аттанып,
 Таркатыңар капамды.
 Ат жетер жерде жоо калбай,
 Атышкан душман соо калбай.
 Мал жетер жерде жоо калбай,
 Басташкан душман соо калбай.
 Байкап өлчөп карасам,
 Баралектен ким калды.
 Берекелүү чоң калаа,
 Бээжиндин шаары тим калды.
 Маңгүвө, Шаян, Каканда
 Бакбурчун журту бу калды.
 Аккула атым жете элек,
 Ак болот мизи кесе элек.
 Ак найза учу теше элек,
 Ала элек жоодон ким калды.
 Анжуу-Манжуу, Таңшаңда
 Ант урган кытай тим калды.
 Баарыңарга эп болсо,
 Бакырың айткан кеп болсо.
 Каспаңдын кара тоосунда
 Капкалуу Бээжин оозунда.
 Чок табылды жайлаган,
 Чоң каратын байлаган.
 Жоо дегенде шайлаган,
 Жоо-жарагын байлаган.
 Алтымыш жайсаң иниси,
 Алооке кандын кенжеси,
 Калдайдын уулу капырга,
 Кан Коңурбай баатырга.

Калк жыйылып көп келдиң,
 Масылат кылсак кандай – деп,
 Кандар сага эп болсо,
 Казат кылсак кандай – деп.
 Карып жанды дозоктон,
 Азат кылсак кандай – деп.
 Түрк баласы чогулуп,
 Масылат кылсак кандай – деп.
 Түп Бээжинде кытайга
 Казат кылсак кандай – деп.
 Дүркүрөгөн тозоктон,
 Түбү терең азаптын.
 Түбөлүк кара жаныңды,
 Азат кылсак кандай – деп,
 Бээжиндеги кытайга,
 Казат кылсак кандай – деп.
 Бечара кара жаныңды,
 Бейишке кылып камыңды.
 Мелтиреген дозоктон,
 Азат кылсак кандай – деп.
 Кайнап жаткан какана,
 Барып казат кылалы,
 Капкараңгы дозоктон,
 Жаныңды азат кылалы.
 Кеңешибиз бул болсун,
 Кел Бээжинге баралы.
 Өлүп калсак капырдан,
 Бейиштен орун алалы.
 Урушуп казат кылганың,
 Учмакты көздөй учарсың,
 Урушуп өлсөң кытайдан,
 Нурдун кызын кучарсың.
 Калкым уккун масылат
 Капырга кылып бир казат.
 Кытайга салып чоң уруш
 Кыргызга кызык кеп болсун,
 Атнай кыргыз баш коштуң,
 Айткан сөзүм эп болсун.
 Кайнап жаткан кытайга
 Барып калсак кандай – деп,
 Карып жетим, тул катын,
 Байып калса кандай – деп.

Жатып калган жамбысын,
 Алып калсак кандай – деп.
 Жарагын чабар кандар
 Алтын алсак кандай – деп.
 Бой бойдоктун баарысы
 Моймолжутуп кытайдан,
 Тандап туруп сулуудан,
 Катын алсак кандай – деп.
 Казатка кудай жол берген,
 Жол бергенде мол берген.
 Алдадан китеп кеп келген,
 Ак динге салгын деп келген.
 Казат кылып капырдан,
 Алганың адал деп келген.
 Ушу турган баарыңар,
 Кара менен каныңар,
 Угуп кулак салыңар.
 Айткан тилим алыңар.
 Бар кудай жардык кылбаса,
 Пайгамбар казат кылчубу,
 Баштагы чапкан жол жатса,
 Баатырлар карап турчубу.
 Так Сулайман пайгамбар,
 Алтын такка олтуруп,
 Пери менен адамдан,
 Кошунун кумдай толтуруп,
 Дүйнөнү бүтүн караткан,
 Касташканын тараткан.
 Бул дагы адам баласы,
 Муну да кудай жараткан.
 Бу да кылган казатты,
 Далай тарткан азапты.
 Кызыл чоктуу дозоктон,
 Азат кылган жазатты.
 Анын арка жагынан
 Коркуп кудай каарынан
 Кустантындын шаарынан
 Жалпы түрктүн наамынан,
 Азирети Искендер,
 Ал дагы кылган казатты.
 Аябай көргөн азапты.
 Акыретте азаптан,

Азабы көп дозоктон,
 Азат кылган жазатты.
 Жажуж менен мажужду
 Күн чыгышка айдаган,
 Адамга залал кылат – деп
 Айдап барып жайлаган.
 Көйкаптан ары өткөрүп
 Тилипим менен байлаган,
 Келер жолун бекиткен,
 Солок салып кетишкен.
 Анын арка жагынан
 Арстан эрдин багынан,
 Медийна, Мекке шаарынан,
 Коркуп кудай каарынан.
 Искендердин артынан
 Арабстан калкынан.
 Пайгамбардын күйөөсү,
 Зулпукор, дулдул ээси,
 Аалы кылган казатты.
 Аны да кудай жашатты.
 Алты шаар Кенжуттан,
 Далай көрдү азапты.
 Кенжутту алып каратты.
 Казынасын таратты.
 Алтын менен күмүштү,
 Тул жетимге таратты.
 Ажамдын шаарын аксаткан,
 Алып шаарын какшаткан
 Жайкалып жаткан бутпарас
 Жамшит канын бастаткан.
 Күн чыгыштан бар-барды.
 Күн батыштан Кайбарды,
 Каратып келген Аалы эр.
 Сонун-сонун жайларды,
 Кайбардын калкын какшаткан,
 Макоокас канын аксаткан.
 Эрегишкен душманын,
 Эрлик менен бастаткан.
 Башчы болгон пайгамбар,
 Жанында төрт чалияр.
 Аббас, Амыра дагы бар.
 Баба Өмүр кары бар.

Отуз үч миң саабалар
 Оёндордун баары бар.
 Аалы арстан эри бар,
 Алданын сүйгөн шери бар.
 Ким тартынган казаттан,
 Айткандардын баары бар.
 Казат бизге парыз болгон,
 Мойнубузга карыз болгон.
 Казат кылган мусулман,
 Касиет тапкан ушундан.
 Туткан ишиң мусулман,
 Нуска калган ушундан.
 Туу көтөрүп кан болуп,
 Туткан иши даң болуп.
 Калк көтөрүп кан болуп,
 Кармаган иш даң болуп.
 Душманга уруш салбаса,
 Тутушкан жоосун албаса,
 Алда салган парз үчүн,
 Мойнундагы карыз үчүн,
 Пайгамбар салган сүннөт бар.
 Баарыбызда милдет бар,
 Бул милдеттен кутулбай,
 Кимиңерде илдет бар.
 Аянбастан мусулман,
 Аттанып кошун чыкпаса
 Алы келсе капырдын,
 Атышып туусун жыкпаса
 Карзы кетер боюна,
 Парзы кетер мойнуна.
 Баатырлар тийдиң колума,
 Коёсуңбу оюма,
 Киресиңби жолума.
 Байкагын сөздүн соңуна
 Бээжинден барып өлсөңөр,
 Мен калгамын сообуңа.
 Азыркы турган кандарым,
 Ашыкмын айтар жообуңа.
 Барасыңбы, жокпу – деп
 Чын айтыңар жоопту – деп,
 Бакбурчун барып өлсөңөр,
 Баатыр таптың соопту – деп,

Айкөлүң айтып турганда
 Анык сөзүн урганда
 Корккондон кандар кожурап
 Коёндой көзү жоодурап.
 Куру кайрат баш айрат
 Барбайбыз десек бекер – деп
 Басташам деп канкорго
 Балакет баскан экен – деп.
 Алды-артыңар бирдей ук,
 Кутуларга жериң жок.
 Куру кайрат бекер – деп,
 Ажал азыр жетер – деп,
 Барбайбыз десең бу канкор,
 Барыңды кырып кетер – деп.
 Баарыбыздын башыбыз,
 Карыш кадам басалбайт.
 Каяша айтып жан адам,
 Каршы жооп айталбайт.
 Бу кара жолтой канкорун
 Айткан сөзүн кайтарбайт.
 Барбайбыз десең нетер – деп
 Ыргып-ыргып кетер – деп,
 Түбүндө канкор соо койбойт,
 Түбүбүзгө жетер – деп.
 Эси чыгып кандарың,
 Элейишип калышты,
 Нени айтарын биле албай,
 Селейишип калышты.
 Барбайбыз деп айталбай
 Манастын сөзүн кайтарбай,
 Каарына баатыр алганда,
 Камоого кандар калганда,
 Колдорун алып төбөгө,
 Жооп берди төрөгө,
 Тең туугансып темселеп,
 Бекер ишти кылдык – деп,
 Бекер ишти кылам – деп
 Мээнет тартып курдук – деп,
 Баатыр Манас кулдук – деп
 Эми моюн сундук – деп,
 Каяша айтар жан барбы,
 Кайда барсаң турдук – деп.

Айтып салды кандарың
 Аябас болуп жандарың,
 Кандардан бул сөз чыкканда
 Кабылан Манас укканда
 Андай болсо кандарым
 Аман болсун жандарың.
 Алдыма жакын келгин – деп
 Алтын мөөрүң бергин – деп,
 Мөөрүн алып кандардын
 Катчыга катын жаздырды.
 Жыйып алып кандардын,
 Жыгалуу мөөрүн бастырды.
 Чогултуп алып кат кылып
 Чоң дептерге тапшырды.
 Ушу жерде кеп айтат,
 Ой кандарым деп айтат.
 Мындан кийин айнышты,
 Кой кандарым деп айтат.
 Барабыз деп окустан
 Ушу жерде айтканың.
 Бара түшүп ортодон,
 Айныдым деп кайтканың,
 Айныдым деген кеп уксам,
 Мойнума минер шайтаным.
 Бээжинде не жок көрөмүн,
 Бейлимди башка бөлөрмүн.
 Айнып качкан ким болсо,
 Аркасынан жөнөрмүн.
 Ажал берсе кудайым
 Бирим калбай жудайың,
 Алышып жатып өлөрмүн.
 Алым келсе бир жолу,
 Азык кылып таптакыр,
 Талап алып жөнөрмүн.
 Азыр турган кандарым
 Бирок менин айтарым:
 Ойлонбогон өлөрүн,
 Айнып көргүн өнөрүм.
 Арстан Манас баатырың
 Ал сөздү айтып турду эми.
 Айныбайбыз баатыр – деп
 Кандарың мойнун сунду эми.

Кабылан Манас кеп салды,
 Каныңарды каала – деп,
 Кан болгонго бел байлап
 Эт жүрөгүң баала – деп.
 Баланча кан болду – деп,
 Баян кылгын мага – деп,
 Баатырың турду тактында,
 Кандары турду астында.
 Кабылан Манас тагында
 Карап турган чагында.
 Улуктардын баарысы,
 Урмат кылган чагында.
 Карап турган кандарды,
 Кан болгун деп камады.
 Кандыктан качып калтырап,
 Кайраты бойдо калбады.
 Кандардын көөнүн улады,
 Үч кайтарып сурады.
 Кандардан добуш жок болуп,
 Камалып турду токтолуп.
 Учаң теңиз калың журт
 Үлкөн жыйын курганы.
 Үндөй албай бир адам,
 Үшкүрүп кандар турганы.
 Жана Манас кеп салды.
 Жайланып айткын деп салды.
 Каңкайып карап турбагың,
 Каныңарды каала – деп
 Кан болгонго бирөөбүң
 Эт жүрөгүң баала – деп.
 Кылымдын баары токтолуп,
 Кың эткен бенде жок болуп.
 Элдин шайы кеткенде
 Эт бышымга жеткенде
 Чыдай албай чыйрак эр,
 Эки Кемин жайлаган,
 Эгиз кара ат байлаган.
 Берендиги башкача
 Бендеден сөзүн тайбаган.
 Таздын уулу эр Үрбү.
 Ой султаным деп айтат.
 Ушул айткан сөзүңдү,

Кой султаным деп айтат.
 Эми айтайын чынымды,
 Эл бийлеген сырымды.
 Маанайым жок пас элем,
 Башым жаман таз элем.
 Башкасын айтып нетейин,
 Айылым жок аз элем.
 Кан болгон соң кампайып,
 Карааным чыгып салпайып.
 Калк башкарып бергин – деп
 Кимге барам тамтайып.
 Жыйындын башын кошконго,
 Жигитти кайдан табамын.
 Сакалым менен сапсаңдап
 Кайсы колго чабамын.
 Арбын колду башкарап,
 Кошунду кайдан табамын.
 Азабым тартып көпчүлүк,
 Кай бирөөнө чабамын,
 Аны уккан соң калайык,
 Алынча Үрбү баатыр – деп.
 Сырын айтты такыр – деп.
 Канчалык сөз козголду,
 Калайык антип токтолду.
 Андан кийин кандардан,
 Кеп айтары жок болду.
 Эт жүрөгү сызылып,
 Элдин шайы кеткенде
 Антип-минтип арасы
 Эт бышымга жеткенде.
 Эми Манас кеп салды,
 Кеп салганда деп салды.
 Канчалык айтсам укпадың,
 Камалдың баарың ыктадың.
 Калк ичинен бел байлап
 Кандыкка бириң чыкпадың.
 Кошун ээси зардалым
 Аман болсун жандарың.
 Айтпай койду Манас – деп
 Арманың ичте калбагын.
 Акимдиктен корксоңор,
 Өзүм да бир камдадым.

Калың кыргыз журтунан,
 Кара Ногой нуркунан.
 Өзүм да бирди кааладым,
 Өз тууганым нуркунан.
 Камсыз жатып калбадым,
 Кан Бакайды тандадым.
 Кандар сага эп болсо
 Каалаган кишим кеп болсо,
 Бектер сага эп болсо,
 Мен бийлеген кеп болсо.
 Атка минсе акжолтой,
 Атышкан жоого сан колдой.
 Коркуп чыкса акжолтой,
 Жоого тийсе сан колдой.
 Айтышканда сырдашым,
 Наалышканда муңдашым.
 Төшөнгөнү баян дос
 Жоо тепсесе ойгонбос,
 Качырса жоого шандуу кул,
 Кармаганы кандуу кул.
 Атагы журтка даңдуу кул.
 Урунганы жамбы кул,
 Аксакал Бакай агамды,
 Калк агасы бабамды.
 Калың журтка эп болсо,
 Кан көтөрсөк кандай – деп,
 Калайыкка маалымдап
 Даң көтөрсөк кандай – деп.
 Эби келсе карыңар,
 Жалпы жайык баарыңар.
 Кандыкты берип Бакайга
 Кан кылсаңар кандай – деп.
 Көпчүлүккө дайындап
 Көк жалың айтты мындай – деп.
 Айкөлүң айтып салды – деп,
 Каалап салды канды – деп,
 Колдун баары кубанып
 Коркоктун баары кубарып.
 Манастын айткан сөзүнө,
 Баштан-аяк көндүк – деп
 Касиеттүү Бакайды,
 Канга ылайык көрдүк – деп.

Бир сураса Бакайга
 Миң мертебе бердик – деп.
 Ал сөздү айтып көпчүлүк
 Айгайды арбын салганы.
 Ак сакалдуу абанды,
 Кан көтөрүп калганы.
 Манас минтип турганда
 Бакайдын болбос арманы.
 Бул сөздү макул көрдүк – деп
 Буйрук айтса көндүк – деп.
 Бул кошундун өкүмүн,
 Эр Бакайга бердик – деп.
 Таруудай болгон тардык жок,
 Жан адамда ардык жок.
 Бакайга кандык токтолду,
 Баш көтөргөн жок болду.
 Эми Манас кеп айтат,
 Кеп айтканда деп айтат:
 – Андай болсо келиңер,
 Келип мөөр бериңер.
 Катчыга катын жаздырып,
 Кандардын мөөрүн бастырып,
 Кан Бакайга тапшырып.
 Кандык добул кактырып.
 Эми баатыр Манас кеп салды,
 Кеп салганда деп салды:
 – Өкүмүм экөө болот – деп
 Өкүмүмдү болжобо,
 Өзүм барда ойлобо,
 Өлмөйүнчө ойнобо.
 Жардыгым жалган болот – деп,
 Жардыгымды болжобо,
 Жатканымча ойлобо,
 Жаным барда ойнобо.
 Алган болсоң Бээжинди,
 Бээжиндеги бейдинди.
 Абам Бакай мөөсүлүн,
 Эр башына төлөйсүң.
 Жетелеп келип кол менен
 Жеткирип берип жөнөйсүң.
 Кара куйрук нар болсун,
 Башында Манас бар болсун.

Албай калсаң Бээжинди
 Арбак урган бейдинди.
 Кайтып үйгө келгенде
 Камынып тургун бергенге.
 Эр башына бирден төө,
 Тартынбастан бересиң.
 Тартынамын дегениң
 Тамашамды көрөсүң.
 Төө таппаган адамдар,
 Төрттөн бодо бересиң.
 Төрө Бакай мөөсүлү
 Төбөгө түштү көрөсүң.
 Төрт кесимди бербесең
 Төрөнүн сөзү дебесең
 Көрбөгөндү көрөрсүң,
 Өкүмүмдөн өлөрсүң.
 Үйүңдө жалгыз балаңды,
 Мөөсүлүңө төлөйсүң.
 Аягын айтып коёюн,
 Башыңды берип жөнөрсүң.
 Баш булгаймын дегениң
 Басырыгым көрөрсүң.
 Маркабатым эки эмес,
 Маалаң менен өлөрсүң.
 Бул сөздү айтып салды эле,
 Муңайып журту калды эле.
 Кайратты кабат кылсын – деп
 Калктын бешин алды эле.
 Айтканда журту алсырап
 Найза тийбей кансырап.
 Атаганат дүнүйө
 Арбыды мээнет күнүгө,
 Айткан Манас бу сөздү,
 Адам уккус куу сөздү.
 Бул эмне кордугу,
 Минтип кылган зордугу.
 Бул немеңе мазагы
 Минтип кылган азабы.
 Арбак урган Бээжинди
 Алып калсак нар берсек
 Албай калсак үйдөгү,
 Жалгыз төөнү да берсек.

Төө таппаган кедейлер,
 Төөсүнө өлчөп мал берсек.
 Малы бардын баарысы,
 Малын берип кутулду,
 Малы жоктун баарысы
 Баласын берип кутулду.
 Баласы жок, малы жок,
 Мал табарга алы жок.
 Эсерлер жүрөт ушунда
 Башын берип кутулду.
 Кан өкүмү шул болду
 Катыны жесир тул болду.
 Кайтарбайт экен кашайтып,
 Казатка келип мыктысып.
 Казатка келген ким болсо,
 Кара башы кул болду.
 Бу сөздү айтып буркурап,
 Баштан-аяк чуркурап,
 Кандай заман болду – деп
 Калайык карап турду эле,
 Басылсын деп көпчүлүк
 Пашаалык дорбул урду эле.
 Эми баатыр Манас кеп айтат,
 Байкаңар журтум деп айтат.
 –Мен Манас деген баатыр–деп
 Бээжин бекер жатыр – деп.
 Манас барып силерди
 Чакырдыбы баарыңды,
 Канча ыйласаң, анча ыйла
 Кудайга айткын зарыңды.
 Кылбасын кудай каарды,
 Азамат ачат баарды.
 Акыры түбү көрөсүң,
 Анжуу, Манжуу шаарды.
 Айтылуу Бээжин Туңшаны,
 Атагын уккан кытайды,
 Азамат болсоң жүрө бер,
 Дилиңе салып кудайды.
 Казаттан калбай тартынып
 Талап кылып талпынып.
 Атка минип алда – деп
 Ак талаптан калба – деп,

Арбактар азыр колдо – деп.
 Жүргөн журтум барсыңбы?
 Артык дооран аттанып
 Сүргөн журтум барсыңбы?
 Чүйдүн кургак аралын,
 Көргөн журтум барсыңбы?
 Өкүмүнө пашаанын,
 Көнгөн журтум барсыңбы?
 Кордой менен кол салып,
 Көл камышка жол салып,
 Азаматтар аттанып
 Ашкан журтум барсыңбы?
 Иленин журтун жол баштап
 Иргилтип калың кол баштап,
 Кол баштаса мол баштап
 Кечкен журтум барсыңбы?
 Чыңыроо тартып жез найдан,
 Чыбыраган кен сайдан.
 Сурнай тартып жез найдан,
 Суу жүрбөгөн кең сайдан,
 Жүргөн журтум барсыңбы?
 Өткөрмөлүү даркандан
 Өгүз кечүү калкандан,
 Өткөн журтум барсыңбы?
 Өз талабың нээтиңе
 Жеткен журтум барсыңбы?
 Жүгүрүктүн жүгөн таш,
 Үйүрмөнүн кара саз
 Баскан журтум барсыңбы?
 Чүлүндөй сары кыядан
 Арбын жоого беттешип
 Шашкан журтум барсыңбы?
 Оролмонун оозунан
 Токтобардык тоосунан
 Тарбагатай башынан
 Ашкан журтум барсыңбы?
 Ары жагы Шарпылдак,
 Кошун менен шартылдап
 Ая күздө Чук-Терек
 Эгиз Кара-Былкылдак,
 Эгизектин Кара-Саз
 Эртиштин башы Буурул түн,

Кара калган Шарпылдак,
 Көргөн журтум барсыңбы?
 Алтайдын тоосун айланып,
 Өткөн журтум барсыңбы?
 Айын өлчөп жол жүрүп,
 Көчкөн журтум барсыңбы?
 Дарыя Эртиш суусунан,
 Кечкен журтум барсыңбы?
 Акканы дайра, түбү көл,
 Өткөн журтум барсыңбы?
 Алаткактын жайына
 Жеткен журтум барсыңбы?
 Кесендесин кыйратып
 Кетте черүү жыйнатып
 Өлчөөсүн көрүп жеринин
 Өнөрмал, жапан элинин
 Алып өтүп өлчөөсүн,
 Байкап өтүп баралын,
 Күндүз эмес түн жүрүп
 Ай жарыкта жол жүрүп,
 Эртиш, Уркун ортосу
 Шакшактын башы шамалкөй,
 Шаары жок боз үйлүү,
 Кара калмак амалкөй.
 Карасынан лөк алып
 Кара малдан көп алып,
 Кайры жоодон кек алып,
 Кызыл чайын, ак нанын,
 Кызматына жеп алып,
 Кеткен журтум барсыңбы.
 Оркундун улуу суусунан
 Кышын өлчөп күз менен
 Жолун өлчөп түз менен,
 Кечкен журтум барсыңбы?
 Тоо түгөнүп түз болуп,
 Жол түгөнүп уч болуп,
 Суу түгөнүп чөл болуп,
 Бенденин башы тел болуп
 Томуктай болгон тоо көрбөй,
 Тоо көрсө да, суу көрбөй,
 Кулан жүргүс кум болот.
 Кудугу жок жол болот.

Убара чаркө чың өзөн дейт,
 Ушуну көргөн барсыңбы?
 Муну айтамын угуңар,
 Талаасында сары бар,
 Токоюнда чары бар,
 Жан бүткөндүн баары бар.
 Бөкөн, кулан ойногон,
 Бөрү, түлкү жойлогон.
 Кызыгын көргөн тойбогон.
 Ала карга азандап,
 Кара карга казандап,
 Туйгун, тунжур баарысы
 Баласына каралаш.
 Баарысы тууп адалаш
 Чымыны бар чымчыктай,
 Чычканы бар күчүктөй,
 Куурайы бар кенептей,
 Жекени бар челектей.
 Камыштарын карасаң,
 Туурасы кулач челектей.
 Өрдөгү учуп чөл толгон,
 Өлүсү чирип дөң болгон,
 Өзү чыккан жапайы,
 Өрүгү чирип көң болгон.
 Каздары учуп көл толгон,
 Камышы чирип дөң болгон.
 Жаңгагы чирип көң болгон,
 Жеп кайыбы өм болгон.
 Алмасы аттын башындай,
 Жаңгагы сайдын ташындай.
 Салтанаты ушундай.
 Короолу бар короздой,
 Жалган дүйнө жарыкта
 Салышса мындан жер озбой.
 Корозу бар тоодактай,
 Ала канат деген куш
 Чалгыны тарткан саадактай.
 Таш бака деген эмеси
 Чарага кырган табактай.
 Балтыркан бала белиндей
 Жез тумшук деген желмогуз
 Жаңы келген келиндей.

Алп кара куш учканда
 Канатынын күүсү бар,
 Кара белдин желиндей.
 Кара бүркүт кушу бар.
 Кадиксиз сонун ушу бар.
 Канаты кайкы, чалкар төш,
 Канаттары үзүктөй,
 Каарланып качырса,
 Кабылан ага күчүктөй.
 Тырмагы бар кылычтай,
 Серпкенин секин өлтүрөт
 Кармаган жерден кан чыгып
 Канга аралаш жан чыгып,
 Жаткан жерден жылышпай,
 Жаны чыгат тырышпай.
 Бул бүркүттүн сонуну,
 Толуп жатат жоругу.
 Аркар, бөкөн, ак кийик,
 Азык болот өзүнө.
 Анча-мынча жандар бар,
 Түк көрүнбөйт көзүнө.
 Кара куйрук жейрени,
 Картаң болгон аркардай.
 Кайыпта болор ар кандай.
 Сырасы деген жылан бар,
 Аз болгондо кыскасы
 Алты кулач аркандай.
 Кумурскасын карасаң
 Куу ашык болгон тайгандай.
 Бадалдагы элиги
 Өрүтүп коюн жайгандай.
 Акыры жалган дүйнөгө,
 Жан жаралган ар кандай.
 Көгөөнү койдун башындай,
 Алтын, күмүш кени бар,
 Агарган сайдын ташындай.
 Кара барпы дарысы,
 Карагаттын ашындай.
 Бөрүсүнүн чоңдугу,
 Алты айдын асый атындай.
 Жайында ысык, кышы суук,
 Адамдын жүргөн жери бар,

Айчылык жолдо эли жок,
 Байыр жапан жандар бар.
 Ажалга деген заңгар бар
 Адамга окшош бою бар.
 Аңгемесин коюңар.
 Алды-артында көзү бар,
 Адамга окшош сөзү бар.
 Кай бирөөндө эки баш
 Тамагы анын сумбул таш.
 Ташты нандай чайнаган,
 Оттой көзү жайнаган,
 Алыс басып жүгүрбөйт,
 Аягын кудай байлаган.
 Тиши болот, эти жез,
 Анык ажал жеткен жан
 Ага барып болот кез.
 Муну көргөн барсыңбы?
 Андап өтүп аларды,
 Аралап өтүп бадалды,
 Андагы бенде ылгабайт
 Арам менен адалды.
 Белгилүү Бээжин ошондо,
 Күн чыгышка тушма-туш
 Күн жагында эски мус,
 Сегиз айы бүтүн кыш.
 Күн батыш жагы тундра,
 Күр болуп жатат Майсара.
 Күн жүрүш жагын Чыга –
 дейт,
 Жаңсаңдын кара тоосу бар,
 Анжуу журту бир түрлүү,
 Жин периден жоосу бар.
 Арбын черүү кол менен,
 Аз гана эмес, мол менен,
 Бээжинди беттеп жол жүрүп,
 Жүргөн журтум барсыңбы?
 Ушул жолду дапдайын,
 Билген журтум барсыңбы?
 Качырткынын кытайын,
 Кара шаар Туңшага,
 Сүргөн журтум барсыңбы?
 Арып менен байлаган

Ага ылайык жай салган,
 Аңдабай барган адамды,
 Арманда жутуп кайсаган.
 Галыкур деген жери бар,
 Галыкур тоонун бийиги
 Ак кулжа деген кийиги.
 Качырганың барсыңбы,
 Адам эмес кубулган,
 Асылы жин куу өрдөк
 Алдыра албай кушуңа
 Качырганың барсыңбы?
 Галыкурдун тоосунан,
 Ашырганың барсыңбы?
 Күн жүрүшкө бет алып,
 Күдүрлөгөн бор менен,
 Күрпүлдөгөн шор менен,
 Шашкеликке бет алып,
 Шарапаты деген жол менен.
 Жүргөн журтум барсыңбы?
 Каспаңдын кара тоосунда
 Капкалуу Бээжин оозунда,
 Кан Коңурбай калча бар,
 Канкында жылкы канча бар.
 Коён өңдүү сурчасын,
 Сырты сулуу туучасын.
 Коодон бузуп тартынбай,
 Алган журтум барсыңбы?
 Коркпой уруш Бээжинге,
 Салган журтум барсыңбы?
 Качырын сандан туйлатып
 Катын-кызын ыйлатып
 Капкалуу Бээжин таш коргон,
 Каалгасын кыйратып,
 Алтын капка, болот кулп
 Айбалта менен талкалап
 Азаматтар чалкалап
 Алдам өзү калкалап,
 Айтылуу Бээжин капкасын
 Бузган журтум барсыңбы?
 Кажылдатып кытайды,
 Кыскан журтум барсыңбы?
 Майдан тартып турушуп,

Тосуп чыккан кошунду,
 Тос-тос кылып урушуп.
 Көтөрүп күрсү салышып
 Көөдөнгө найза малышып,
 Көсөрлөр менен алышып,
 Камбылдар менен чабышып
 Мылтыктын огун жабышып,
 Өмөлүп кирип капырга
 Өлүгүн отко жагышып.
 Аярлар амал салышып,
 Арстандар мыктап алышып.
 Баатырлар минип каарына
 Баарын сүрүп шаарына.
 Амалдап кылган ажыдаар,
 Алтындан салган тили бар.
 Түшүнүп Бээжин зоруна
 Түйшүк салып чоңуна
 Амалдап кылган ажыдаар
 Түшүрүп алып колуңа,
 Бакбурчундун шаарын
 Көргөн журтум барсыңбы?
 Шаарын бузуп олжо алып,
 Келген журтум барсыңбы?
 Калаасын жолборс кайтарган
 Душмандын көөнүн майтарган.
 Көчөсүн тоскон көк бөрү,
 Көрбөгөн адам өтпөдү.
 Баарысы сүрөт жан эмес
 Бакбурчун арзан шаар эмес.
 Шаары толгон сүрөт бар,
 Кошун болуп жер жайнап,
 Эсеп жетпей курт кайнап,
 Эл сүрөтү дагы бар.
 Тоодой күрсү көтөргөн,
 Эр сүрөтү дагы бар.
 Басташып мындай жоо болбос
 Барган адам соо болбос.
 Асты баткак, үстү суу,
 Аңгемеси мынабу.
 Айдың талаа түз болуп,
 Жол сүрөтү дагы бар,
 Жол деп кадам койгонду,

Кандай жандар болсо да
 Жоготууга бир жолу,
 Кайра чыкпас жагы бар.
 Барса-келбес жолу бар,
 Баары сүрөт колу бар.
 Каалагандын баары бар,
 Каңкуш аттуу шаары бар,
 Кадам койсо тутанып,
 Өрттөп кетме дары бар.
 Өнөр менен жол туткан,
 Өкүмүнүн баары бар,
 Аяк-башы алты айлык,
 Ажайып сепил жары бар.
 Андан кирсе шаарына
 Адам айран калуучу,
 Аңгеменин баары бар.
 Аралашып шаар калаасын,
 Андап билип чамасын,
 Капыр кытай баласын,
 Кыжылдаган капырдын,
 Кыдырып көрүп шаарын.
 Кысталып көрүп каарын,
 Көргөн журтум барсыңбы?
 Өмүрү өтүп урушка
 Көнгөн журтум барсыңбы?
 Өчмөндүүсүн соо кылбай,
 Көмгөн журтум барсыңбы?
 Эзилбесин көөнүңөр,
 Эр болгонун көрүңөр.
 Эл бийлеген эриңер,
 Эртелеп жооп бериңер.
 Баштан-аяк баяндап
 Манас айтып турду эле,
 Баякыдан бешбетер,
 Элди кудай урду эле.
 Атаны кокуй катыгун,
 Атабыз уккан кеп эмес!
 Адам көргөн жер эмес,
 Энебиз уккан кеп эмес!
 Эч ким көргөн жер эмес,
 Эч кимге бул сөз эп эмес,
 Эсен болсок курдаштар,

Ушул айткан жерине,
 Нечен жылда жетебиз.
 Ата дүйнө азаптуу,
 Арманда өлгөн экенбиз!
 Арбак урган кандар ай,
 Алаптаган заңкарай.
 Казан асып, кар салып
 Катын алып, үй тигип,
 Атка минип эрбейип,
 Найза кармап сербейип,
 Эне талак алты кан,
 Эркекпиз деп дердейип.
 Бала талак алты кан,
 Манаска кантип теңелдиң.
 Теңелебиз буга – деп,
 Теңирим айдап не келдиң.
 Мындайын кайдан биз билдик
 Мунусун билбей биз келдик,
 Карап туруп дүнүйө
 Карыдан каргыш алдык ээ,
 Кайра чыкпас капаска
 Өзүбүз түшүп калдык ээ!
 Баланы жетим кылдык ээ,
 Байкуш жанды кырдык ээ!
 Катынды жесир кылдык ээ!
 Калкка кесир кылдык ээ,
 Капилет басып кырылып,
 Кадырлуу жанды кыйдык ээ!
 Манасты олжо кылмакты
 Макул көрүп жыйылдык,
 Жыйылбай жылас болсокчу,
 Үйдү көрбөй кырылдык
 Айткан сөзү бу болду,
 Арылбаган дуу болду.
 Баштан-аяк баарысы
 Басылбаган чуу болду.
 Башы көлтүк Кумулдан
 Аягы Күлсар, Румдан
 Баарысы текши мусулман,
 Көрбөгөн экен эч бир жан.
 Көрдүм деген жок болуп
 Көлдөй жайнап токтолуп.

Эч айласын табалбай,
 Элдин шайы кеткенде
 Жалдырап жооп бере албай
 Жарым күнгө жеткенде
 Үйүлгөн жыйын турганы,
 Оозунан түтүн бурады.
 Көргөнүң болсо чыккын – деп,
 Жарлыгымды уккун – деп.
 Көк жал Манас баатыры,
 Үч кайтара сурады.
 Көпчүлүктүн ичинде
 Көрдүм деген жок болуп,
 Көпчүлүктүн баарысы
 Көлдөй жайнап токтолуп.
 Бакбурчундун шаарына
 Бардым деген жок болуп.
 Баары журту жалдырап,
 Мактана албай токтолуп,
 Баары журт карап турганда
 Бакбурчунда кытайга
 Барууга моюн сунганда,
 Ал аңгыча болбоду,
 Оён Алмаң көк жалың
 Оолуккандай козголуп,
 Сөз айтуучу эмедей,
 Сөөлөттөнүп оштонуп.
 Арстан эрдин дооруна
 Кол куушуруп бооруна.
 Карадан тууп ак болгон,
 Арамдан тууп пак болгон.
 Арбынын таштап так болгон,
 Алдага дили ак болгон,
 Ак ислам дин каалап
 Атасынан жат болгон.
 Эгизин таштап так болгон,
 Эзилип күнгө сак болгон.
 Эгем салып дилине
 Энесинен жат болгон.
 Таштап Бээжин журттарын,
 Талак кылып буттарын.
 Алда кирген тилине,
 Бйман кирген дилине,

Ыклас келип баш койгон,
 Ак мусулман динине,
 Кудай жалгыз куран чын,
 Пайгамбар ак, дини ак.
 Калаалуу Бээжин шаарында
 Капырда калган алтын так.
 Калаба салып кытайга
 Качып келген ушул чак.
 Аркы атасы Чылаба,
 Чылабадан Солобо,
 Солобонун баласы
 Сонун пашаа Соорондук
 Соорондуктун баласы,
 Чоң Бээжинде калаасы.
 Алтын айдар чок белбоо,
 Алмамбетке кез келди.
 Арстан Манас баатырга
 Айтылуу зардал сексен төрт
 Сексен төрттүн ичинен,
 Аттан түшүп тез келди.
 Келген жерде кеп айтып,
 Кеп айтканда деп айтып:
 Султаным пашаам эр Манас,
 Сураган жообуң мен берем.
 Падыша султан эр Манас,
 Баарына жообун мен берем.
 Баштан-аяк сурадың,
 Аныча жообум мен берем.
 Мен бергенче жообун
 Бетимден каршы чыкпасын,
 Чырлуу сөздү бу жерде
 Чыкканын кулак укпасын.
 Кашыңда бар кырк чороң
 Канга ылайык кырк оён.
 Калмактан келген бир кул – деп
 Кулдун куну бир бул – деп,
 Калжыраган кургур – деп.
 Калжырабай тим тур – деп,
 Кытайдан келген бир кул – деп,
 Кулдун куну бир бул – деп.
 Кыжылдаган кургур – деп.
 Кыжылдабай тим тур – деп.

Сөзбеген баатыр сексен төрт
 Серп салган жагы кызыл өрт,
 Сөзүмдү кайрып салбаса,
 Шагым сынып калбаса.
 Кашыңдагы кандардан
 Калк бийлеген жандардан,
 Бирөө айтып салбаса,
 Шагым сынып калбаса,
 Көпчүлүк айтып салбаса,
 Көңүлүм сынып калбаса.
 Айтып турган жериңде
 Ант урган кытай элинде
 Айтылуу шаары Бээжинде
 Жүргөн чороң мен бармын.
 Жаба журтун жадатып,
 Жүргөн чороң мен бармын.
 Ашуусу бийик тоосунан
 Ашкан чороң мен бармын.
 Арбак урган кытайдын,
 Арбын черүүн колунан
 Кошун башчы зорунан,
 Ажырап кытай торунан,
 Алардын чыгып колунан,
 Шашкан чороң мен бармын.
 Канын суудай капырдын,
 Чачкан чороң мен бармын.
 Кара күрмө, жеңи жок,
 Калдайы бар беги жок.
 Кызыл күрмө, жеңи жок,
 Кытайы бар беги жок.
 Атка минсе эби жок,
 Арбак урган капырды,
 Кашыңдагы мен кулуң
 Канын суудай сапырды.
 Кыл такыя, кызыл чок,
 Кызыталак капырдын
 Кыргызнын мендей көргөн жок.
 Тубары күрмө, туура жең,
 Туяк өтүк, кончу кең
 Чопдор өтүк такасыз
 Торкун чепкен жакасыз.
 Чоң Коңурбай баатырды,

Шорун Алмаң катырды.
 Алгарадан албайтып,
 Найза салып далбайтып.
 Жыккан чороң мен бармын.
 Камал бузуп, кан сүзүп
 Капкалуу Бээжин шаарынан
 Чыккан чороң мен бармын.
 Ушул айткан жеринди,
 Билген чороң мен бармын.
 Түп Бээжиндин шаарында
 Жүргөн чороң мен бармын.
 Качырткынын кытайын,
 Кара шаар Туңшага
 Сүргөн чороң мен бармын.
 Арстан Манас баатырга
 Алмамбет айтып токтолду.
 Андан башка жан адам,
 Көрдүк деген жок болду.
 Эми арстан Манас турганы,
 Кандардан собол сурады.
 Кандар калды камоого,
 Калың журт калды санаага.
 Калың журт шөнтүп турганда
 Казатка көңүл кылганда,
 Кабылан Манас кеп айтат,
 Ай, калайык, – деп айтат.
 Баарыңарга эп болсо,
 Манас айткан кеп болсо,
 Арстаның айткан эп болсо,
 Алмамбет айткан кеп болсо,
 Айтканын макул көрөлүк,
 Айтканына көнөлүк.
 Ушул жолдун бийлигин,
 Алмамбетке берелик.
 Көргө түшсө түшүүгө,
 Көлгө түшсө тобокел
 Арт жагынан сүзүүгө.
 Дабан апса ашууга,
 Шамалга учса учууга
 Кара жер кучса кучууга
 Жол берелик ушуга.
 Каралашып Бээжинге

Барып калсак кандай – деп
 Бакырлардын баарысы
 Бар кудайым жар берсе,
 Байып калсак кандай – деп.
 Жол бийлигин талашар,
 Жоомартың болсо көрүн – деп,
 Жооп айткын көбүң – деп.
 Жолдун тапкын эбин – деп.
 Сурап Манас калганы,
 Журт бейлине салганы.
 Бакай канга кол берип
 Алмамбетке жол берип.
 Бул айтканым кандай кеп,
 Бирлик кылсак кандай – деп,
 Манас айтып турганда
 Ушул сөздү урганда,
 Айтканын кошун эп көрдү,
 Азар түмөн көп эли
 Макул айтат төрөбүз
 Баарыбыз кабыл көрөбүз.
 Жакшы айтат муну төрөбүз,
 Жардыгына көнөбүз.
 Бир сураса экөөнө
 Миң мартебе беребиз.
 Макул баатыр, макул – деп
 Бул айтканың акыл – деп.
 Жалпы журтка эп болуп,
 Жарай турган кеп болуп.
 Алмамбетке жол берди
 Жол бергенин кол көрдү.
 Бакай канга кол берди,
 Кол бергенде мол берди,
 Калк колуна тийгенде
 Канкорун камын жеде эми.
 Калайыкты былк этпей,
 Жата бергин деди эми.
 Добул согуп күңгүрөп
 Тоо көчкөндөй дүңгүрөп.
 Үйүнө барып айкөлүн
 Алтындуу сарай коргонго,
 Абзелдеген ордого,
 Алдына жайсаң толгондо,

Ажыбай менен Чалыбай,
 Аттаныңар – деп айтат.
 Менин айткан жериме
 Бат барыңар – деп айтат.
 Такка олтуруп кеп айтат
 Тапшырып сөздү бек айтат.
 Жардык айтам билгин – деп
 Белиңе кылыч илгин – деп.
 Жаңы келген кошунга
 Азыр барып киргин – деп.
 Ар кошунга тургун – деп
 Алтын добул ургун – деп.
 Азыркы келген кошундан
 Азар түмөн көп элден
 Атым арык дегени
 Атынан ибеп жегени,
 Арман менен келгени,
 Ушу жерден кайтсын де,
 Кайтам деп жообун айтсын де.
 Тонум жырткы дегени,
 Тонуна ибеп жегени,
 Дозок менен келгени,
 Ушу бүгүн кайтсын де,
 Кайтамын деп айтсын де.
 Бүгүн кечтен калган соң,
 Элди санга салган соң
 Санатыма билинсе,
 Санжырама илинсе.
 Атым арык дегендин
 Атынан кайгы жегендин,
 Атын союп жеп кетем,
 Кошунду таштай бекитем.
 Тонум жырткы дегендин,
 Тонуна кайгы жегендин,
 Өзүн союп кекетем.
 Кошунду чымдай бекитем.
 Ушу кепти айтыңар,
 Угузуп коюп кайтыңар.
 Ол сөздү айтып эр Манас
 Буйругун уккан көп алач.
 Аралап кабар бергенде
 Ажыбай менен Чалыбай,

Кошунга кирип келгенде
 Аралап көптү карчады,
 Аtpай колду кыдырып,
 Айтып жүрүп чарчады
 Чарчаганда кайтканы.
 Көргөн-билген жумушун,
 Көк жал Манас баатырга
 Түнүндө келип айтканы.
 Ал күнү антип жатканы,
 Эртеңки таң атканы.
 Сандыргалуу султаның
 Такта олтуруп кеп айтат,
 Баары колду баатырлар
 Байкаңарчы деп айтат.
 Ажыбай менен Чалыбай,
 Жалпы журтка айткан соң,
 Жарамсыздар кайтсын – деп
 Жарлык айтып кайткан соң,
 Колдун баары буркурап
 Койдой маарап чуркурап.
 Уктуңарбы айгайын,
 Кудай жалгап салыштыр,
 Улук Манас канкордон,
 Уруксат тийип калыптыр.
 Олжосунан кечели,
 Ой, акелер, кетели.
 Ээрчийбиз деп нетели,
 Элге аман жетели.
 Эгин айдап, мал багып,
 Эптеп күндү өтөлү.
 Ойрон болгон канкордун,
 Олжосунан кечели.
 Ой, акелер, кетели,
 Ушунетип көпчүлүк
 Оюна түшүп көп түлүк.
 Кетебиз деген баш кошуп
 Кетчү келгин баштанып
 Кейиш түшүп кай бирөө
 Кемин тонун жазданып
 Жобурлашып чуулашып,
 Жол билгенден сурашып,
 Паландын жолу баштуу – деп

Баланчанын кыясы
 Атка жаман таштуу – деп.
 Паландын жолу саздуу – деп
 Паланчанын дайрасы
 Агыны катуу суюк – деп,
 Паланчанын өрдөшү,
 Башы барып туюк – деп.
 Элүүдөн-кырктан жамдашып
 Кайтчу жолун камдашып.
 Кобур сөздөр аралап
 Кол бузулуп алыптыр.
 Ата уулудан жабыркап
 Араң бирден калыптыр.
 Калганың бери келгин – деп
 Калгандар сүйлөп калыптыр.
 Калк бузулуп жатканда
 Кабылан Манас барыптыр.
 Кырк чоросу дүркүрөп
 Кыргызчалы күркүрөп
 Аккула менен болкоюп
 Арстаның Манас койкоюп.
 Ноокери бутта чойкоюп,
 Ак найза колдо коркоюп,
 Кылыч белде кыңгырап,
 Айбалта жанда шыңгырап,
 Сыр найза колдо зыңгырап.
 Ак келте жондо жаркылдап
 Ала байрак, сур желек
 Асабасы жалпылдап.
 Алтын айчык кызыл туу,
 Ай тийгендей жалтылдап.
 Айбатын көргөн адамдын,
 Мууну кетип калтылдап.
 Аралап колго киргенде
 Тааныгандар бар экен,
 Бир далай кыйла адамдар,
 Тааныбаган жан экен.
 Биринен бири кеп сурап
 Айбаты катуу, каары күч,
 Алдыңкы жүргөн кула аттуу,
 Ким деген адам деп сурап
 Көпчүлүгү сурады,

Көп таңыркап турганы.
 Тааныгандар кеп айтып
 Тантыбачы деп айтып.
 Манас деген ушул – деп,
 Канкорго кылба кусур – деп.
 Оң бөйрөгү олк этсе
 Оң муруту солк этсе,
 Солоонго кыргын салуучу,
 Согушту сонун көргөндөр
 Сонун болуп калуучу.
 Султан Манас нак ушу.
 Калмакты барып какшаткан,
 Кандардын баарын бастаткан.
 Канча жанды аксаткан,
 Кабылан Манас так ушу.
 Качырганы жолборстой,
 Кайсаганы албарстай.
 Булбулдай мукам үнү бар,
 Торгойдой добуш тили бар.
 Бет алдынан карасаң
 Ажыдаардын сүрү бар.
 Жүрөгүндө жүнү бар,
 Айкырганда канкорго
 Адам уулу бас келбес
 Ач арстандын үнү бар.
 Айбаты катуу дүмү бар,
 Айтканында эми бар.
 Арстанга көзүн салышып,
 Айран-азыр калышып.
 Эми көргөн эл айтат:
 Манасыңар бу болсо,
 Бар кудайга кул болсо,
 Жалпы түрктүн бактына
 Жаралып келген жан экен.
 Адамдын көөнү тойгондой,
 Айтканынча бар экен.
 Жалпы түрктүн баарына
 Жака болчу жан экен.
 Аtpай алач кыргызга
 Ата болчу эр экен.
 Жети уруу кыргыз калкына
 Калка болчу эр экен.

Жетишпеген муңдууга
 Арка болчу эр экен.
 Үч жүз атак казакка
 Катаган менен кыпчакка
 Кара калпак Эштекке,
 Жоо бөрүсү дозотко,
 Нуркунан менен Эсетке
 Тутка болчу эр экен.
 Кылган иши артында
 Нуска болчу эр экен.
 Падыша Манас султаның,
 Баатыр түрктүн уругунан,
 Кыргыз болгон жеринде
 Өз уругу нуркунан
 Ашкан экен алачың,
 Түмөн кыргыз журтунан,
 Берген экен теңири
 Келишкен дөөлөт кеңири.
 Добул келсе жел тийбес
 Чытырман токой чер экен.
 Доочу келсе мал бербес
 Жүгүрүк чечен эр экен.
 Жазайыл атса ок өтпөс
 Жазалуу коргон чеп экен.
 Бактысы артык адамдан,
 Баатырың Манас турбайбы.
 Ушу Манас турганда
 Жалтансак кудай урбайбы.
 Аңдадык-көрдүк акыры,
 Адамдан артык акылы.
 Алдында турат көрдүңбү,
 Арстан Манас баатыры.
 Аркасында жүрүүчү,
 Атышкан жоосун сүрүүчү,
 Аңгемесин көрүүчү,
 Ажал жетсе өлүүчү,
 Катарында жүрөлү,
 Кармашкан жоосун сүрөлү.
 Калабасын көрөлү,
 Казабыз жетсе өлөлү.
 Күлпөңүндө жүрөлү,
 Күрөшкөн жоосун сүрөлү.

Күнүбүз бүтсө өлөлү,
 Сандыргалуу султандын,
 Саясында жүрөлү.
 Салышканын көрөлү,
 Тагдыр ажал кудайдан,
 Каза жетсе өлөлү.
 Жакшысы турду дем байлап,
 Жаманы турду дем байлап.
 Бармак болуп баарысы,
 Макул кылып алышты.
 Баатыр Манас султандын,
 Айткан сөзүн кайтарбай,
 Жалгыз адам кайталбай,
 Кайтамын деп айталбай.
 Жандын баары буркурап,
 Барабыз деп чуркурап,
 Манасты көрүп жубанып,
 Барабыз деп кубанып.
 Баары журт айгай салыптыр,
 Көңүлү тынып калыптыр.
 Орчун кара кол менен,
 Орто бөксө жол менен,
 Нар жагына айланып,

Оёнуң көзүн салыптыр.
 Талаада от жылтылдап
 Калың кошун кылкылдап
 Кошунду каттап алууга
 Отуз молдо шылкылдап.
 Он эки дептер өңөрүп
 Молдолор барып калыптыр.
 Орчун колдун баарысын,
 Китеп катка салыптыр.
 Элди бүтүн караса
 Эсеп кылып санаса,
 Ажап кызык тамаша.
 Нечен түмөн болуптур,
 Көз жеткен жердин баарысы
 Көпкөк темир жарагы,
 Китепте дайын санагы.
 Көп кошунга толуптур,
 Азыркы эсеп алганы,
 Ак кагазга салганы.
 Алты кандын кошуну,
 Отуз жүз миңге толуптур.
 Алыстан келген кошуну,
 Отуз түмөн болуптур.

Мурас

**Мидин
АЛЫБАЕВ**

ЭКИ КУДАНЫН ЧЫРЫ

(Аңгеме)

*«Эки жакшы жайлоого чыкса
Кудалашып түшөт.
Эки жаман жайлоого чыкса
Кубалашып түшөт».*

(Эл оозунан)

Керимбек университетти быйыл бүтөт. Букеш дагы эң акыркы экзаменин берип кыз-келиндер пединституту менен кой айтышам го деп жүргөн мезгили.

Керимбек менен Букештин району бир болгону менен колхоздоору ар башка. Алар Фрунзеге келгенден баштап эле жерибиз бир дегенсип, бири-бирине байланыштуу болучу.

Бирок бул байланыштын арасында сүйүүнүн эч кандай белгилери жок эле. Жөн гана:

– Силердин айылдан кандай кабар бар? Биздин колхоздо болсо, быйыл миллионер болуптур, баягы биз окуган мектепте мугалимдердин көпчүлүгү жаңырыптыр деген сыяктуу гана сөздөр болучу. Алар кичине кезинде окугандарын, үйлөрү мектептен алыс болсо дагы улам чуркап, кар менен урушуп ойноп олтуруп сабакка кандайча кечикпей келгендерин кеп кылуучу.

Керимбек менен Букеш айылдан келген каттарын биригип окушчу. Кинотеатрга дагы, студенттер кечелерине да бирге барышчу. Мына ушинтип отуруп, арадан үч-төрт жыл өтүп кетти. Ар жыл сайын каникулда айылга бирге барышып, кайра бирге келишчү. Алардын ичтеринде же тыштарында эмне бар экендигине эне-аталардын эч кандай шеги жок эле.

Жылдан-жыл өтүп, экөө тең өзүлөрүн өсүңкү тарткандай сезишип, көчөдө бараткан бирөөнүн көлөшү бутунан ыргып кетсе, каткырып калуучу балалык калып, кайра жаны токтоо мүнөздөр пайда боло баштаган. Мурун өз мүчөсүнө чак келген кийим болсо кудуңдап сүйүнүп кийип алуучу Керимбек, азыр өзүнүн пальтосуна ылайык костюм, костюмуна ылайык галстук байлануучу болду.

Мурун өзүнөн чоңураак кыздар менен бирге басууну өөнүрөөк көрүп, теңтуш кыздары менен шоколадды талашып жеген Букеш азыр институтта, жатаканада, көчөдө өзүн кандай алып жүрүүнү эң сонун билип калган. Ал гана түгүл ачык түстөгү көйнөктөрдү кандай күндөрдө кийүүнү, кала берсе, танкеткаларды кайсы айдан кайсы айга чейин кийүүнүн шартын үйрөнүп калган. Кайсы бир учурларда алдынан карама-каршы жигиттер чыгып калса Букеш тике карай албаса дагы көзүнүн кырын салып өтүүчү болгон.

Мына ушундай белгилердин барына Керимбек менен Букештин окуусунан башка дагы бир келечектин татынакай элесин көз алдыларына салуучу. Ал элес бири-бирине билинбей барып байланыша түшкөн сүйүүнүн элеси эле. Чын эле сүйүү болучу. Бирин бири ар күнү көрүүгө зарылышчу, сагынышчу. Ичиндеги ойлорун ортого салгысы келишчү. Анткени менен ээн кезигише келишкенде биринен-бири сүрдөп, кепти эмнеден баштарын биле албай үшкүрүнүп үйлөрүнө тарашчу.

Анткени экөө тең желпилдеген жел, шабыраган жамгырды баштарынан өткөрө элек жаңы ачылган гүл да! Чынында да гүл!

Андай болбогон болсо экөөнүн ортосунда жүргөн киши жок. Жолугушабыз деген болжолдуу жерди бири-бирине ачык айта алышат. Бир гана тоскоол ичтеги сырдын сызгырылып сыртка чыкпай жатканында эмеспи.

Эң акыры экөө тең Апендиден бетер бир шаарда турушуп бири-бирине катты «довостребования» менен жазышат да, кезигишкен кездеринде: «Менин катымды алдыңбы?» – дешчү болду. Мына ушинтип олтуруп, эң аягы экөө ачык сөзгө кетип, бара-бара келечек максат ортого түштү.

Керимбек да, Букеш да окууларын эң сонун бүтүштү. Экөө тең дипломдордун сыйлык менен кошо алышты. Керимбекти университеттин аспирантурасына калтырууга чечти.

Июндун мемиреген кечтеринин биринде Букеш менен Керимбек өзүлөрүнүн эң жакын көргөн жолдошторун чакырып, үйлөнүү кечесин өткөрүштү да, ошол түндөн баштап эки тизгин, бир чылбырды эркин колдоруна алып, эми иш, турмуш жөнүндө сүйлөшүү жактарына өтүштү.

– Быйыл эле үйлөнө коюп, мына бизди көргүлө деп жалмандап жетип айылга барсак болбойт го, Букеш?! Анын үстүнө сен шаарда

иштейсиң, мен аспирантурада болсом, ошондуктан бир айдан курортко эс алып алсак, – деди Керимбек.

– Күндүз иштеп, үй-жайыбызды оңдоп алып, адегенде силердикине, анан биздикине барып, айылчылап келебиз ээ, – деп ансыз дале уялып жүргөн Букеш тигинин сөзүн макул тапты.

Күндөрдүн биринде Керимбектин таякесинен, Букештин бир тууган эжесинен келген акчаларды чогултуп эки путёвка алды да курортко кетишти.

Керимбек менен Букештин үйлөнгөнү, үйлөнүү кечесин бергени, ал түгүл курортко кеткени, окуудан барган балдар аркылуу айылга эчак эле таркаган. Көбүнчө Букештин атасы Сарыгулга катуу тийип турду. Керимбектин атасы Балтабай кайра ичинен кубанып жүрдү: «Уulum болсо үйлөнүштүр. Куда кааласа келиндүү болуп, канат-бутагым өсүптүр. Сарыгул дагы илгертен бери кенен-кесир жүргөн активдин бири эмеспи. Ушул азыр дагы жөн жүрбөй сельпого даярдоочу боло калат. Сельсовет да болгон, башкарма да болгон, айтор, жакшы жер. Мен анын алдына кандайча түшсөм да жукалык кылды дебейт» – деп Балтабай жүрдү.

Күндөрдүн биринде Сарыгул саргайган мурутун тикирейткен бойдон келип, кемпирине бир тийди:

– Элдин кыздары күйөөгө чыгат дечү эле, барган жеринин эне, атасы илгерки ырым-жырым, салт-санаа менен куданын алдына түшөт дечү эле. Менин кудам Балтабай биздин кызды барымтага байлап алгансып, үч айдан бери унчукпайт. Биз дагы Букешти кичинесинен бактык, өстүрдүк, эмне болгонду балапанча оозуна кармадык. Эми Балтабайдын бизди тоотпогонун кара! Азыркы шартка байланыштырып эптеп кутулуп кеткиси бар. Эч кандай үнүн чыгарбаган акча эмес, мөөрөгөн уйду, кишенеген жылкыны жетелеп келип түшүп жаткандар бар эмеспи.

– Балдар Жети-Өгүздө эс алып жүрүшкөн турбайбы? Алар келгенден кийин барайын деп жаткандыр.

– Жети-Өгүз эмес, Сегиз-Өгүзгө кетишсин, биздин алдыбызга балдар келип түшмөк беле. Балтабай бул жерде эле жүрбөйбү. Ал аялы болуп көз көрсөтүп ырым-жырымын айтып коюшса, анан биз дале Букешке камдаганыбызды жеткиребиз го, баары бир эки бала баш кошуп оокат калышса болду. Менин кыжырыма Балтабай тийип жүрөт, – деп Сарыгул бир аяк жууратты жутту дагы, этек-жеңин кагынып эшикке чыгып, атына минип, башка айылга жөнөдү.

Балтабай улуу агасы Маркабайды үйүнө чакырды да, аялынын катышуусу менен тууганча акылдашып олтурду:

Керимбек Сарыгулдун кызын алганынан бери төрт-беш ай өтүп кетти. Сарыгулду көрсөм эле уялып качып өтчү болдум. Ошондуктан

баары бир бирдемелер менен алдына түшкөнүбүз жакшы го. Керимбек колуктусу менен экөө тең быйыл келишпейт экен, ошондуктан кудага бара бергенибиз оң го.

– Бараарын бардык, анын кызы мага келин болуп бир чайнек чай кайнатып бере электе эле чаап барамбы, – деди аялы.

– Аа, кудай урган, чай керек болсо кийин чайнекке эмес, чакага деле кайнаттырып ичесиң. Ал качпайт. Биринчиден, балдар бири иштеп, бири окуйт экен. Экинчиден, Керимбек менен Букеш жокто барганыбыз эл көзүнө же куда, же дос экенибиз билинбей калат. Мээңе түштүбү? – деди Балтабай.

Баятан бери унчукпай олтурган Маркабай: – Бул акылыңар туура. Барып коюш керек. Сарыгул байкуш да Балтабай менен кудалашып калдым деп кубанып жүрөт дейт. Баргыла, мен миң сом кошом. Жээндер да бир миңди келгенде чогултушаар. Анын үстүнө өзүңүн тели-теңтуштарың да бар, жакын арада баргыла.

– Кош, өзүм совхоздо директор болсом, – деди Балтабай. – Төрт кой ферма бар, төртөөнөн төрт миң, эки уй ферма андан эки миң, бир жылкы ферма бир миң, бухгалтерге убал жок, андан эки миң, агрономдон бир миң, мал доктор жаңы келген бала эле андан сурай албайсың, көнүгүшкөндөн кийин бирдеме кылар, зоотехниктен бир миң. Ошондо он эки миң! – деди да Балтабай тамдын төбөсүн бир карап алды.

– Эми бул акчаларды мен эмки жумага чейин даяр кыламын. Жума күнү баргыдай бололу. Бир койду союп, бир койду тирүү алып баралы. Алар болсо барган кудаларга кийит кийгизет. Барганга жараша көбүрөөк баралы. Алар да биздин ыгым-чыгымды түшүнсүн.

– Бирок ким-ким барсын?

– Ким бармак эле, Макем, – Маркабайды көрсөтүп, – кемпири, кичи баласы менен барсын. Керимбектин киндик энеси Зуура барсын. Шаркүл жеңем, Айымкан эжем, Мамырдын кемпири, шакылдак Күлүйпа, Калыйча да барсын, кошуналар эмеспизби, анын үстүнө Керимбек дем алышка келген сайын эң жок дегенде каймагын сызгырып берүүчү Арманбүбү, шофердун атасын дагы кошо ала барышыбыз керек. Эркектерди болсо өзүм ээрчите барам, арагын ичип, этин жеп берсе болду да. Биз ат менен артыңардан барабыз. Машина менен силер кеткиле, – деп Балтабай жыйынтыкты чыгарды дагы: – Эми мен фермаларга барып камымды жейин. – Атына минип бастырып кетти. Ал барчу кишисине жетээр менен эле:

– Кандай, баатыр? Мал аманбы, жакшы конушка кондурупсуң. Бир чети малды көрөйүн дедим, экинчи чети баягы жаман Керимбегиңиз үйлөнүптүр...

– Ээ, аны укканбыз, аксакал. Жакшы болгон турбайбы. Кол узарат деген ушул. Келиндүү болупсуз.

– Келинин курусун, келиндин нары жагында кеби болот экен. Келерки жумада барып көрүнүп коёюн деп жатам. Жалгыз кер атты жетелеп барсам кемпирлерге кеп боло турганмын. Акыл-сакыл кошосуңарбы деп келдим.

– Сизге да биз акыл кошот белек, колдон келсе башкадан кошобуз да, – деп жаңы барып кабылган завфермасы айтып калды.

Мына ушинтип Балтабай кээ бирөөнө жумшак тийип, кайсы бирине каарланып барып, аягында жибип, анан эгер мен болбосом эчак кулайт элең деп ээгинен көтөрүп, ар кимисинен алам дегенин алып жатты. Балтабай оолак бастырып кеткенден кийин сырлаш фермалар болсо:

«Аялым Фрунзеге барып азуу тишин жулдурат» деп жатып алты жүз-беш жүздөн ар кимибизден кагып кетчү эле. Эми уулу аял алып жатса, миңден кеткенибиз дагы жеңил болду, – деп күлүп жатышты.

Кудага бара тургандарга бир күн мурун кабар кылды (Кудаларга баратабыз деген сөздү үч күн мурун айттырган). Өздөрү да соё турганын союп, боорсокту болушунча бышырышып, тирүү бара турган койду тикирейтип ээн тамга байлап ташташты.

Ал түнү кудага баруучу аялдар ар түрлүү түштөр көрүп чыгышты. Кээ бирөө түшүндө чий баркыт кийсе, кээ бирөө бир эле шакек салынып калып түшүнөн чочуп жатышты.

Эртең менен эл чайын ичип болордо совхоздун машинасы даяр болду. Шофер Кадыркул кабар кылгыча болбой эле машинага түшө башташты. Кой, куржундар, кымыздар салынды, бир маалда: «Кана, жөнөдүкпү?» – деди шофёр. Аңгыча болбой жаңыраак күрмөсүн жамынган бойдон жоолугун чала салынып бир аял келип машинага жабышты.

– Ой, Айша, сага эмне болгон? Кудага чакырылган киши бара жатат. Сага эмне жок, кой, машинаны токтотпо!

– Токтотом эле. Албетте, кудага мен барам, кечээ кечке боорсокту мен бышырдым. Керимбекти да кичине кезинде далай көтөргөм, мен да сый көргүм келет.

– Мейли эми, жүр, – деди куда башчы аял.

Мына ошентип Кадыркул шофёр акырындык менен айдап куданын айылын карай жөнөдү.

Баштатан эле күтүнүп турушкан Сарыгул аялы менен жана анын жумушуна убактылуу жардам берип жатышкан аялдар жарданып эшикке чыгары менен келе жаткан машинанын элесин көрүштү. Ал улам жакындаган сайын Сарыгулдун жүрөгү лакылдай баштады.

– Э, кокуй бир машина толтура эле аял экен! Эми эркектери дагы бир машина го.

– Чын эле бүт аял экен. Бир эле койдун башы койкондойт.

– Эми түшүндүм, – деди Сарыгул. – Эркектер Балтабай болуп мал менен келет го. Малды айыл аралатып айдап жүрбөйлү дешкен го, эстүү эме эмеспи. Же күүгүмдөтө келишер бекен, деги азырынча аялдарды тосуп алалычы.

Аңгыча чайпалган машина так эле Сарыгулдун короосуна келип токтоду. Кээ бир аял түшүп жатып:

– Кокуй, этегим мыкка илинип калды, – деп жатат. Кайсы бирөө тээп түшүү үчүн арткы дөңгөлөгүн таба албай бутунун башын соймоңдотуп убараланып жатат.

– Наалат күн, бир көлөшүм машинада калды.

– Анан табылат, машина эч жакка кетпейт.

Мына ушинтип уу-чуу болуп жатып, эптеп түшүп куда-кудагыйлар менен амандашышты. Аялдар жайланып олтуруп, алдына дасторкон жайылып, самоорлор коюлуп, оозу калыңдарынын чынылары бошоп, жалакай ооздууларынын чайы жаңыдан сууп келе жаткан кезде:

– Кудалар эми келе жатышат деген сөз чыгып калды. Сарыгул эки-үч киши менен эшикке чыгып, чынында эле кер ат менен келе жаткан Балтабайды баш кылып, дагы бир тобун тааныды.

– Мал айдабай эле өкүрүп түшө тургансып жай келе жатышат го, мал артта го, – деди Сарыгул жер карап. Аялдарды түшүрүп алуудан эркектердики арзан эмеспи, шып-шып аттан түшүштү да, алар үчүн атайлап койгон үйгө киришти. Сыйдан-сый болуп жатты. Кудагыйлар алып келген куржун эчак эле сөгүлгөн, аялдар болсо кымыз ичкендиктенби, кысылышып олтургандыктанбы, бардыгы помидордой кызарып, жоолуктарынын учу менен терин сүртүшүп, кээде шыбыш менен сүйлөшүп жатышты.

Эркектер чайды үйлөп олтурабызбы дешип, эчак эле кымыз менен ак байкушка керишкен. Жеңилдери желпине сүйлөп, салмактуулары сагыраак олтурушкан эле. Бөтөлкөдөн куюп берип жаткан жигит Сарыгулдун жакын кайниси. Элге куйган сайын өзү да кур калбай жатып бара турган жерине барып да калды. Эч кимге сөз бербей, аны мен билем, аны мен көргөм, ал эчтеке эмес, баарын бүтүрөм! деген сөздү оозунан көп түшүрбөй олтурду. Бир маалда элүү менен алтымыштын кайсынысында экени белгисиз бир киши, «ак баатырдан» ак бөксө куюлган стаканды алды дагы:

– Ой, туугандар, бул олтуруш жыргалчылык. Балтабай менен Сарыгул экөө тең эле ичпей олтурушат да?!

– Кокуй! Мен койгонума бир айдан ашып калды, – деп Балтабай секирди.

– Койгонума туура төрт жыл болду, – деп Сарыгул туйлады.

– Өзүңөр эмне болсоңор ошо болгула, Керимбек менен Букештин өмүрү үчүн көтөргүлөчү, – деп бирөө бир стакандан акты эки кудага карматты. Куда куданы карады.

– Кана, балдардын өмүрү үчүн!

– Турмуштары турактуу болуш үчүн! – деген үндөр туш-туштан чыкканда, Балтабай элди бир карап, кудасын бир карап, стаканды бир карады да:

– Ээ, балдар үчүн болсо көтөрсө-көтөрүп коёлучу! – деп Сарыгул менен кагыштырды да: – Кел эми, – деди. Экөө тең тартып жибершти. Бир аз бакылдашып олтургандан кийин баягы жуткандын таасири тие баштап, Балтабай эки обдулуп алды да, элди бир карап, анан Сарыгулду карай:

– Саке, кудай сүйгөн куда болот, теңир сүйгөн теңтуш болот дегендей куда болуп калдык. Эки бала экөөбүзгө данакер болду. Өзүңдөн өзүм кем эмесмин. Балаңдан балам кем эмес, жакшы иш болду.

– Бали, сөз эмес бекен, – дешти олтургандар. Ошондо баягы арак куюп берип олтурган жигит:

– Бал... бала... балаңдан балам кем эмес дейт тура. Букеш жогору турат. Көзү аркардай, өзү калтардай, көздөрүчү! Көзү! – деп булдурады эле Балтабай жактардан келген дагы бир сары жигит алдындагы стаканды тартып жиберип туруп:

– Ой, мына жээнине өзү ашык ко дейм. Биздин Керимбектин кай мүчөсү кем. Өз арагыңды өзүң ичип алып дөөдүрөйт экенсиң, – деди.

Ошондо Сарыгулдун жини келди көрүнөт бир-эки жигитке:

– Эшикте көлөкө болсо жаткырып келгилечи, эс алып алсын, – деди. Ансыз деле жадап турган эки жигит «оппалек» деп эки колтугунан алды дагы эшикке сүйрөп чыгып, айылдагы аялдарды ээрчип келип сөөккө тоюп, куданын машинасынын көлөкөсүндө жаткан иттердин арасына жаткырып коюшту.

Эт бышты-эт быштыга келгенде кезекте бирден желпинип келели дешип эркектердин бардыгы эшикке чыгышты. Балтабай өзүнүн жакын көргөн досу Тургунду ээрчитип, Сарыгулду жамбашка түртүп толготкон уйда кайкандап оолактап жөнөдү. Сарыгулду ээрчип дагы бирөө жөнөдү. Элден ээн алыс барып, жалгыз түп бактын көлөкөсүнө олтурушуп төртөө маектешти.

– Көзмө-көз куда болгондон кийин, Саке аз деп да айтпассың, көп деп да айтпассың. Алдыңа түшкөнүм ушул, – деп Балтабай марли жоолукка оролгон акчаны Сарыгулдун алдына койду.

– Мунун ичинде он эки миң бар, – деп Балтабайды ээрчиген неме оозун көптүрө сүйлөдү.

Сарыгул акчаны нары имерип, бери кармалап чөнтөгүнө тыкты дагы:

– Балтабай, куда болгонубуз чын. Туз буюрса ушул да. Сөздүн ачыгы жакшы, туурабы? – деп өзүнүн ээрчиген кишисин бир карап алды. Сөздүн ачыгы жакшы. Коош, Балтабай, Балтабай болгонуңа көп болду кудая шүгүр. Бир топ колхоз кошулуп, совхоз болгон жеринде башкарма болдуң. Чынында менин күткөнүм бул эмес эле, ар кайсы активиден алганың 12 миң экен. Эми өз акчаң кана? – деп Сарыгул алаканын жайганда, Балтабай шашып кетип: – Кер атты баш кылып, дагы бир музоолуу уйду алдыңа тарттым. Азыр эле бадырайтып айдап келген кыйын экен.

Ошондо Сарыгул саал жибий түштү да: – Эми буюрганымча болоор. Мен да кызыма кур кол барбайм, кудам, – деп берки эки күбөнү карады эле:

– Ырас айтат. Сакемдин да колунда бар адам да. Кай жакка оонайм десе, оонап коёт, – деп жарыша сүйлөштү.

Куда-кудагыйлар үч күнү конок болушту. Акыркы күнү тамак желип бүткөндөн кийин алар узай башташты. Эркектер атка минип туруп кетишти. Чатак кудагыйларда болду. Алар машинага эптеп чыга албай жатып, эбирей-жебирей беришти.

– Тамагынын тартибинин жогун кантесиң. Алты аялга бир жилик эт коюшат.

– Бүбүйнага атлес берет да, мага төрт метр чыт берет. Анысы селлек кызга да көйнөк чыкпас.

– Баарынан да Керимбектин киндик энесине бир байлам жоолук салганын кантесиң.

– Кийит деген ушу болобу? Жыртыш бергендей эптеп ырымдады да.

– Деги өзүлөрүнүн кунары жок экен.

– Адам, мага дат баскан коло шакек салат. Андайды арык казган балдар деле таап алып жатпайбы.

– Келбей эле койбой. Ашаткан терим эмгиче жыдып кетти бекен!

Мына ушуга окшогон сөздөр аялдардан чурулдап чыгып жатты. Аны Сарыгул аялы укса да укмасын болуп:

– Эми кудагыйлар аздыр-көптүр ыраазы болгула. Баарыңарга тукаба жаба албадык, – деди бирөө.

– Дагы катышаарбыз, – деп Сарыгул айтаар замат бир аял:

– Салганың бир байлам жоолук болсо, келбей эле койдум.

– Сен келбесең, башкалары келээр, – деп иттер менен көлөкөдө уктаган баягы жигит үнүн каргылдантты.

Букеш менен Керимбектин быйыл келбей тургандыгын билгенден кийин Сарыгул аялы экөө кыздын себин алып барып берүүнү чечишти. Баары бир Букешке бериле турган буюм да. Анын үстүнө

ошонун шылтоосу менен баягы Балтабай берем деген кер ат менен музоолуу уйду ала келүүнү ойлошту.

Күндөрдүн биринде өзүнө жакын тууганы Айдаркулду аялы менен чакырып алып, Сарыгул аялы экөө сарамжалдарын жеп, кудаларга кайсы күнү барып түшүүнү болжошту да, аларга эми эки күндө барууга кабар жиберди.

– Эми биз жактан ким-ким барсын?

– Бир машина толтура жууркан, төшөк, куржун-кече барат. Дагы бир машинага толтура аялдар барсын.

– Деги аялдар көп барса экен, – деди Сарыгулдун аялы, – ошолордуку өтү. Тайлуудан таяк калбай келишет дагы, таарынып кетишет.

– Ошондо да ылайыктуу аялдардан алып баралы.

– Кереги жок, көзүмө жылуу учураган аялдардын баарын эле машинага көтөрүп сала беремин, – деп Сарыгулдун аялы өзүнүн өчүн алгысы келди. Акыры бир машина жүк, бир машина аял бара турган болду. Балтабайды туурап, бир кой союп, бир койду тирүү алып жөнөштү.

Сарыгулдун машиналары айылга жакындаганда, Балтабай бир топ киши менен эшикке чыкты. Чыгаар замат чалкасынан кетип кала таштап оңолду. Мурун келген машинадан таңылчактарды алып үйгө киргизе баштады. Калган эркек, аялдар берки машинадагы кудагыйларды кээсин көтөрүп, кээсин желөп түшүрө башташты. Түндүктөн түшкөн мышыктай болуп аялдар чогулушуп каякта болушарын билбей бир аз делдее түшүштү.

– Кудагыйлар, бул үйгө киргиле, эркектер тигил үйгө киргиле деген буйруктар болду. Аялдар эки жагын каранып, үйдүн ичиндегилерди эсептеп бүткүчө дасторкон жайылып, даяр турган самоорлор ышкырган бойдон үй-үйлөргө кире баштады.

Кудадан келген буюмдардын бардыгы көрүнө жерге коюлган. – Канча атлес-шайы жууркан, канча жөнөкөй жууркан, баары көрүнө жайылып турат. Көшөгө, туш кийиздер тартылып, ал гана түгүл алып келген идиш-аяк, самоор, кийим тикчү машина – баары көрүнүп турат. Ошол үйгө Балтабайдын айылындагы аялдар кирип чыгып жатышат. Чыккандардын оозунан:

– Этин жүн куржунга салып келсе керек? Баары эле кыл экен.

– Байкуш кызына жакшы эле камынган экен. Жалаң атлестен жети жууркан каптап келиптир, шырдактан төртөө го дейм!

– Төртөө деген аты болгон менен бир шырдагынын көк боёгу өчүп, кызыл боёгу мала тартып калыптыр, эски экен.

– Туш кийизин мен тааныйм. Сарыгулдун аялынын энесинен келген болучу, ал менден да улуу.

– Деги эмнеси болсо да машинасы, самооруна чейин алып келип-тир. Көрөөрмүн, сен кызыңа кандай барышыңды. – Мына ушинтип аялдар ар түрлүү сөз менен чыгып жатышты. Ошол учурда башка үйдө олтурган эркектер бапыраңдап калышкан эле. Анткени совхоздун дүкөнчүсү Балтабайдын иниси болучу. Ал бардык жутула турганды жайнатып салыптыр.

Адегенде «Керимбек бала кезинде эле чыйрак болучу. Сабагын жакшы билүүчү, илбериңки эле» деген сөздөр болуп жатты. Сарыгулдун баягы кайниси кошо келген. Алдына коюлганды ала салдырып олтуруп ал барчу жерине барып калган. «Букеш сабагын дептерди карабай эле билүүчү, айтор, балаңар Букешке туш келип, таалайы ачылган экен. Деги биздин келишибизди карагылачы я?! Килем, шырдактар, айтор, бир машинага толтура келди. Мындайча айтканда, бир үйдү көчүрүп келдик. А эми кийит жагын ойлогула – деди да: – Ой, куйбайсыңбы алдагыдан, – деп дүкөнчүгө асыла баштады. – Мен кийит киём деп жаман плащчан калдым, – деп аракты жутуп ийип жаман боз плащтын жакасын силкимиш болду.

– Башынан эле кийгениң ушул эмес беле. Мурдагы жылы менин дүкөнүмөн алдың эле го.

– Көп көргөнүң ушул болсо алып дүкөнүңө илип кой. Мага кийит керек.

– Кой, муну илгенде «баасы канча?» деп ал кутулгусу келди.

Сарыгул да үч күн удаа конок болду. Бүгүн кетebиз деген күнү адатынча Балтабай бир-эки кишиси, Сарыгул бир-эки кишиси менен ээн барып уй мүйүз тартып олтуруп сөзгө киришти.

– Эми Балтабай кудам, «байгамбар барына азыр» дегендей, балага керектүү аманатты алып келип тапшырдым. Жаш немелер жүдөп жаткандыр, эптеп жеткирээрсиң. Эми биз кетели, баягы берем деген кер ат менен музоолуу уйду ала кетели, кийитиңди камдаган чыгарсың.

Ошондо Балтабайдын ит кууган короздой шаштысы кетти, эң аягында үнүн жасап туруп:

– 12 миң сомду так ушул колум менен бердим. Эми кер атты берейин дедим эле, бирок жалпы районго таанымал ат болуп калды. Эл сөз кылат. Уйду болсо эбин табаарбыз.

– Эй, Балтабай! Кер ат районго таанымал болуп эле күнүгө жыйналышта сүйлөп жатыптырбы, – деди Сарыгул, – өзүң билесиң, өгүңү Ашыраалынын алдына кудасы мал менен, 20000 сом акча менен келди эле, ошондо да бир чаар торпоктун чакалайы бар экен деп чатак чыгарып жатып араң алды. Андан көрө бергиң жок.

– Биз болсо, – деди Сарыгул тараптан келген бир киши жер чукуп олтуруп, – араңарда күбө кишибиз. Кер атты эл-журтка таанымал деп чыктыңыз, уйдун эбин табарбыз дейсиң, мында бир нечесинин

шылтоосу турат. Музоолуу уйду кунажын же ноопас кылып, жайын тапканы турасың. Өзүнүн жалгыз кызына Сарыгул жаман келген жок.

– Менин Керимбайым тогуз баланын ичинде бекен, ал да жалгыз.

– Балтабай, кудайды карасаң боло, – деди чыдай албаган Сарыгул, – чынын айтканда өзүңүн алып келгениңди өзүңө жумшадым. Алып келген акчаңдан үч миң сомго дүкөндөн кийитиңерди алдым, төрт миңге килем, бир миңге керебет, калган акчаңа жууркан-төшөк, шырдактар алдым. Менин чыгымым силерди үч күн удаа арак-шарапка сугарганым жана алып келген бир машина, бир самоор.

– Самооруңду көрдүм, 1909-жылы Тула шаарынан чыккан неме экен. Анын үстүнө аны азыркы балдар урунбайт. Самоордун түбүнөн бир үйлөп, төбөсүнөн бир үйлөп олтурганча электрге чайын кайнатып ичип алып, иштерине жүрүп жетишет. Самооруңду ашык көрсөң алып кет.

– Мен жеке эле самоорумду албайм, алып келгендеримди бүт алам.

– Алар менин акчама келди деп олтурбайсыңбы?

– Баламды колума сал.

– Барып Фрунзеден ал.

Ушинтип эки куда кызыл-кекиртект болуп жаткан учурда Балтабай тараптан да, Сарыгул тараптан да катышкан калыс кишилер:

– Эмитен минтип олтурушуңар уят, эки бала бирин бири жакшы көрүп олтурса, убалына каласыңар. Дүйнө жерге кирсин, табылат. Андан көрө жабылуу аяк жабылуу бойдон калсын: Балтабай, сен кийгизе турганыңды кийгиз, Сарыгул, сен да ыраазы болгун, сыр билгизбей жөнө. Маселени кийин чечербиз. Балдар келсин, эл-журт бар. Азыр уят, койгула, – дешти.

Сарыгул менен Балтабай тултуюп бир аз олтурушту да, тигилерге макул болду. Кудагыйлар куржун-кечелерин бир машинага толтурушту да бир машинага түшүштү. Кээ бир аялдар:

– Сарыгул кудага тунган экен, – деп ачык эле айтып жатышты.

– Этинин, камырынын чийкисин кантесиң.

– Чий баркыт аттуудан эки эле киши кийди го ботом.

– Бир байлам жоолуктун баары эле ушуларда экен.

– Ботом, мага төөнөгүч саят, кайра кудагыйдын өзүнө бердим.

– Сарыгулдун кайниси байкушка, шылдың кылгансып эскирген кендир өтүк кийгизип коюшуптур.

– Ага ошол эле болот, – деди көпчүлүктөн бирөө.

Мына ошентип кудалар жолго түшүштү. Буюм-кече салып келген машинадагы самандын үстүнө Сарыгулдун кайниси өзүнчө ээн түшкөн. Арык келген сайын шофёрдун май куйган челеги экөө сүзүшүп жүрүп олтурушту.

Букештин турмуш абалын билип келүү үчүн Сарыгул аялы экөө көптөн бери эле камынып жүрүшкөн. Ошол эле учурларда Балтабайдын аялы: «Адам, Фрунзе ушул эле жерде эмеспи, Керимбегим кандай немеге туш келди экен, деги жолугушуп келеличи» – деп эринин кулагынын кужурун алуучу. Ушинтип олтурушуп Сарыгулдар бир күн мурун, Балтабайлар бир күн кийин жөнөп калышты. Кайта жазылган адрести уламадан-улай олтуруп Керимбек менен Букеш турган үйдү эчак эле таап, жайланышып, чай ичип олтурушту. Алар Букешке анда-санда «өңүнөн азып калыпсың садага болоюн» деген менен көбүнчө Керимбектин баскан-турганын, сүйлөгөн сөзүн мышыкча аңдып олтурушту. Алар: «Бала кезинде тентегирээк эле, эми токтолуп калган экен» деген жыйынтыкка келишкендей болду.

– Атамдардын абалы кандай? – деп Керимбек сурады эле:

– Төрт колхоз биригип совхоз болгон, атаң директор. Күрүлдөп эле турган кези.

Сарыгул «күрүлдөп» деген сөздү ныктап сүйлөдү.

Эртеси Сарыгулдар чай ичип олтурганда куржун-кечесин көтөрүп Балтабай аялы менен кирип келишти. «Ассалоомалейкум, сиздер да келип калдыңыздарбы?» деген сөз бошураак айтылганы менен Сарыгул жылышып орун берди. Кийинки келгендер өз уулуна анчалык үзүлө түшпөгөнү менен дасторкон жайып, чай куюп олтурган Букешти батинкасынын такасынан тартып, көйнөгүнүн жакасына чейин сынап олтурушту. Балтабайдын аялы: «Кол куушуруп жүгүнбөсө дагы, кичине эңкейип коё турган жөнү бар эле чиркин» – деп ичинен айтып алып, кечээ эле өзүнүн инисинин жаңы алган келинчеги жүгүнмөк турмак: «Чоң кайнежем болосуңбу?» – деп кашкайып эле өзүнөн сураганын эске түшүрүп, кайра кайрат кылды.

Керимбек менен Букеш кайын ата, кайын энелеринин кандай болгондорун эчак эле угушкан. Экөөнүн айылдан бири-бирине кабарлашпай чыккандарын да билишет. Алар билип эле эбелек-жебелек болуп жатышат. Эптеп экөөнү сөзгө салгысы келишет. Эгерде сөз болсо Сарыгул өз кызына карай сүйлөйт да, Балтабай баласына карай сүйлөйт. Бир маалда Балтабайдын аялы:

– Кудагый, эттен, боорсоктон алсаңыз, – деп илберинкилейин деди эле:

– Сиз алыңыз, биздин куржун да кур келген эмес деген сөздү жулуп жөн болду.

Жат-жатка келгенде куда, кудагыйларга төркү үйгө төшөк салышты, өздөрү башка бир кичинекей комнатына кетишти.

Жаткандан кийин Балтабай Сарыгулга карай:

– Эй, Саке, балдар жакшы турушат экен ээ?

– Көрүп турбайсыңбы, – деп тескери карады Сарыгул. Балтабай ага болгон жок.

– Саке, бүгүн үч конуп калдык, эртең кетпейлиби?

– Сен болсо лековайлап жөнөйсүң, биз жөн эле машинага түшөбүз.

– Менде деле лековой жок.

– Койчу уктайлы, Балтабай, – деп Сарыгул жуурканды чүмкөндү. Эртең менен таң заардан Керимбек, Букеш экөө тең турушуп, эне-аталарына жууна турган сууну даярлап, чайды кайнатып коюшту.

Ак тооктун канындай кыпкызыл чыккан чайды электр чайнектен эне-аталарына куюп берип олтурушту.

– Куда кааласа бүгүн кетели ээ, Саке, – деди Балтабай. Анын сөзүнө атайлап байкоо салбастан Сарыгул кемпирин карап:

– Ой, баягы алам деген чөмүчүңдү алдыңбы?

– Бир машинага түшөлү ээ, Саке?

– Атаң көрү, театрга барганда бир көлөшүм алмашып кетсе керек, – деди Сарыгул.

– Саке, Фрунзе шумдук өзгөргөн экен ээ, – деп Балтабай жана кеп жиберди эле:

– Биздин колхоз быйыл электрлүү болгон, – деп Сарыгул Букешке карады.

Баятан бери байкап олтурган Керимбек менен Букеш жай сөз менен мындай дешти:

– Аталар, – деди Керимбек, – биз силердин тыяктагы ал-абалыңарды укканбыз. Үч күндөн бери бизге келип, сүйлөшпөй жатканыңарды да билебиз. Бизди сыйласаңар, чын атабыздай болуп жүргүлө. «Эне-атаңар калың беришип, анан таарынышып жатат» – дейт деп бизди уялткандар көп болду. Биздин да теңтуштар бар, ошолорго сындырдыңар, калың кара жерге кирсин, ал жөн эле бири-бирине өткөргөн соода экен.

АТТАЛБАЙ КАЛГАН ОК

(Аңгеме)

Акбермет, Акбермет болуп атанып чыккан себеби, ал күйөөсүн өтө сүйүп, сыйлап, ага чеги жок ак болгондугунан аталып чыккан экен. Акберметтин күйөөсү да «Аялдардын баары менин Акберметимдей болсо, кандай болор эле. Аны менен баш кошконума азыр 15 жылдан ашты. Бирок ал ушунча болуп менден жаңылган жок, жана ал жөнүндө эч кандай ушактар да уга элекмин» – деп мактануучу экен. Эл дагы, аял-эркек дебей: «Ай, дүнүйө ай, Акберметтей аял болор бекен. Аял-эркектин ортосундагы законду бузбоо жагынан мунун алдына эч ким чыга албайт ко» – деп тамшанышчу. Акбермет өзү да:

«Капырай, өлүгүндү көрөйүн аялдар күйөөсү болсо да, анын көзүн будамайлап башка бирөөлөр менен жүргөндү кызык көрүшөт экен. Ушундайларды уксам төбө чачым тик турат» – деп өзүнүн теңтуш-телилерине айтып жүргөн имиш.

Кыскасын айтканда, элдин баары Акберметти таза, ак жүргөндүгү үчүн жакшы көрүшчү экен.

Ошол заманда эл менен эл чабышып жүргөн кездери болсо керек. Кээ бирөө найзадан, кээ бирөө октон жарадар болучу экен. А кээ бирөөнө ок тийип, денесине токтоп калып түшпөй кыйноочу экен. Ал кезде азыркыдай хирургдар кайдан болсун. Ошентип кыйноодон кыйноо болуп жүрүп түшпөгөн октун дарысы кабылыптыр. Табылганда оңой табылбай өтө кыйындык менен табылыптыр. Анткени күйөөгө тийгенине кеминде он жыл болуп, ошондон бери күйөөсү экөөнүн ортосундагы законду бир жолу да бузбаган. Ток этер жерин айтсак, күйөөсүнүн көзүн тазалабаган аял келип, ошол ок тийген жерди аттаса бир чай кайнамдан кийин ок түшүп калуучу экен. Андай аялды издеп суунун башынан аягына чейин кыдырышчу экен. Табылса табылып, табылбаса табылбай калган күндөр да болуптур.

Ошол замандагылардын ханы күндөрдүн биринде жарадар болуп ок жамбаштан тийип, анын май куйругунун орто жерине токтоп калат. Хан жалпы элин чогултат. Чогултуп туруп жар чакыртат, кимдин ак ниет аялы аттап менин жамбашымдагы окту түшүрсө башын алтынга, аягын күмүшкө бөлөймүн дейт. Элдин баары эле: «Акбермет жарайт. Хан таксырга Акберметти алдыргыла» – дейт. Хан өз атын токутуп бир мыкты жигитинен жетелетип жибергени жатса элден бирөө чыгып: «Кокуй таксыр, Акбермет күйөөсүнүн гана тилин алат. Жолго чыкса жалаң күйөөсү менен чыгат. Күйөөсүнүн өзүн жибердиңиз» – дейт. Хан анын күйөөсүн жиберет. Ал өпкө-өпкөсүнө батпай сүйүнөт. Сүйүнбөгөндө кантет. Ошончо элден жалаң анын аялы Акбермет гана касиеттүү ишке керек болуп жатат да! Ал үйүнө жетип, аттан түшө элек жатып эле кыйкырат:

– Акбермет! Кийинип чык. Ханга барабыз. Ага ок тийип түшпөй жатат. Жалгыз сени жактырып, өз атын менден жетелетип жиберди. Жаны кыйналып жатат, жүр!

– Койчу, касиеттүү кишини кантип аттайм!

– Сен андан касиеттүүсүң... Жамбашын эле атта, анын башын аттамак белең. Жан талашкан неме ок башына токтосо деле аттатат эле десеңчи. Бол кийин, мин атка, – деп шаштырып Акберметин ээрчитип жөнөйт.

– Кокустан түшпөй койсо эмне кылат экен? – дейт Акбермет жолдо баратып.

– Кайдагы «кокус»! Сен сүттөн таза болсоң анан түшпөй койчу беле?

– Ошондой болсо да дейм да? Деги түшпөй койсо жазалабайбы? – деп Акберметтин эси чыгып жатканынан шекшинип күйөөсү:

– Хан мени жөнөтөрдө анын молдосу айтты: «Бир-эки жаңылыштык кылып койгон болсо жолдон өзүңө айта келсин. Баары бир мен бул жерден бал китептен көрүп коём, калп айтканы үчүн башы алынат, жана тиги дүйнөдө тозоку болот», – деди. Ошондуктан чыныңды мага эле айтсаң болду деп күйөөсү такыды эле: «Койчу айланайын, аттабай эле коём ээ» – деп атын кежеңдете тартып туруп алды. Бул эмнеден коркуп жатканын күйөөсү сизди да:

– Эч, эч нерсе болбойсуң бир-эки жаңылыштыгың болсо жалгыз бара жатпайбызбы мага айта бер, – деди. Акбермет толгонуп толгонуп турду да айласы кеткенде: «Эми ачыгымды эле айтайынчы» – деп ичинен айтып.

– Үч эле жолу сенин жоктугунан пайдаланып койдум эле, – деди.

– Ии, ушинтип эле чыныңды айтып барганың жакшы эмеспи, качан? Ким-кимге жаңылдың эле?

– Бири сен алган жылы жылкычы уул болбой эле... экинчиси сен Анжиянга кеткен жылы баягы Акмолдо дечү жигит... үчүнчүсү болуш акемдин улуу уулу...

– Ушул элеби? Оо, кокуй эчтеке эмес тура. Жүр эми, дагы ойлон, унутуп калып да башыңан айрылып калба, – деди күйөөсү. Акбермет кетип бара жатып күйөөсүнө дагы кылчайды да:

– Эми экөө калып калыптар, бири Жумагул бийдин кайниси, экинчиси атын унутуп жатам, баягы биздикине жатып жүрчү сопу.

– Оо, сопу менен пирдин тукуму эчтеке эмес. Дагы эсте, араң эле бешөө болдубу? – Ушинтип Акбермет улам бирден-экиден эстеп алып айтып жүрүп отуруп эң аягында дагы токтоду да:

– Эгер хан таксырдын өзүлөрү тараптан болсо да айтамбы? – деди.

– Ойда, ошону айтсаң сооп эмеспи, ок ошондо түшөт, – деди эле:

– Анда эмесе бая күнү сен Чүйгө кетчүдө хандын бир жигити куш салып келип биздикине беш күн жатты эле, ошондо...

– Аты ким эле? Кандай неме өзү?

– Атын билбейм. Минип келген аты, ээр токуму, алдыкы сен минген аттын өзү болучу, – деди Акбермет.

Ханга жуп жетер замат Акберметтин күйөөсү айткан экен:

– Ээ, таксыр ханым. Жакында эле сиз жарадар болордун алдында сиздин бир жигитиңиз сизге каршылык иш кылыптыр. Акбермет тазалыгы таза экен, бирок сиздин жигит зордукчулук кылып кеткенин айтып олтурат. Демек, кудаанын буйругу менен сиздин куйругуңуз жакында айыкпай калды го деген экен. Кан жигитти чакыртып алып

сураганда жигит: – Зордук кылган эмесмин, ыктыярдуу иш эле, – десе да болбой жигиттин башын алган экен.

Ок болсо, жогорку себептер менен атталбай калыптыр. Кандын куйругу айыктыбы, же ошол бойдон курттап ал өлдүбү, аны жомок ачык айтпайт. Бирок Акберметтин бети ошентип ачылган экен.

Акбермет эмне болсо ошо болсун, азыркы аялдар андай эмес экендигине ишенебиз.

ТӨЛГӨЧҮНҮН СЫРЫ

(Аңгеме)

Канчанчы жылы экени эсимде жок, айтор, кийинки согуш жылдарынын бири. Жайдын күнү болучу. Шилбили дегенди өрдөй Соң-Көлгө жалгыз бара жаттым эле. Жанымда жолдош жок эригип, эриккенден барып уйкум келип, талыкшып бара жатам. Зооканын түбүндөгү көлөкө менен өткөн жолго жаңы түшкөнүмдө алдымдан бир жөө чыкты. Саламдашып, алик алыша баштагандан кийин эле:

– Ээ, иним, маңдайың жарык, ырыска шерик, жолуң ачык, адамга жамандыгың жок, ак пейил жигит экенсиң. Төлгө ачтыра кет, – деп алаканын жайды.

– Төлгөчүсүңбү?

– Ооба, иним. Кудай Таала кайсы ишти буюрса ошону кылган адам боломун. Быйыл отуз алтыдамын, кудаанын айткан жышпанасы менен сол колум тубаса чолок, – деп шилбинин дүмүрүндөй манчалары жок сол колун жеңиден бир чыгарып көрсөттү да сөзүн улады: – Төлгөчүлүк менен бирөөнүн келечегин, бирөөнүн өткөндөгүсүн жана азыркысын айтып берем. Кудайга куру күнөкөр болбоюн. Пайгамбардын кырк бир дамбыр ташынын айтканын айтам, – деди да менден макулдук сурабай эле башындагы чоң кара калпагын төшөй коюп, койнунан кичинекей баштыкты сууруп чыкты. Мен дагы муну эрмек кылганча атымды чалдырып алайын деп, эки буттан тушап коё берип, алдыма жая салынып келе жаткан боз шинелди көлөкөгө төшөнүп олтуруп:

– Кел, эми төлгөңдү тарт, – дедим.

Кара калпактын үстүнө кыпкызыл жүгөрүдөн чыгарып алган төлгөсүн жайып, көзүн жумуп бирдемени күбүрөп, көзүн ача коюп сөөмөйү менен улам бир ташты сайгылап ичинен сүйлөшкөн болуп, көптөн кийим чычайган кара мурутун эки-үч сылап, жерге «чыйт» дедире бир түкүрдү да, мага карап сөзүн улады:

– Иним, кырк бир таштын атынан, алдымдагы тогуз топ таштын айтканын айтам. Иним, бактылуу экенсиң, – деп мени бир карап алды. («Бактылуу дебей, суук тумшук экенсиң деп кантип

айтмак элең?» – деп мен ичимен ойлондум.) Төрт жолу ажалдан калыптырсың, төлгө ачык айткан жок, согушта жүргөнүңдөн болсо керек. Аскерден келгениңе туура эки ай болуптур. Он бутуңан жарадар болуптурсуң, эч нерсе эмес, эки жарым жылда соо бутуңа теңелип, аксабай каласың... Оюңда көп нерселер бар экен... баары тилек... Ал тилектериңдин үчөө орундалат, бирөөнө айылыңдан бир киши каршы чыгып орундалбайт. Иним, төрт тилегиңдин биринчиси: «Чоң кызматка турсам экен, аябаган көп айлык алсам экен» – дейт экенсиң. Бул тилегиңе жетесиң. Бирок жакын арада болбойт. Анткени көтөрмөлөйт деп бир кишини карап турасың, ал бирдеме берер бекен деп сени карап турат. Берсең эле көтөрүлөсүң. Анан ал кишиге кошомат кылууну унутпа. Экинчи тилегиң: «Аял алып, бала чакалуу болсом» – дейт экенсиң, бул тилегиң да орундалат. Үчүнчү тилегиң: «Азырынча бир кызматка тура турсам экен, ылайыктуу табылар бекен» – деп бош жүрүп жатыпсың. Үч күндөн кийин ал тилегиң да орундалат. Төртүнчү тилегиң: «Өкмөттөн чоң сыйлык алсам» дегенде эки көзүң төрт экен. Бирок өз айылыңда бир киши сени өкмөткө жамандап, алдырбай жүрүптүр. Сен да ошону жамандабасаң болбойт. Мындан ары жолуң ачык, маңдайың жарык экен. Оомийин! – деп сөзүң бүттү.

– Төлгөңө канча аласың?

– Жыйырма сом... – деп мукактанды.

– Ме, жыйырма эмес, отузду алгын, – деп отуздукту чолок эмес колуна карматтым да, – сен төлгө салат экенсиң. Себеби тиги колуң казыктай болуп керекке жарабаса, өзүң кат билбесең эптеп жан багышың керек. Төлгөгө ишенгендер азыр эл арасында бар, ошондуктан эл кыдырып эптеп курсагыңды тойгузганыңа каршылыгың жок. Бирок азыркы мага тарткан төлгөңдө башынан аягына чейин ырысыңды жеп чыктың... – дедим эле ээн үйдөн сүт ичип жатып, байкоосуз шилиден алдырган күчүктөй чакчайды. Чакчайды да:

– Эмне болду? Айтчы! – деп кылмыштуу көзү менен мага тигилди.

– Айтсам: а дегенде эле «аскерден келиптирсиң» дедиң. Оорулуу болгондуктан, келмек турмак бара элекмин. Алдымдагы шинелди көрүп алып айттың көрүнөт. Муну былтыр Токмоктон үч пут жүгөрүгө сатып алганмын. Кичине сылтып басканымдан жарадар го дедиң көрүнөт, жарадар эмес эле өтүгүмдүн мыгы бутума өтүп жүргөндүктөн сылтып жатам, аны азыр экөөлөп сууруп таштасак эле айыгып калам. «Биринчи тилегиң чоң кызматка туруу» дейсиң. А мен болсом, азыркы кызматыма жеткенге кубанып ушундан түшпөсөм экен деп жүрөм. Анан пара берип, көтөрүлбөй эле койдум. Көтөрүлсөм өз эмгегимден көтөрүлөрмүн. А менин аял алганыма эки жыл болду, бир балам бар экенин кайдан билесиң? Аял алууну

тилемек турмак, ушул аялымды бирөө бузуп алып кетпесе экен деп тиленем. Үчүнчү «тилегим азырынча бир кызматка турсам экен» – деп жүрөсүң дейсиң? Айтып олтурбаймынбы, кызматтамын. Мурун участковый зоотехник элем, азыр старший зоотехник болгонума бүгүн сегиз күн болду. Ушундан түшүп калбай эле турсам жакшы. Сыйлык маселесинде ырас, тилегим бар. Өкмөт сыйласа, мен да, сен деле жок дебеспиз, досум?! Бирок аны актап алышалы. Ырас, ичи тарлар, ушакчылар тоскоолдук кылар, бирок анык алууга тийиш болсок алабыз. Эми эң аягында менин айтарым: минтип айтканыңдын баары чындыкка жолобой турса, өзүн элге жолобой каласың. Бул жерде менин оттоп турган атымдан башка эч ким жок, ушу төлгөдөн канча табасың? Ме, бул отуз сомду да ал, сырыңды, чыныңды айтчы баатыр, мен эч кимге айтпайм, – дедим.

Төлгөчү көпкө чейин жер карап олтурду да: – Ээ, иним, иши кылып, өзүң айткандай оокат да, – деп коюп кайра: – Буга ишенгендер да бар, өзүнө окшоп ишенбегендер да бар, – деп жылмайымыш болду.

– Деги өзүң ишенесиңби?

– Чынымды айтайын, иним, – төлгөчү эки жакты карады, чынымды айтайын, өзүм деле ишенбейм, – деп борсулдап күлүп, мурутун сылады да, – иши кылып бир айла да, жүз сөз айтсам эптеп үчөөтөртөө туура чыгат. Жүз үйгө төлгө салып чыксам кокусунан бир-эки үйдөн айткандарым чындыкка жакыныраак болуп калат. Анан өзүң билегиң го эл: «Төлгөчү, төлгөчү. Бул анык олуя экен» – деп чуулдап келе беришет эмеспи, хе... хе... хе... Көпчүлүгүн өзүң айткандай болжоп зуулдатамын. Маселен, бир кемпир төлгө салдырса, кантип аны «Чоң кызматка турганы жаткан экенсиң» дейин хээ... хээ... хээ... өзүндөй кээ бир жигиттер тарттырып калса чоң кызматты ошондо козгойм. Анткени баары ошону каалашат экен. Сүйүнгөндүктөрүнөн кээ бирөө элүүлүктү да ыргытып кетишет. Мен сенден жыйырма сом сурагандыгыңдын себеби ошол. Мең сүйүнүп кетти го дедим эле... жыйырма эмес, бир сом берсе деле ыраазы болом. Деги төлгөнү тартаарда алдындагы кишинин кебете-кешпирине, үй ичине карай байкоо саламын. Мына ушуларга карата гана көздү жумуп коюп сого беремин... хе... хе... хе... ха... Маселен, бир аял үбүнө чакырып барып төлгө ачтырам десе мен аны көрөр замат канча жаштарда экенин болжой баштаймын. Үйүнө кирем... кирер замат үй ичине, казан-аягына көз жүгүртөм. Чөйчөк, чыныларынын, кашыктарынын чекелери кетик болсо, «демек, майда балдары бар экен го» деп ойлоном. Агер үйүнө баланын кийим-кечеси, оюнчуктары көзгө илинбесе «ии... куу баш экен го» деп байкоо салам. Агер бир үйдө түрүлгөн көшөгө илинип турса, төлгө тарттырып жаткан неме картаң аял болсо: «Үйүңүздө сизден уялган ыймандуу кишилер бар экен.

Алар экөө...» – деп коём. «Ии... айланайын, балам, менен келиним. Балам аскерде. Кеткенине баланча жыл болду» – деп өзү эле айтып берет. Мына ушундайларга болжоп айтып калсам бир тобу туура чыгып калат. Маселен, бир боз бала, шапкесин же калпагын бир жагына кыйшык кийип алып, жанына бир кызды ээрчитип келип: «Кана эми, тартчы, айтсаң да ток этер гана жерин айта кой» – деп бөйрөгүн таянат. Ал тиги кыз уялымыш болот. «Ии... алганы жүргөн бала экен. Өзү кыйгач көөп жүргөн кези экен бачагар!» – деп ага жараша сүйлөп калам. (Албетте: «Сени эч кандай кыз сүйбөйт экен» – десем төлгөнү чачып кетет. Сени эки кыз бирдей сүйүп жүрүптүр» – десем шапкесин бергенче шашат.)

Адамда ар түрдүүлөр көп болот эмеспи. Кээ бирөөлөр өзүлөрүнүн оюн өздөрү айтып беришет. Бир жаш жигит мени ээн чакырып барып: «Мен бир кыздын артынан түшүп жүрүп убара болдум. Ошол мени сүйөбү? Сүйбөйбү?» – деп үшкүрүндү. Өзү артынан түшүп жүрсө, анан үшкүрүгү бул болсо, демек, кыз сүйбөйт экен да. Ага: «Кыз азырынча жактырбайт экен. Аны бир жигит азгырып жүрөт. Ошону менен өлбөгөн жерде кал. Түпкүлүгү кыз сеники болот», – десем мени кучактап өөп жибере таштады. Дагы бир келинчек келип: «Менин күйөм жыйналышты, жумушту шылтоолоп эле күндө кеч келүүчү болду. Жүргөн кишиси барбы, жокпу?» – дейт. «Ичи тар баатырдан экенсиң ээ» ичиден ойлоп төлгөнү тарттым да: «Сиздин күйөөңүздүн жакындашып жүргөн кишиси бар экен, бирок сиз ич тарлыгыңыз менен аны ого бетер өчөштүрөт экенсиңиз...» – дедим эле: «Деги түбөлүгүбүз кандай болот?» – деп сурады. «Эгер ичи тарлыгыңыздан күйөөңүздү куура берсеңиз ажырашып кетесиздер» – деп төлгөмдү жыйдым. Келинчек капаланган бойдон колундагы 100 сомдукту мага ыргытты да көзүнүн жашын чубуртуп үйүнө кетти.

Дагы бир чал келип мындай дейт: «Мен бир бээмди айылыбыздан бирөө уурдап союп алганынан этин, терисин кармап алдык эле, төлөп береби, жокпу?» «Агер ич ара келишебиз дебей, өкмөткө билдирсеңиз төлөтүп аласыз. Болбосо, көпкө суу кылат», – дедим эле: «Ой, төлгөңдөн айланайын. Ошо тууганча сүйлөшөбүз деп бир жыл сүйрөбөдүбү», – деп кубанып калды.

Кайсы жерден экенин эсимде жок, бир келин мени үйүнө чакырып барды да, эшигин ичинен илип коюп жалдырайт: «Менин жолдошум аскерге кеткенине бир жарым жыл болду. Азыр боюмда бар, эмне болом?» – дейт. Мен ичиден ойлоно калдым. «Эмне болом дегени эмнеси чунак келин? Күйөөсүнүн кеткенине бир жарым жыл болсо, анын боюнда болсо? Эмнеси болсо да: «Аман-эсен көз жарар бекемин» – деп жаткан жери жокпу?!» Деги дөөдүрөп көрөйүн, туура чыкпаса секирип кетер, анда айтып баратып оңдоп коём» – деп ойлондум да төлгөнү тартып: «Аяш, ичиңизде кыйын санаалар бар экен?» – деп

өзүн карап калдым эле, оор үшкүрүнүп: «Таптыңыз», – деп башын ийкеди. «Ал санаа ичиңиздеги бала жөнүндө экен?» – деп дагы тиктедим. Дагы башын ийкеди. Ии... эми үстүнөн чыктым го деп жүрөк токтотуп алдым дагы: «Эмесе, төлгөнүн сүйлөгөнүн төкпөй-чачпай айтып берүү менин милдетим болот. Ичиңиздеги бала никелеш жолдошуңуздан эмес экен!» – деп дагы карадым. Аяшым кызарып, уялбай кумсарып алды да «туура» – деп дагы башын ийкеди. «Кимден экенин жана канча ай болгонун менден жакшы билерсиң. Эмне болооруңузду гана айта берейин» дедим эле: «Ошону айтыңыз» – деп жалдырады. «Эмесе, эч нерсе болбойсуз. Аман-эсен эркек бала төрөйсүз. Ушул азыр да бойдон түшүрүү үчүн көп аракет кылат экенсиз, антпеңиз. Өмүрүңүзгө зыян табасыз (кокус өлсө жооптуу боломбу деп ойлодум). Эл билбесе деп аракет кылат экенсиз. Чын эле эл билбейт экен, кенен көйнөк кийип жүрө бериңиз», – десем: «Бир топ аялдар боюнда бар деп жүрүшпөйбү», – деп жалдырады. «Алар калп эле чычалатмакка айтып жүрүшөт. Андайга кулак салбаңыз. Эч ким менен урушпаңыз, ошо уруштан ырбатып аласыз», – дедим. «Күйөөм менен эмне болом?» – деди эле: «Аны менен болсо баштагыдай каласыз. Жок, «бир нерсеге түшүнгөн жигит болсо сиз менен турбайт» – деп төлгөмдүн аягын жөн эле кеңеш сөз кылып бара жатканымды сезе коюп: «Иши кылып өзүңүз жиберген каталыкты өз мойнуңуз менен тартасыз. Түбү уят болбойсуз» демиш болуп төлгөмдү жыйнадым. Көп нерселер берди.

Эми мындай учурлардын нечен жүздөгөнүн айтууга болот. Төлгөдөн ушинтип оокат кылып жүрөм. Кээ бир жерлерге барганымда өзүңө окшогон жигиттер оюн-чыннан: «Баланча үйгө барсаң аты-жөнү мындай. Иштеген иши тигиндей» – деп баарын толук айтып беришет. Мен андай үйгө барып алып, бардык укканды төкпөй-чачпай айтып берем. Алар мени пайгамбардын кара чечекей бөлөсүндөй көрүп калышат. Азыр элдин арасында төлгөгө ишенген туюк көкүрөктөр бар. Ошолордун аркасы менен эптеп жүрөм. Же чот какканды билбесем, анткени кээ бир бухгалтерлер дале мен сыяктуу жол менен акча табышат экен. Ушинтип жүрөм. Төлгөгө өзүм да ишенбейм деп менден алган акчасын чөнтөгүндөгү кош тутам акчаларга кошту.

Мен атыма минип жолума түштүм эле узап калганымдан кийин:
– Ээй, баатыр! Мени көргөн жерден абийиримди кетире көрбө. Сырымды сага гана айттым! – деп кыйкырды.

Ошол бойдон мен аны көрө элекмин. Дагы бир жерде жобурап олтургандыр.

БУЛ МЕНИН БУТУМБУ, СЕНИН БУТУҢБУ?

(Фельетон)

Аңгемени адегенде түшүндүрүп отурбай, туура эле чокусунан түшүү керек. Ошондой болсо да, аз-аздан алдын-ала сүйлөгөн жакшы.

Фрунзеден Ысык-Көл жакка, Тянь-Шань жакка баруу үчүн поезд же автомобилге түшөсүң. Поезд болсо, Рыбачыга чейин гана алып барат. Ал эми автомобилге, акча маселеси жайында болсо шофёрлорду чекеге чертип туруп түшөсүң. Кээ бирөөлөр машинага түшкөндү, кээ бирөөлөр поезддин ичинде чай ичип термелип барганды жакшы көрүшөт. Мен көбүнчө чөнтөк жагым менен кеңешем. Маселен, мындай деп ойлоном: «Кош... машина болсо Рыбачыга чейин 70ти алат. Таза машина болсо го түзүк, май тарткан неме болсо барып түшкөн жериңден шофёруң ким, сен ким экениңди эч ким тааныбай калат. Ал эми дүкөндүн буюмун тарткан машина болсо, барган жеринде бир-эки тоголок жип, эки-үч аялдын байпагы (мейли пудрасы) кемип калдыбы, опус кылат. Кой, буга түшүп кереги жок. Анын үстүнө машинанын бузулуп калмасы да болот. Бузулган жерде дөңгөлөгүнө жел толтурушуп бербесең, акчадан аша кечип, ара жолго таштап кетмейи да бар. Андан көрө он беш сом төлөп, Быстровкага чейин поездге түшөйүн, калганын да көрө жатармын...» – деп ойлодум. Жеке мен элемин десем, муну элдин баары эле үйрөнүп алыптыр.

Вагондо көп киши бара жатабыз. Көңүл жай. Ар кимиси менен сүйлөшкүң келет. «Ушулардын ичинде мени менен Рыбачыга чейин кимиси жолдош болоор экен?» – деп ойлоном. Чынында жолдош болчулар көп экен. Менин жанымда жакшы кийинген бир жигит, шакылдаган илбериңки ак куба кыз менен шынаарлашып сүйлөшүп келе жатат.

– Жүгүңүз көп экен? – деп коёт жигит.

– Жо-ок, көп деле эмес, эки чемодан, бир таңгак идиш-аяк, анан тетиги эки түйүнчөк, анан мына бул бал куйган бөтөлкө, – деп дардайган чертбутту көрсөттү да, машинага түшөөрдө жардам берерсиз, – деди жигитке.

– Пажалуста, жардам кылмак түгүл кайтарышып берем.

Аңгыча болбой бир сөзмөр аял:

– Эми машина эрте келип бизди күтүп турса экен.

– Кайсы машина?

– Ой кокуй, ушу убакка чейин билбейсизби? Быстровка менен Рыбачынын ортосунда ар дайым Киртранстын машинасы жүрүп

турат. Бир аздан кийин ушу поезддин ичинен машинанын билетин сатат, кырк беш сом бирдеме тыйын, – деди.

– Ий, айтыңыз, тыйыны курусун, маа десе тоголок эле элүүнү алсын, – деп жибершти бир тобу. Мен кубанганымдан ордуман тура калып ышкырык менен обон салып да жибердим. Мурун «эми кандай немеге түшөр экенбиз. Канча сом алаар экен?» – деп сарсанаа болуп бара жаттым эле. Жыргал, сонун иш турбайбы. Жанараак жердин баарын жайнатып кырсылдатып семичке чагып жаткан сары чач аялга жиним келип жатты эле, кубангандан ал да менин көзүмө жакшы көрүнүп кетти. «Чакса чаксын бечара, балким ачкадыр, же ушуга көнүп калгандыр. Балким, семичкеси өтө эле таттуудур» – деп коём.

Деги кубандык. Аңгыча болбой сумка асынган узун бойлуу аял: – Ким Рыбачыга барат, билет алгыла? – деп коңшулаш вагондон чыга келди. Бул кишинин сөзү мага «ким бекер дарбыз жесе очердеге тургула» дегендей эле сезилди. Билеттерди алдык. Жоготуп жибербейли деген ой менен бекем катып жатабыз.

Иңир кирип, айлана караңгы жамынган кезде Быстровкага келип түштүк. Чогулган элдин арасынан: – Билет алгандар тетиги жерге чогулгула! – деп жанагы билет саткан аял бөлүнүп баскандай болду. Аны ээрчип элдин теңинен көбү чубады. Сарала куржунду моюнга салынып мен да такымдап жетип бардым. Машинаны күттүк, күттүк. Он беш-жыйырма минутча өтүп калды. Көпчүлүктүн арасынан бир шашкалаң неме:

– Машина эмне мынча кечикти, жанагы аял кайда, бизди алдаганы жатабы?

– Ал аял дагы билет сатып жүрөт, – деп бирөө кыйкырып жооп берди. «Билетти алып алгандарыбыз буюмдарыбыз менен үч машинага араң баткыдайбыз, эми дагы сатып жүрсө, иш кылып үзүлүп кеткиче озунуп жатып түшүш керек» деген ойго келдим да, сырымды эч кимге айткан жокмун. Аңгыча болбой дүркүрөп машина да келип калды. Алдыңкы машинасы өтө берип кетип арткы чиркелгенине асылдым. Кымкуут, асылгандар көп. Ыргып улам чыгайын десем эле бирөө куржундан тартып калат.

– Ой, куржундан тартпа, өчүң болсо жакадан алсаңчы, – дейм. Айла кеткенде сарала куржунду машинанын ичине «аман болсок табышарбыз» деп ыргыттым. Анан эптеп жатып чыктым. Жеткен эле жерден орун алып жаттык. Бир бурчка отура калайын дедим.

– Ой, көзүң жокпу? Алда жердеги корзинкада күчүк бар! – деп бирөө менин колума өлүп бере жаздап, корзинкасын колуна ала койду. Ала коёр замат мен отура кеттим, киши үстүнө киши жыгыла берди... Уру-чуу, гүрү-күү. Элдин арасынан: «Кокуй күчүк өлүп

калган турбайбы» – деп жанакынын каңырыгы түтөдү (Жана катуу жөөлөштө бирдеме каңк дей түштү эле ошондо жан берсе керек).

Сыгылышып жатып көбүбүз араң машинага түштүк, жерде калгандар чурулдады эле шеферлор кээ бирөөлөрүн буттап, кээ бирөөнү жөн эле көтөрүп машинага салып дүрүлдөтүп жөнөп кетти. Мына, чурулдакты эми көр. Жалдырап эле сыгылышып калдык. «Ой, үстүмө отурба» – деп бирөө айтса, «кокуй, эмне үстүмө чыгып алган эки акмакты көрбөй көзүң кашайып калдыбы» – деп тигиниси кыйкырат. «Кокуй өлдүм, адамсыңбы?» деген сөздөр учуп кетип жатат. «Ой, деги күчүктүн өлүгүн ыргытып иейин, колумду бошоткулачы» деген жанагы неменин үнү бир жактан чыгат. «Ой, сына турган буюмуңар болсо колуңарга алып алгыла, болбосо жанчылып калат» – деп бирөө эстүүсүндү эле: «Кол бош болсо айтсаң боло, былжыраган келесоо, өзүбүз кыйраганы жатабыз» – деди жаны ачынгандардын бири. Сөгүшүүгө колдонула турган сөздөрдүн бардыгы аял-эркектин оозунан тең жамгырдай жаады. Караңгыда ким-кимди көрүптүр. Ошентип жүрүп олтурдук. Дагы күндүз болбогонуна кудая шүгүр. Өңүн тааныбай эле сөгүшүп жаттык. Караңгыда бетин сыйпап көрөйүн десең да мүмкүнчүлүк жок. Болгондо да жаны болсо сыйпатпайт эмеспи.

Жөнөкөй жүргөндө жөөлөп кетсең «жүр милицияга» деп жетелөөчү немелер азыр жөөлөмөк турмак, бутун эзе басып жатсаң да эчтеке дебей калды. Өйдө туруп келе жаткандардын буттары талыды белем, отургандардын үстүнө шалак-шалак жыгыла баштады. Жедеп сөгүшүп жатып бүткөндөн кийин киши бышы кулак, же болбосо өлүү жоордой болуп калып эчтекени сезбей калат экенсиң. Чыдабай кетти бейм бирөө:

– Ай, акмак аял экенсиң, эмне үчүн мойнума минесиң, ансыз деле бир бутумда бир килейген неме чамаданы менен баса олтурат, оң бутума дагы бир локуйган аял үч пуд картошкасы менен олтуруп алды, ал аз келгенсип сен да... – деди эле аны минген аял: – Ырысыңды жебе, мен сени минбей эле далыңа бир жак жамбашымды жөлөп турам. Эки бутуңа ээ болуп жыя албай анын эмнесин мага айтасың? – деди.

– Эки бутумдун ортосуна мына бул чочко дугдуюп олтуруп алды, кантем, – деди бурчта турган бирөө.

Ушинтип жүрүп олтурдук.

Менин бутумда да бирөө олтурган, адегенде тиземден ылдый какшап ооруду эле, кийин чымырап барып эчтекени сезбей калды. Бир маалда элдин арасынан дагы бир эстүү неме:

– Ой, айланайындар! Баарыбыз бир козголушуп буту-колду бошотуп алалычы, – деди эле, анда бирөө:

– Козголуш өзүңөн башталсын, сен менин үстүмдө олтурасың, сен козгол.

– Мен кантип козголом, кыймылдаар айла жок.

– Анда былжырап ишке ашпаган жумушка киришпей олтура бер, – деп бирөө күңк этти.

– Ой, бөйрөгүмө өтүп кетти, тартчы бутуңду, – деди бирөө.

– Ал менин бутум эмес, мынабу жигиттики, – деп мени көрсөттү.

– Жок, жок. Сеники, менин бутумда мына бул балалуу аял олтурат, – дедим.

– Желмогуз аял олтурса да тарт, бөйрөгүм түшүп калды.

– Сенин бөйрөгүңдү менин бутум эмес, мына мунуку, – деп жанагы жигитти көрсөттүм.

– Ай, бир акмак экенсиң да, бул сенин бутуңбу, менин бутумбу, көрө коёлу?

– Бутум эчак уюган, эч нерсени сезбейт, сыйпап билейин десем, колум жетпейт, көрчү, – дедим.

– Өтүк беле, батинка беле?

– Таманында жамаачысы бар, жулугу айрылган өтүк эле, – дедим. Тигил сыйпап көрдүбү, мен сезген жокмун. – Бул батинка экен, – деди.

– Эми бөйрөгүңө өткөн бутту өзүң кармалап көрсөң боло, ээси чыгар, – деп мен бөйрөгү ооруганга айттым эле, ал араңдан зорго козголуп сыйпап көрдү көрүнөт: – Таманы такыр түшкөн өтүк экен, бирок такасында темир наалысы бар, – деди эле тиги менин бутумду кармалаган жигит: – Ой, эмне көлөшү жок бекен? – деди.

– Жок, эч кандай көлөш жок.

– Анда эмесе нары жагы чулгоо бекен же тор байпак бекен?

– Тор байпак экен, – дедим эле:

– Кокуй... менин бутум турбайбы, көлөш кайда түштү экен аа? Машинанын ичинде эле болсо болду. Быстровкада калды го. Тиги бутумду да сыйпап көрчү.

– Анын кайда экенин билбейм. Мага бир эле бутуң өтүп жатат.

Таң сүрүп калганда капчыгайдын башына чыгып, Рыбачыга баруучу түзгө түшкөндө машинабыз токтоду. Көрсө, дөңгөлөгү жарылыптыр. «Билетти ойго келгенче эле сата беришет экен», – деп шофёрдун «Киртранска» урушуп жатканын уктым. Алар антип-минтип дөңгөлөк оңдогон чакта баарыбыз серептеп түшүп эс алдык. Аңгыча таң атып кетип, бири-бирибизди ормоё карашып өңүбүздү көрүштүк. Күчүктүн ээси күчүктүн өлүгүн ошондо араң ыргытты. Ал да «Киртрансты» тилдеди. Бизди сүйрөгөнгө түшкөндөргө караганда чиркелген биз жакшы келиптирбиз. Анткени биз тараптан чыгым бир күчүк, сол буттун бир көлөшү жок болуптур (үзүлгөндөрдү,

тигишиңен кеткен кийимдерди эске албаганда). А тигилер тараптан болсо баягы жакшы кийимчен жигит, ак куба кыздын жүгүн жакшы салышып берейин дептир, бирок ал кыз сынып калат деп баягы бал куйган чертбутту так ошо жигиттин үстүнө сындырып алып экөө катуу сөгүштү деп уктум. Анан дагы эки мушташ чыгып, бирөөнүн кулагын бирөө каната тиштеп алыптыр. А биз болсок кайра бири-бирибиздин бутубузду бирибиз кармалашып сыпайкерчилик менен келдик.

* * *

Рыбачыга келип «Киртранстын» конторунун жанына түштүк. Түшөр замат: – Ким Нарынга, ким Ысык-Көлгө барат, билет алгыла деген кыйкырык чыкты. Баарыбыз тең тарап, бет-бетибизче качтык. Жанагы күчүгү «шейит» болгон менен жалгыз көлөшчөн калган экөө:

– «Киртранстын» директору өзү түшсүн! – деп кыйкырышты.

Бал төгүлгөн сулуу жигит пальтосун кайра бүктөп колтуктап кабагын катуу бүркөп өз жолуна түштү.

Сарала куржун экөөбүз да шофёр издей баштадык.

**Джек
ЛОНДОН**
(1876–1916)

Америка жазуучусу. Чыныгы аты-жөнү – Жон Гриффит. Калифорния университетинен окуган. «Кар кызы» (1902), «Бабалар үнү» (1903), «Ак азуу» (1906), «Мартин Иден» (1909), «Мезгил тынбайт» (1910), «Ай нурлуу өрөөн» (1913), «Үчөөнүн жүрөгү» (1920) ж.б. роман-повесттери, көптөгөн аңгемелери менен дүйнөгө таанылган. Анын китептери дүйнөнүн көп тилдерине, анын ичинен кыргыз тилине («Өмүр кызык», «Ак азуу», «Мартин Иден» ж.б.) которулган.

Дүйнө классикасынан

ЖОМОКТУН АЯГЫ

(Аңгеме)

Карта ойногондор карагайдан колго сомдолуп жасалган столдун одур-будур үстү менен картаны баскан сайын өздөрүн карай жылдырып убара болуп жатышты. Баары жалаң көйнөкчөн, беттеринен ылдый шорголоп тер агып турат, бирок калың чарык менен жүн байпактар кандайдыр суукка туруштук бере албай буттары какшайт. Бул кичинекей үйдөгү аба ырайынын айырмасы мына ушундай болучу. Юкон темир меши кызарганча дуулдап күйүп жатса да, андан сегиз кадам аралыкта – эшикке жакын жерге, ылдыйраак кагылган жыгач текчедеги бугунун жана чочконун чала туздалган эттери зыңкыйып тоңуп турат. Эшиктин төмөнкү үчтөн бир бөлүгүн муз каптап, жатууга ылайыкталган секинин ары жагындагы устундардын коңулдарынан боз кыроо жылтылдайт. Майланган кагаз тартылган терезеден жарык тийип турат. Үйдүн ич жагындагы анын ылдыйкы катмары адамдын деминен улам тердеп, улам кайра тоңуп отуруп, калыңдыгы бир элиге жакын боз кыроо туруп калган.

Оюндун шарты боюнча уттурган адам Юконду чүмкөгөн калыңдыгы жети фут музду жана карды балык уулоо үчүн тешмек болчу.

– Март айында сууктун мындай кескин күч алышы сейрек учурай турган нерсе! Канча градус болот деп ойлойсуз, Боб? – деди картаны аралаштырып жаткан адам.

– Кыясы, элүү бешке жетсе керек, болбосо бүт алтымышы бойдон нөлдөн төмөңбү дейм. Кандай дейсиз, доктор?

Доктор бурулуп, эшикте турган муздун калыңдыгын өлчөп жаткансып тиктеп туруп:

– Элүүдөн жогору болууга мүмкүн эмес. Же болбосо андан да төмөн, кырк тогуз болот деп айтууга болот. Көрдүңбү, эшиктеги муз тиги «элүү» деген чийимден саал-паал жогору чыгып турат, бирок ошол жогорку учу да түз эмес, өйдө-ылдый. Ал эми сууктун күчү жети-мишке жеткенде муз туптуура төрт эли жогору жылып кетет, – деди.

Ал картаны колуна кайра алып, аралаштырып жатып, сырттан эшикти тыкылдаткан адамга:

– Кириңиз! – деп кыйкырды. Узун бойлуу, далылуу швед кирип келди. Анын кайсы улуттан экендигин, качан гана ал мех кулакчынын мындай алып коюп, андан соң сакал-мурутуна тоңуп калган муз эригенден кийин гана билүүгө мүмкүнчүлүк болду.

– Угушума караганда, сиздердин бекетиңиздерге доктор пайда болуптур, – деп швед отургандарга кыдырата суроолуу карап чыкты. Анын кыйналган иреңинен узакка созулган оорунун жабыркаткан запкысы көрүнүп турду. – Мен алыстан, так Вайонун түндүк жаккы урандысынан келдим эле.

– Доктор менмин. Эмне болуп кетти?

Адам жооп берүүнүн ордуна сол колун алга сунуп, укмуштуудай барсайган шишик сөөмөйүн көрсөтүп, бул балаага кантип кириптер болгонун мукактанып, байланышсыз айта баштады.

– Кана апкелиңизчи, көрүп багайын, – деп доктор чыдамсызданып анын сөзүн бөлдү. – Колуңузду столдун үстүнө коюңуз. Мынабу жерге, момундай!

Сөөмөйүндө чын эле чоң жара бар сыяктанып швед бүжүрөп, айткандарды кылдат орудатып жатты.

– И-и, тарамышы түйүлүп калган турбайбы – деп доктор өзүнчө күңкүлдөдү. – Жалаң ушул үчүн азап тартып жүз миль алыстыктан ушуякка келдиңби! Көз ачып-жумганча ордуна келе турган иш. Карап туруңуз – эмкиден кийин муну эч убарасыз эле өзүңүз оңуна келтирип аласыз.

Доктор алаканын жайып, колун жогору көтөрүп туруп, тырышып-бүрүшкөн манчаны алаканы менен андоосуздан күч менен бекем басты. Шведдин бакырганын айтпа! Өзүнүн иреңи да, кыйкырганы да кандайдыр бир жапайы айбандын үнүнө окшош болчу. Ушунчалык азап көрсөткөндүгү үчүн докторду качырып сала бере тургандай кебетеленип кетти.

– Болду! Бардыгы жайында! – деп, аны доктор байкай коюп, шведге кесе жана өкүм сүйлөдү. – Эми ооруган жокпу? И-и, мына жаның жай ала түштү, чынбы? Мындан ары бул иш өз колунуздан да келет. Строзерс, картаны сиз тартасыз! Жаңылышпасам, жанакы саамды биз уткандай болдук эле.

Шведдин маңыроо кебетесинен жаны-жай алып, эс-акылын жыйганы байкалып турду. Оорубай калгандан кийин ал сөөмөйүн кайта-кайта бүгүп-жазып таң калып, көпкө карап көрдү да, андан кийин чөнтөгүнөн бир баштык алтын сууруп чыгып:

– Канча? – деди.

Доктор башын кескин чайкап:

– Эчтекенин кереги жок. Мен акы алып көргөн эмесмин. Жүрүш сизден, Боб, – деди.

Швед турган ордунда эмне кыларын билбей бир аз кайсактап, анан сөөмөйүн кайра тегеретип карады да, докторго жайдары тиктеп туруп:

– Сиз жакшы адам экенсиз. Деги ысымыңыз ким болот?

– Линдей, доктор Линдей, – деп Строзерс анын ордуна жооп бере салды доктордун ачуусуна тийип албасын деп.

– Кеч кирип калды, андан көрө мында конуп алыңыз. Ушундай суукта кантип жол жүрөсүз? Бизде бир кишилик бош орун бар, – деди доктор карта тартканы аралаштырып жатып шведге карап.

Доктор Линдей – беттери шишиңки, эриндери жука, чачы кара, сымбаттуу жана күчтүү адам болчу. Анын сакал-муруту алынган жылмакай кубарыңкы иреңинде эч бир оорунун салдары жок эле. Ал шайдоот жана так кыймылдай турган. Карта ойногондо да башкаларга окшоп ойлонуп отурбастан, ылдам жүрүүчү. Балбылдаган кара көздөрү адамды караганда жумурунан бери көрүп жаткандай кадала түшүп, теше тиктечү. Анын татынакай, калтылдаган колдору эң кылдат иштер үчүн гана жаралгандай эле. Көзгө чалдыгар замат аларда күч бар экендиги байкалып турчу.

– Дагы биз утгук! – деди, ал үстөктү жыйып алып жатып. – Эми банк ойнорубуз гана калды, кимибиз муз оёр экенбиз кеп мына ошондо!

Эшикти кимдир бирөө дагы тыкылдатты, доктор бу жолу да:

– Кириңиз! – деп үнүн катуу чыгарды.

– Кебетеси ушул банканы бүгүртпөйт окшойт ко, – деп күңкүлдөдү ал эшик ачылар замат. – Сиздин эмнеңиз ооруйт? – Бул суроо тыштан кирген адамга тийиштүү болчу.

Жаңы келген адам канчалык сүйлөөгө аракеттенсе да, эриндери кыймылдоого жараган жок, анткени суукка карышкан жаактары ачылбады. Кыясы, жол жүргөнүнө көп күн болгон окшойт. Бет тери-

си бир нече жолу үшүгөнбү, карайып да кетиптир. Мурдунан ээгине чейин жыш муз дем алгандан улам эрип, пайда болгон кичинекей гана жылчык көрүнөт. Мына ушул жылчыктан чылымынын саргыч түкүрүгү жерге түшпөстөн, желимдей улам-улам бири-бирине жабышып, өзүнчө топ-топ сакал сыяктуу ылдый салаңдап, муз болуп тоңуп калган.

Ал үн чыгарбастан жылмайып башын ийкеп, сүйлөөгө жолтоо болгон муздар батыраак эрисин үчүн мешке жакындады. Эриген тоголок муздарды колу менен сыдырып таштап жатты.

– Мен өзүм куландан соомун, – деди ал акыры. – Бирок кокус силердин компанияңарда доктор болуп калса, анда анын абдан кереги тийип жатат. Литтл Пекодо бир адам илбирс менен кармашып, катуу майыпка учурап калды.

– Алыспы? – деп сурап калды доктор Линдей.

– Жүз милдей келет ко.

– Окуянын ортосунан канча убакыт өттү?

– Мен быякка үч күн жол жүрдүм.

– Абалы кандай?

– Акыреги чыгып кетиптир... Бир канча кабыргалары сынып кеткен окшойт. Бүткөн боюнан тамтык жок, бети-башы гана соо. Өтө оор эки-үч жараларын биз убактылуу эптеп жамамыш болдук, тарамыштарын ичке жип менен бири-бирине жеткирип, улап байладык.

– Мыктапсыңар эмесе! – деп доктор күлүмсүрөдү. – Кайсы жеринде ал жаралары?

– Курсагында.

– Анда иш бүтүптүр.

– Жок, түк иши бүтпөйт! Биз оболу жараларды жанагы курт-кумурсканы ууландыра турган суюктук менен жууп тазаладык, андан кийин гана, ошондо да убактысынча тигип койдук. Башка эчтеке табылбай айлабыз кеткенден кийин ич кийимдерден жип чубап алып, аларды да алиги дарыга жакшылап чайкадык.

– Эмесе, аны өлгөн киши деп эсептей бергиле, – деп доктор тыянак чыгарып, картаны жыйыштыра баштады.

– Кайда, ал өлбөйт! Андай кишилерден эмес! Ал менин доктор алып келгени кеткенимди билди жана сиз барганча сөзсүз туруштук берет. Өлүмдүн ага күчү жетпейт. Мен аны билем.

– Кулгунаны кантип айыктыруу боюнча христиандык илимди айтып турганын карачы? – деп доктор бырс күлдү. – Деги чынын айтканда аны менен эмне ишим бар. Мен мындай ишке кийлигишпеймин. Көзү жумулган киши үчүн, элүү градус суукта жүз миль жол жүрүү оюма эч кирип чыкпайт.

– А мен сиздин барарыңызга сөзсүз ишенемин! Айтып жатпаймынбы, анын көз жумайын деген түк ою жок!

Линдей башын чайкады.

– Ушунчалык алыс жерден келгениңиз бекер гана убаракерчилик. Андан көрө бүгүн мында конуп кетиңиз.

– Эч мүмкүн эмес! Биз он минутадан кийин бул жерден кайра жөнөйбүз.

– Сиз кандай эле айтканыңыздан кайтпай, өз оюңузга катуу ишенесиз? – деп доктор корс суроо берди.

Мына ушу жерден Том Доу өмүрүндө биринчи жолу сөздү узакка созуп, жобуратып коё берди.

– Себеби сиз бул жерден жөнөштөн мурун толук бир жума ойлонуп анан барганыңызга чейин да ал сөзсүз туруштук берет. Анын үстүнө жанында аялы бар. Болгондо да азамат аял экен – көзүнө бир жаш алып койгон жок, демек, ал да өмүрүн созууга жардам берет. Экөө бири-бирин жанындай сүйүшөт. Күйөөсүнө окшоп, кайраттуу. Эгерде күйөөсү алсырап өлүмгө багынып баратса, аялы анын жанын чыгарбай алагды кылып турууга кудурети жетет. Өлүмгө баш ийбесине кепил болоюн, күйөөсү сөзсүз чыдайт. Сиз барганча тирүү болоруна 3 унция¹ алтын саямын, макул, эгер сиз уттурсаңыз эле унция алтын бериңиз. Жээкте менин ит чанам чегилип даяр турат. Эгер он минутадан кийин жөнөөгө макул болсоңуз үч күнгө жетпей жетип барабыз, анткени кайта кеткенде чыйыр менен жүрөбүз. Болуптур эмесе, мен иттерге барайын, сизди он минутадан кийин ошоерден күтүп алам. Доу тумагынын кулакчындарын түшүрүп, мээлейин кийип, эшикке чыкты.

– Бу оңбогурду быякка кайсы шайтан айдап келди эле! – деп Линдей шарт жабылган эшикти ээрчий карап, ачуулуу кыйкырды.

II

Ошол эле түнү жыйырма беш миль жол жүргөндөн кийин түн бир топ болуп калган кезде Линдей менен Том Доу өрүүгө токтошуп, өздөрүнө убактылуу жай курушту. Талаага жай куруу анчалык деле татаал да эмес жана өзүлөрүнө тааныш болчу; кардын үстүнө от жагып ага карагайдын майда бутагын калың төшөп, аны жылуу мех одеялдар менен жаап, төшөктү чогуу салып, жылуулук сакталып ылымта болсун үчүн, анын арт жагынан брезентти чоё керип койду. Доу иттерге тамак берип, муз чаап жана от жагыш үчүн бутак кертип келди. Суукка бети-башы чымырап, тызылдаган Линдей отко

¹ Унция – оордук өлчөмү. Бир унция 29, 86 граммга барабар.

жакыныраак отуруп, оокат даярдоого киришти. Оокатка лыкыя тоюп, чарыктар кургаганча бир-бирден канжа чегишкенден кийин одеялга оронуп, сулк уйкуга киришти.

Эртең менен суук мезгилсиз ылдыйлай түшүптүр. Линдейдин эсеби боюнча суук 15 градуска чейин басаңдап, анан көтөрүлдү. Буга Доунун тынчы кетип, эгерде күндүз жазгы алашалбырт башталса, анда алардын жолундагы терең жарды суу ташкындан жайпап кетерин докторго түшүндүрдү. Ал эми жардын эки жак кырларынын бийиктиги бир нече жүз фут, кээ жерлери миңдеп да кетет. Жар менен чыгууга болот, бирок убакыт көп кетет.

Ал күнү кечинде алар караңгы, түнт капчыгайдан ыңгайлуу жай алышып, канжа чегүү мезгилинде жайдын ысыгын кадимкидей сезишкенин кеп салып отурушту. Кийинки жарым жылдын ичинде бүгүн биринчи жолу градус нөлдөн жогору тургандыгына экөө бирдей ишеништи.

– Бу алыскы Түндүктө илбирсти көрмөк түгүл, аны бир да адамдын кулагы чалган эмес, – деп Доу сөзгө кирди. – Рокки аны «кугуар» деп атайт. Бирок мен өзүбүздүн Керриде мунун далайын жайлагам. Орегон штатында, – менин туулган жерим ошояк, – аны илбирс деп эле аташат. Айтор, илбирспи же кугуарбы, эмне десе ошо деп аташсын, иши кылып мен мындай чоң мышыкты өмүрүмдө көргөн эмес элем. Тим эле шумдук! Ушунчалык алыс жакка аны эмне айдап келгенин ойлоп жатып акылым айран болду.

Линдей сөзгө аралашкан жок, себеби төбөсү менен жер сүзүп, үргүлөп араң отурган. Оттун жанындагы жыгачтын үстүнө жайып койгон анын чарыгынан буу булап чыгып жатат, бирок аны байкап башка жагына оодарып да коюуга жараган жок. Иттер кардын үстүндө бүрүшүп уктап жатышат. Жыгачтын кээ кезде чартылдап күйгөнү гана айланадагы терең тынчтыкты белгилегенсийт.

Линдей эмнегедир, кокустан көзүн ача салып, Доуну карады. Доу да аны тиктеп, башын ийкеп койду. Экөө тең кулактарын түрүштү. Кандайдыр алыс жактан күңүрт, дүңгүрөгөн коркунучтуу дабыш угулуп, көп узабай укмуштуудай уу-дууга жана күрс-тарска айланды. Барган сайын күчөп тоолордун чокусун басып өтүп, терең капчыгайларды аттап, тоо-токойду жапырып, таштын арасындагы ичке кызыл карагайларды кыйратып, улам жакындап келатты. Жолоочулар бул жаңылыктын жайын алдан эле түшүнүштү. Жаздын жыты менен толгон шуулдаган катуу, бирок жылуу шамал коломтодогу отту уюлгута асманга учуруп, зуулдаган бойдон өтө чапты. Чочуп ойгонгон иттер шоңшоюп отурушуп, тумшуктарын өйдө көтөрүп карышкырча узакка созуп, муңдуу улушту.

– Бул Чинук¹, – деди Доу.

– Демек, эми өзөн бойлоп жүрөбүзбү?

– Ананчы. Кашаттагы жолдон бир миль жүргөнчө, өзөндөн он миль жүрүү оңой. – Доу Линдейди көпкө чейин ыкласын коюп тиктеп турду да, анан сынаган сыяктуу: – Биз бүгүн он беш саат жол жүрдүк! – деп шамалга аралаштыра кыйкырып, кайта унчукпай калды: – Док, сиз коркоктордон эмессизби? – деп сурады акыры.

Линдей жооп берүүнүн ордуна канжасына тамеки толтуруп алып, ным чарыгын чойгулап, бутуна кие баштады. Бир нече минута өткөндөн кийин иттер шамалга термелип, чегилүү турду; бардык эмеректер, бүгүн пайдаланылбаган мех одеялдар чанада жатты. Жолоочулар бүгүнкү токтогон коштон түн жамынып жолго чыгып, мындан бир жума мурунку Доунун изине түшүштү. Алар таңды-таң атканча ызылдаган бороонго аралашып чаалыккан иттерди күш-күштөп, созулган булчуңдарды чымырканып түйүп, жүргөндөн жүрүп отурушту. Ушинтип дагы он эки саат жүргөндөн кийин, ушул жыйырма жети саат мезгилдин ичинде биринчи жолу оокаттанууга токтошту.

– Эми бир саатча чыrm этип алса болот, – деди Доу чочконун майына куурулган бугунун бир нече кесим этин апылдата «күйшөп» жибергенден кийин.

Доу жолдошуна бир эмес, эки саат уктоого мүмкүндүк берип, бирок өзү көз ирмеген жок. Уламдан-улам ыгырылып бараткан жумшак карга белги салып, ченөө менен убара болду. Кардын эриши кескин байкалды: эки сааттын ичинде үч эли басырылыптыр. Алыс эмес жердеги туш-тараптан суунун шылдыраганы угулуп, улам шамалдын агымына жоголуп жатты. Литтль Пеко дарыясы кышкы чүмкөөдөн бошонуп, өзүнө сансыз кичирээк сууларды кошуп-көбөйүп, кулакты тундуруп, күрүлдөп-шарылдады.

Доу Линдейди ийнинен бир-эки жолу акырын кыймылдатып ойгото албаган соң, катуураак түрткүлөдү.

– Тим эле өлгөн кишидей уктайт турбайсызбы? – деп таңдана сүйлөдү. – Тим койсо канча болсо да уктай бергидейсиз!

Салыңкы кабактын алдындагы чарчаган кара көздөрү тигинин айткан сөздөрүнө ыракмат айткансыды.

– Мындан көп укташка убакыт жок. Рокки болсо ара жолдо жатат. Анын жарылган курсагын өзүм тиккеним жөнүндө сизге айттым го. Док! – деп көзү жумулуп кеткен Линдейди кайта жулкулдатты. – Док, бери караңызчы! Мен сизден сурап жатам – мындан ары жүрө аласызбы же жокпу? Угуп жатасызбы? Дагы бир азыраак басууга кудуретиңиз барбы деп сурап жатам?

¹ Бороон деген мааниде.

Түрткүлөп тургузганда чарчаган иттер ырылдап, тиштерин шакылдатты. Өтө эле жай жүрүшкөндүктөн, бар болгону саатына эки милден жол басышты. Иттер суу кардын үстүндө улам жата калышат.

– Эми жыйырма миль жүргөндөн кийин капчыгайдан чыгабыз, – деди Доу жолдошуна дем берип. – Анан мынабу муз суунун түбүнө чөгүп кетсе да бизге баары бир, анткени жээк менен жүрөбүз. Андан ары өзү да кошко чейин он милдей гана жол калат. Иши кылып, Док, мындайча айтканда, түкүрүгүбүз жеткендей гана жер калат. Роккени айыктыргандан кийин сиз кайта үйүңүзгө кайык менен бир күндө эле зуу деп жетип барасыз.

Бирок алардын чанасынын астындагы муз барган сайын жээктен алыстап ажырап, суу үстү-үстүнө кылкылдап жогору көтөрүлүп, опурталдуу боло баштады. Алиги жээкке кармалып турган муздун кээ бир жерлерин суу жаба коюп, бетин жайпап, чилкилдеген суу кар менен музду чалпылдатып кечип жүрүү өтө кыйын болду. Таман астындагы Литтль Пеко катуу шарылдагандан шарылдады. Алды жактан муздун жаракасы жана күбүрлөр бут шилтеген сайын учурайт. Жолоочулар өтө кыйынчылык менен алга жылышты, ар бир түйшүктүү миль жээк жолдогу он милге татыды.

– Док, чанага түшүп, бир аз тук этип алсаңыз болот, – деди Доу.

Линдейдин капкара көздөрү ага өтө кекээрдүү кабылгандыктан, Доу экинчи ал сунушу жөнүндө ооз ачкан жок.

Түшкө жакын мындан ары жүрүүгө болбой тургандыгы толук ачык болду. Суунун ылдам агымы менен кошо кеткен сал муздар алиге кыймылдабай турган келки муздарга урунуп, аларды да кошподо. Чочулаган иттер каңкылдап жээкти көздөй жулунушат.

– Демек, жогору жакта бир жерден дарыянын музу жарылган экен, – деп түшүндүрө баштады Доу. – Алар агып жүрүп отуруп, акыры бир жерге келип шыкалып, үйөр болот, ага жараша суу иримдеп, минут сайын өйдө көтөрүлө берет. Кыясы, эгер жарга чыгууга жарасак, жогорку жээк жол менен жүрбөсөк болбойт окшойт. Кана, док, кеттик жогору! Иттерди жан тери чыкканча кууй бериңиз! Кандай экени түшүнүксүз – Юкондо болсо муз кеминде дагы бир нече апта муңбай турат!

Эки жагы бийик жардын нак ушул кууш жери өтө типтик эле. Андыктан өйдө тырмалап чыгууга даашпай, жолоочулар жапызыраак жерин издеп, муздун үстү менен алга жүрө берүүгө мажбур болушту. Кырсыкка учурамайынча камарабай жүрүп отурушту: чанага чегилген иттердин дал таманынын астындагы муз чатырап экиге бөлүнө түштү. Ортоңку эки ит күбүргө күү дей түшүп, алдыңкы баштап жүрүүчү итти суунун агымына кошо алып кетти. Агымдын

күчү менен муздун алдына кирип кеткен бул үч ит калган иттерди да каңкылдаттып өлүмдү карай сүйрөп жөнөдү. Доу менен Линдей чананы жибербеске канчалык чымырканышса да, чана күбүрдү карай акырындап жыла берди. Иш көз ачып-жумганча оңунан чыкты. Доу бычагы менен ортодогу чегилген иттин жан кайыштарын кесип жибергенде, күбүргө түшүп, бир заматта көздөн кайым болду. Жоолоочулардын бутунун алдындагы муз кадимкидей термелип, бирде жээктеги музга, бирде аскага урунуп талкаланганы араң турду. Чананы жээкке алып чыгар замат муз каңтарылып, аккан бойдон кетти,

Этти жана мех одеялдарды экиге бөлүп таңып, чананы ошо жерге калтырышты. Доу оорураак таңгакты ийнине салганда, Линдей капалана кетти, бирок Доу да айтканга көнө койгон жок.

– Тыякта сизге иш жетишет. Андан көрө жүрүңүз, кеттик! Күндүзгү саат бир ченде алар айдөшүдө тик өйдө карай тырмалап чыгып баратышкан. Кечки саат сегизде терең жардын чокусунан ашып-түшүп, эт-бетинен кетишти да, бир саат бут тартпай жатышты. Эс алгандан кийин от жагып, бир котелок кофе кайнатып, бугунун этинен итапкан кууруп оокаттанышты. Линдей эки таңылчакты тең салмактап көрүп, өзүнүкү эки эсе жеңил экенине көзү жеткенде:

– Темирдей чың адам экенсиз, Доу! – деп таңданды.

– Ким? Менби? Тапкан экенсиз? Роккини көрсөңүз болмок эле! Азамат деп мына ошону айтыш керек! Тим эле накта болоттон, таза алтындан, андан да кымбат баалуу металлдан, айтор, дүйнөдөгү катуунун катуусунан жаралган! Мен тоолукмун, бирок ага теңелүү кайда! Өзүбүздүн Керриде аюу уулоого чыкканда мен биздин айылдагы жигиттерди аябай суй жыкчу элем. Рокки экөөбүз биринчи эле жолу бирге аңга чыгып калдык. Мени кара тер кысып: «Муну бирмыш кылайын» – деп ойлодум. Иттерди кынжыдан бошотуп коё берип, өзүм да алар менен тең жарышып, таёо жүрдүм, Рокки да менин артыман калбай келатты. Ушул көпкө чыдамак беле деп баягыдан да тырышып, жан-алымдын барынча жүрүштү көрсөттүм бейм! Бирок ал эки саат өткөндөн кийин дале мурункусундай эле артыман калбайт ал турмак быш да дебейт. Анын үстүнө намыстана кеттим. «Мүмкүн сен алдыга өтүп кетип, кандай жүрүштү көрсөтөрсүң?» – дедим. «Болуптур» – деди. Чынында эле көрсөттү! Мен андан калышкан жокмун, бирок калп айтып эмне кылайын, аюуну колго түшүргөнгө чейин кыймылдарга кымындай шайманым калган жок.

Мындай адамга эч нерсе туруштук бере албайт! Ал коркуу дегенди билбейт. Өткөн күзүндө, боз кыроо түшө баштаган кезде Рокки экөөбүз кошко кайтып келаттык. Иңир кирип, көз байланып калган. Мен дүрмөттөрүмдү ак чилдерге коротуп, такыр түгөткөм, а Роккинин бир огу калыптыр. Бир жерден Америкада жашоочу ая-

баган зор, ургаачы көк аюуну иттер токойго кууп киришти. Арасы бар болгону үч жүз фунт, ал эми көк аюунун сырын болсо билесиң! Рокки мылтыгын бетине кармай бергенде мен: «Койсоңчу, жалгыз огуң бар, караңгы бу болсо, эмнени шыкаалап жатасың, кароолго илинемек беле» – дедим.

«Эмесе, бакка чыгып кет» – деди ал. Мен бакка чыкканым жок, бирок кайнап тийген окко бууракандап ачуусу келген аюу төмөн түшүп келгенде, чынымды эле айтайын, Роккинин сөзүн укпаганым аябай өкүндүм. Балекетке калганды ошондо көр! Андан ары иш ого бетер тескерисинен терс айланды. Аюу чоң дүмүрдүн түбүндөгү тереңдиги төрт футтай келген аңга секирип түшсө болобу. Аңдын бир жагы өтө тик, ал жагынан иттер бара алгыдай эмес, экинчи жагынан болсо тик ылдый куюлма кум. Дал ушул жерден иттер түз эле аюуга сойголонуп түшүп барышты. Кайта секирип чыгууга болбойт, аюу болсо аларды тытып таштагыдай. Айлана бадал, караңгы түн, биздин болсо жалгыз огубуз жок!

Рокки эмне кылды дебейсизби? Дүмүрдүн үстүнө төмөн карай салаңдап жатып алып, колундагы бычагы менен аюуну сайгылап кирбедиби. Бирок ал аюунун арка жагына гана илинер-илинбес жетип жатты, ал эми үч ит күмжам болуунун коркунучунда турду. Роккинин айласы түгөндү, анткени иттерге боору катуу ачыды. Дүмүргө тура калып аюунун арткы шыйрагынан алып сыртка сүйрөп чыкты. Дал ушул жерде кимди ким көрдү – аюу, иттер жана Рокки – камыр-жумур болуп, томолонуп жөнөштү! Төмөн карай жыйырма фут жерге чейин ырылдап, сөгүнүп, чапчышып барып, тереңдиги он фут сууга чулп дей түшүштү. Ар кимиси сыртка билгенинче сүзүп чыкты. Рокки аюуну колго түшүрө алган жок, бирок иттерин аман алып калды. Рокки мына ушундай адам! Эгерде ал бирдемени беттеп калса, эч ким аны токтото албайт.

Соңку өрүүн алган жерде Доу Линдейге Рокки соңку кырсыкка кандай учурагандыгын айтып берди.

– Балта сапка жарактуу кайың издеп өзөндү бойлоп үйдөн жогору бир милче жерге бардым. Кайтып келатып аюуга капкан салган жерде кимдир бирөөнүн алек болуп жатканын уктум. Кандайдыр бир мергенчи керектен чыккандан кийин ал капканды темир-тезек жыйнагычка өткөрүш үчүн аңга ыргытып таштаптыр, Рокки аны оңдоп, ишке жаратып койгон. «Алек болуп жаткан ким болду экен? – деп ойлодум ичимен. Көрсө, Рокки менен анын иниси Гарри экен. Кандайдыр бир оюн ойноп жаткансышып, экөө улам кезек менен каткырып күлүп калышат. Ушундай ойрон болгон тамашаны ойлоп таап эмне кылат дейм да! Керриден да далай эле шок жигиттерди көргөмүн, ал бул экөө алардын баарынан ашып түшкөн немелер экен! Капканга аябагандай

чоң илбирс түшүп калыптыр, мына ошону алар чыбык менен кезектешип мурунга сайгылап ойноп жатышыптыр. Бадалдан чыга калып карасам, Гарри өз кезегин бүтүп, чыбыктын учунан кыскартып кесип, узундугу алты дюймдай¹ чыбыкты Роккиге сунду. Ушинтип, чыбык улам кыскара берди. Мүмкүн бул оюнду сиз анчалык деле коркунучтуу эмес деп ойлошуңуз ыктымал. Илбирс улам кетенчиктеп, кадимки эле пружинадай жыйрылып, жонун бүкчүйтүп чыбыктан улам шамдагай буйтайт. Капкан арткы бутунан чапкан болчу, бирок ыргып жабыша калууну минута сайын күтүүгө мүмкүн эле.

Ачык айтканда, булар түз эле өлүм менен ойноп жатышты. Улам чыбык кыскарып, илбирс болсо ачуулуу боло берди. Акыры чыбыктын төрт дюймдан ашык эмес дүмүрү гана калды. Роккинин кезеги болчу. «Койчу, ушул оюнду токтолгучу» – деди Гарри. «Эмне үчүн?» – деп сурады Рокки. «Сен эми бир жолу урсаң, мага чыбык калбайт да» – деди Гарри. «Анда сен оюндан чыгасың, утуш меники болот» – деп Рокки шылдыңдап жооп берип, илбирске жакын барды.

– Көзүң жамандыкты көрбөсүн! Мышык артка кетип, өзүнүн алты фут узундугун боюна каткандай бүрүшүп, жыйрыла түштү. Роккинин колундагы чыбыктын узундугу төрт дюйм! Мышык шап апчып алды. Экөө мыкчыша кетти – кайсынысы мышык, кайсынысы адам экени билинбей будаланып калышты. Атууга болбойт! Акыры кудай жалгап Гарри ыгын таап барып, илбирсти тамактан ары бычак менен бышып алды.

– Мунун баарын мурун билгенде, эч качан келбейт элем! – деди Линдей.

Доу ооба дегендей башын ийкеп койду.

– Аялы өзү да айткан болчу. Бу кырсыктын кандайча болгондугу жөнүндө сизге ооз ачпагын деп менден көптөн көп суранган.

– Ал эмне жиндиби? – деп Линдей ачуулуу сурады.

– Бул эки бир тууган иниси да, өзү да кандайдыр шок немелер, дайыма бирин-бири болбогон оопай ишке ээликтиришет. Өткөн күздө агын сууда чабак урушса болобу. Суу болсо тоңгок, муздактыгына тим эле жаның көзүңө көрүнөт, дагы суу каймактап калган мезгил болчу. Алар мелдешип жарыша сүзүп жүрүшөт. Оюна эмне келсе, ошону кылышат ко! Роккинин аялы да алардан кем калбайт. Коркуу деген жок. Рокки уруксат берсе эле болду – эчтекеден тартынбайт! Бирок Рокки аны абдан аяйт. Канышадай бапестеп, оор жумушка кымындай колун тийгизбейт. Ошону үчүн мени жана дагы бир адамды акыны көп төлөп жалдап алышпадыбы. Акчалары топондой бапырайт. Бирин бири эстен тангандай сүйүшөт!

¹ Дюйм – узундук өлчөмү. Бир дюйм 2,54 сантиметрге барабар.

«Кыясы, ушуерде аңчылык түзүк өтөт окшойт, – деди Рокки, былтыр күзүндө ушул жерге келгенибизде. «Андай болсо, келгиле ушул жерге отурукташалы» – деди Гарри. Мен дайыма буларды алтын издеп жүрүшкөн немелер го деп ойлочу элем, а булар узун кышта бир чылапчын кумду жууп текшерип да көрүшкөн жок. Линдейдин кыжыры ого бетер кайнап кетти.

– Акмактарды түк көргүм келбейт! Кайта кетип калсам бейм!

– Жок, анте албайсыз! – деп Доу ишенгендей каршы чыкты. – Кайта кетүүгө жол азыгыңыз да жетпейт. А кудаа кааласа, эртең кошто болобуз. Мына эми акыркы жонду ашып, төмөн карай түшүп, үйгө жетип барабыз. Баарыдан да, сиз үйүңүздөн көп алыстап кеттиңиз, экинчиден, мен да сизди ушу бойдон коё бере койбосмун!

Линдей канчалык чаалыкса да, кыжыры келип, кара көздөрүнүн чаары чыгып, от чагылыша түштү. Доу өзүнүн күчүн өзү жогору баалап жатканын сезе коюп, колун сунду:

– Беш өрдөктү азыраак учуруп койдум окшойт, күнөөмдү кечирип коюңуз, док! Иттериме ичим кейип, оозума келгенди оттоп, кичине капа болуп турам.

III

Баягыда кырда көөмп коё таштаган зыркыраган бурганактан үч күн өткөндөн кийин Линдей менен Том Доу акыры шаркыраган Литтль Пеконун жээгиндеги жемиштүү өрөөндөгү алачыкка келип жетишти. Сырттан кирип келгендиктен көрдөй караңгы үйдүн ичине Линдейдин көзү үйүр ала албай, анда жашагандарды даана көрө алган жок. Эки эркек, бир аял бар экенин гана божомолдоду. – Бирок аларга кызыкпастан, түз эле сыркоо адам жаткан койкага барды. Ал көзүн жуумп чалкасынан жаткан экен. Анын чийип койгондой кашы жана кара кочкул тармал чачы Линдейдин көзүнө чалдыга түштү. Арыктаган жана каны качкан кумсарыңкы иреңи букжуйган жоон мойнуна караганда өтө эле кичинекей көрүнөт, бирок канчалык жабыркаса да, иреңи сүрөткө тартып койгондой ажардуу.

– Эмне менен жуудуңар? – деп Линдей аялдан сурады.

– Кадимки эле сулема¹ эритиндиси менен.

Линдей аялды, андан кийин оорулуу адамды жалт карап, ордунан турган бойдон какыйып катып калды. Аял дембе-дем энтигип дем алып жатты, бирок эмне үчүн экенин жашырууга, билгизбөөгө тырышты. Линдей эркектерге бурулуп:

¹ Сулема – дезинфекция жана башка нерселер үчүн колдонулуучу уу дары.

– Кеткиле биерден! Жыгач жарасыңарбы, же дагы башка иш менен алек болосуңарбы, айтор, биерде турбагыла! – деди.

Алардын бирөө аяглап туруп калды.

– Абалы эң эле оор. Андыктан, мен анын аялы менен кеңешишим керек, – деди Линдей.

– Мен анын инисимин да, – деп тигил кыйыктанды.

Аял андан бирдеме өтүнгөндөй жалооруй тиктеди.

Ошондо гана кежигеси кер тартып жатып, ал эшикти карай жөнөдү.

– Мен да чыгып кетейинби? – деп сурады келер замат жыгач отургучка отура калган Доу.

– Сиз да.

Үйдөгүлөр бүт чыгып кеткенче Линдей оорулуу адамды кармалап күйпөлөктөп, ар кайсы жерин көрүмүш болду.

– Демек, бул сенин Рекс Стрэнгиңдин өзү турбайбы?

Аял чыны менен ошол экенин тактоого аракеттенгенсип, жаткан оорулуу адамга көз чаптырып, анан үндөбөстөн Линдейдин көзүн тиктеди.

– Эмне унчукпайсың?

Аял ийнин куушуруп койду.

– Айтканда эмне? Мунун Рекс Стрэнг экенин өзүң деле билип турбайсыңбы.

– Ыракмат. Бирок мен аны биринчи көрүп отурушумду сага эскертип коёюн. Отур, – деп аялга отургучту жаңдап, өзү да отурду.

– Мен аябагандай чарчадым. Юкондон бул жакка чейин али таш жол салына элек экен.

Ал чөнтөгүнөн макисин алып чыгып, баш бармагындагы тикенди ала баштады.

– Эмне кылайын деп ойлойсуң? – деп аял бир пастан кийин сурап калды.

– Кайта жолго чыгыштан мурун, оболу оокаттанамын жана бир аз эс аламын.

– Мен сенден тигиге жардам бериш үчүн эмне кылайын деген пикириң бар деп сурап жатам? – деп сурады аял эс-учу жок жаткан адам жакты башы менен жаңсап көрсөтүп.

– Эчтеке.

Аял койканын жанына басып барып, кайраттуу жана тармал чачты колу менен сылады.

– Сен муну өлтүрөм деп айткың келип турабы? – деп аял жай сүйлөдү. – Эч бир аралжы болбостон, өз жайынча өлө берсин деген турасыңбы? Эгерде чын көңүлүң менен кааласаң, аны сактап калыш сенин колундан сөзсүз келет.

– Кандай десең, ошондой де. – Линдей аз ойлонуп туруп, анан кырылдаган күлкү аралаш: – Атам замандан бери бул учу-кыйыры жок дүйнөдө бирөөнүн аялын ала качкандардан көп убактарда так ушундай жол менен кутулушчу, – деди.

– Сен адилет эмес экенсиң, Грант, – деп аял жай сүйлөй баштады. – Рекс мени ала качкан жок, мен өзүм муну каалаган болчумун. Бул көптөн берки тилегим экенин сен алиге түшүнбөй жатасың. Кыскасы, мени сен өзүң жоготтуң. Мен ага өз ыктыярым менен кубанган бойдон кеттим. Аны азгырып алып кеттиң деп мени да күнөөлөөгө тийишсиң. Чын, биз экөөбүз кол кармашып, бирге кеттик.

– Ыңгайлуу ойлонгон көз караш! – деди Линдей. – Менин байкашымда, акылың баягыдай эле курч окшойт. Балким, Стрэнгдин шайын ушул акылың кетирип жүрбөсүн?

– Ойлоно билген киши сүйө да билет...

– Ошону менен бирге жөндүү иш кыла билсин да, – деп Линдей сөз кыстыра койду.

– Демек, менин туура иш кылганымды сен мойнуңа алат турбайсыңбы?

Линдей эки колун өйдө көтөрүп:

– Шайтан баскырдыкы десе, акылдуу аялдар менен аңгемелешкен мына ушундай болот! Эркектер аны унутуп калып, капыстан сөзүнөн карматып коюшат. Чын, сен ага түрдүү иштин башын айтып отуруп, аны өзүңө бой сундуруп алгандыгыңа таң калууга болбойт, – деди.

Аялдын жооп бергени тигиле караган көк көздөрүнүн күлүмсүрөгөнүнөн билинип турду. Анын бардык тула бою аялдын сыймыктануусун дайын айкындады.

Жок, жок сөзүмдү кайта аламын. Сен барып турган келесоо болсоң да, баары бир аны же кимди гана болбосун – өңүң, келбетиң, бардык өнөрүң менен өзүңө багындырып алууга жарайсың!.. Муну башка билбесе да мен билем го! Шайтан баскырдыкы десе, кайсы тоонун башын айтып жатам, деги ошол оюман кетпеди.

Ал дайым аптыгып жана кыжырданып, бат-бат сүйлөчү да оюндагысын жаап-жашырбай туурасын айтчу (Медж муну биле турган). Аял анын акыркы сөздөрүнө жооп кайтарды:

– Женева көлүн али унута элексиңби?

– Ананчы! Мен аерде шумдуктай бактылуу элем.

Аял башын ийкегенде көзү кылгыра түштү.

– Канткен менен өткөндөн алыс кете албайт экенсиң. Сенден сураганым, Грант, эстечи... экөөбүз бири-бирибизге ким элек... бир эле минут... эстеп көрчү... Ошондон кийин...

– И-и, эми мени өзүңө ушуягынан тартайын деген экенсиң го – деп Линдей жылмайды да кайра бармагына илешти. Тикенекти

алып чыгып, аны назарын салып карады да, андан кийин: – Жок, ыракмат. Дардандаган самаритяндыктын ролун аткаруу колумдан келбейт экен.

– Бейтааныш адам үчүн ушунчалык кыйын жолду басып келдиң да... – деп аял көшөргөнсүдү.

Линдей акыры чыдай албай:

– Эгерде мен муну аялымдын ойношу экенин билген күндө, бир кадам шилтебес элем, ага көзүң жетеби?

– Бирок сен баары бир биердесиң да... Карачы, кандай абалда жатат! Эмне дейсиң?

– Эчтеме дебейм. Ал мени бүлүндүрүп кетсе, а мен ага эмне жакшылык кылышым керек экен?

Аял бирдеме дейин деп камданып келатканда эшик тыкылдады.

– Ары баргыла! – деп кыйкырды Линдей.

– Балким, сиздерге жардам керектир?

– Кеткиле дейм, бир гана чака суу алып келип эшиктин алдына коюп койгула.

– Сен аны... – деп аял сөзүн бүтүрбөстөн калтырап кетти.

– Жуунамын.

Мындай таш боорлукка аял айран-таң калып, эриндерин катуу кымтып мурчуйду.

– Бери карачы, Грант, мен болгон иштин бардыгын анын инисине азыр айтамын – деп кескин айтты аял. – Стрэнгдердин мүнөзү болсо мага белгилүү. Эгерде сен эски жолдоштукту унутууга жөндөмдүү болсоң, мен да эстебеймин. Эгерде сен эч чара колдонбосоң, анда Гарри сени да күм-жам кылат. Ал гана эмес, эгерде мен сурансам, ал Том Доунун деле колунан келет!

– Сен мени аз билгендигиңден опузалап жатасың! – деп ал аялды зекигендей мостоё карап, андан кийин келеке жылмайып туруп: – Анын үстүнө сенин Рекс Стрэнгице менин өлүмүмдүн кандай пайдасы тиерине түшүнбөйм?

Аял калтырап-титиреп терең улутунду, бирок муну тигинин кыйды көзү байкап калганын сезе коюп катуу тиштенип, байкатпаска аракеттенди:

– Бул, талма оору эмес, Грант! – деп аял тиштерин шакылдата шашып түшүндүрө баштады. – Менин талма оорум жок экенин өзүң билесиң го. Эмне болуп кеткенимди өзүм да билбейм, бирок буга жеңдире койбосмун. Анчейин эки нерсе, биринчиден, сага ачуулангып, экинчиден, аны үчүн коркконум кошул-ташыл болуп – мени туталантып жиберди окшойт. Мең андан айрылгым келбейт. Аны сүйөмүн, Грант! Анын төшөгүнүн башында кандай гана коркунучтуу

күндөрдү жана түндөрдү өткөрбөдүм! Айланайын, Грант, ырайым кыл... ырайым кылсаң боло...

– Бул анчейин кыжырдангандыктан болгон иш! – деди Линдей кайдыгер гана. – Токтот сөзүңдү! Сен өз боюңду токтотууга сөзсүз жарайсың. Эгерде эркек болсоң тамеки чегип жибер деп сунуш кылат элем.

Аял сенделип барып орундукка отуруп, боюн жыюуга тырышып, Линдейди тиктеди. Одоно салынган очоктун ары жагынан кара чегиртке чырылдайт. Сырттан эки иттин кабышканы угулат. Мех жууркандын астында оорунун көкүрөгү дем алган сайын улам бат-бат өйдө көтөрүлүп, кайта ылдый басырылганы билинип турат. Эч жакшылык кылбай тургандай, мыйыгынан күлүп Линдей отурат.

– Сен аны катуу сүйөсүңбү? – деп сурады ал.

Аял бат-бат дем алып, көкүрөгү өйдө көтөрүлүп, көздөрү үмүттөнгөндөй жалжылдай түштү. Чын берилгендигин жашырбагандай Линдейди тайманбай тиктеди. Жоопко ачык түшүнгөндөй, Линдей башын ийкеп койду.

– Дагы биртике аңгемелешели, – деп сөздү эмнеден баштарын ойлогондой бир аз унчукпай калды. Бир кезде окуган жомок эсима түштү. Жанылбасам, аны Герберт Шоу жазса керек эле. Ошону сага айтып бергим келди... Бир сулуу жаш аял жана сулуулукту сүйгөн дагы бир мыкты эркек болгон экен. Эркек саякатты абдан жакшы көрөт. Айтор, көп болбосо да, сенин Рекс Стрэнгиңе окшоштугу бар болуу керек. Өзү сүрөтчү, бирок цыган болгондуктан, жер кыдырып жүрөт. Ал да аялды дембе-дем жана ысык өпкүлөйт, өпкөндө да апталап, жумалап өбөт. Анан аялды таштап кетет. Аял болсо аны, кебетеси, сен мени... тиги Женева көлүндө кандай сүйгөн болсоң, ошондой сүйсө керек. Ошентип аял анын кайгысына чыдабай он жыл катары менен ыйлайт, ошондон сулуулугун көз жашы жууп кетет. Кээде аялдар сары санаадан саргайып кетет окшобойбу, кайгы адамдын дене мүчөлөрүндөгү зат алмашууларды бузат экен.

Андан соң эркек эки көзүнөн тең ажырап, жаш баладай колунан жетелетип он жылдан кийин баягы аялга кайта келет. Турмушта карманар эч нерсеси калбайт. Сүрөт тартуу да колунан келбей калат. Аял болсо кайта бактыга бөлөнөт. Себеби эркек анын жүзүн көрө албай тургандыгына кубанат. (Ал сулуулукту жакшы көрө тургандыгын айтпадыкпы.) Эркек аялды баягыдай эле жакшынакай экен деп ишенип, аны бооруна кысып өбөт. Анын сулуулугун баягыдай элестетет жана кадимкидей өңүн көрө албай тургандыгына кейип, тынымсыз кеп салат.

Күндөрдүн биринде ал аялга беш чоң сүрөт тартууну ойлогондугун айтат. Эгерде жарыкты кайра көрө турган болсо, беш сүрөттү тарт-

кандан кийин: «Жашоом бүттү» – деп өлүмгө моюн сунмак. Мына ушул мезгилде кандайдыр аялдын колуна сыйкырдуу дары пайда болот. Эгерде аны менен өзүнүн сүйгөн адамынын көзүн нымдап сүртүп койсо эле, кайта көзү көрөт.

Линдей ичиркенип, ийинин күйшөп койду.

– Аял кандай ойлорго чөмүлбөдү дейсиң? Эркектин көзү көргөндөн кийин баягы беш сүрөттү тартат, бирок аялды кайтадан таштап кетмек, анткени сулуулук анын дини да. Ал аялдын өңү өчкөн ирецин эч карай алмак эмес. Дары менен эркектин көзүн сүртпөө жөнүндө беш күн ойлонот да, акыры сүртөт...

Линдей ушул жерден сөзүн токтотуп, аялга карады. Анын жал-жылдаган көз каректеринен кандайдыр от чагылышып кетти.

– Демек, сен да Рекс Стрэнгди ушундай катуу сүйөсүңбү деген суроо туулат?

– Мейли, ошондой эле болсун, эмне экен?

– Чын эле сүйөсүңбү?

– Ооба.

– Андай болсо, эгер ал айыксын үчүн кайыл болууга даярсыңбы?

Андан кол үзүүгө кудуретин жетеби?

Аял бир аз кысталып туруп, жай гана сүйлөдү:

– Ооба, – деп жооп берди.

– Демек, сен мени менен кетесиңби?

Аял бу жолу үнүн угулар-угулмаккан араң гана чыгарып:

– Ал айыккандан кийин, макулмун, – деди.

– Женева көлүндөгү таттуу турмуш кайтадан баштала тургандыгына түшүнсөң. Сен эми кайра менин аялымсың.

Аял улам жыйрылып, жер карап шылкыйып баратканы менен, макул дегендей башын ийкеди.

– Эң сонун! – деп Линдей ордуна ыргып туруп, баштыгына барып, анын кайыш бүчүлүктөрүн чече баштады.

– Мага жардам керек болот. Инисин чакыр быякка. Баарын чакыр. Кайнаган суу керек, мүмкүн болушунча арбыныраак. Бинт ала келгем, бирок кана, силерде жара байлай турган башка кандай материал бар, көрсөтчү. Эй, Доу, от жагып тезинен канча суу болсо ошонун баарын кайнатууга киришиңиз. А сиз, – деп Гарриге кайрылып, – столду сыртка, тээтиги терезенин түбүнө алып чыгыңыз. Кырып, тазалап, кайнак суу менен жууңуз. Тазалаганда да укмуштуудай таза болсун! Сиз, миссис Стрэнг, мага жардамдашасыз, шейшеп болсо жоктур дейм? Мейли эми, эптеп бир балээ кыларбыз. Сиз инисисизби, сэр? Мен азыр наркоз жыттатамын, анан качан керек болгондо сиз кайталап турасыз. Эми угуп туруңуз: эмне иштеш керек экениңизди сизге үйрөтөйүн. Баарыдан мурда тамыр кармашты билесизби?

IV

Линдей кайраттуу жана жөндөмдүү хирург катары көпкө даңкы чыккан доктор болчу, ал эми кийинки мезгилде жөндөмдүүлүгү мурункудан да ашып кеткен.

Же Стрэнгдин катуу майып болгонунанбы, же жардамдын кечинкирер келгениненби, айтор, Линдей бул сыңардуу кыйын окуяны мурда учуратпаган. Чын, ал эч качан бул сыяктуу саламаттыгы темирдей адамды кездештирбеген, бирок эгерде оорулуу адамдын ит жандуулугу, адам таң каларлык укмуштуудай күчү жана өлүмгө чыдамдуулугу болбогондо, баары бир анын иши оңунан чыгып, колунан эч нерсе келмек эмес.

Стрэнгдин эти ысып, жөөлүгөн күндөрү болду; тамыры билинер-билинес араң согуп калганда жүрөгүнүн кагуусу начарлаган күндөр да болду; кээде кадимкидей акыл-эсине келгенде, кыйналган жана чүңүрөйүп кирип кеткен көздөрүн чакчайтып, оорунун запкысынан кара терге түшүп жатып далай күндү өткөрдү. Линдей көшөргөн чыдамдуулугу, кажардуулугу жана ырайымсыз талаптуулугу, ороскелчиликке чейин барган тайманбастыгы аркасында бир нече ирет тобокелге салып, аны жеңип отуруп, ийгиликтүү натыйжага жетишти. Өзү дарылаган оорулуу адамды тирүү алып калуу ага аз көрүнгөнүсүдү. Ал өз алдына татаал жана опурталдуу милдетти койгон. Рексти мурункудай күчтүү жана соо кылып айыктыруу эле.

– Бул эми майпар же мунжу болуп калабы? – деп сурады Медж.

– Ал жалгыз гана басып жүрүүгө жарабастан сүйлөйт, мурунку Стрэнгдин жөнөкөй гана бир сөлөкөтү болбойт, жок, чуркоого, секирүүгө, таштак суулардан сүзүүгө, аюуга ыргып минүүгө, илбирс менен кармашууга, кыскасы, өзүнүн акылсыз, кесирлүү иштерин бүт бойдон орундатууга жарайт. Эсинде болсун: ал мурункусундай эле бардык аялдардын сүйгүнчүгү да боло алат. Буга эмне дейсиң? Канааттандыңбы? Бирок сен анын жанында бирге болбой тургандыгын эсиңден чыкпасын.

– Улант, улант өз ишиңди, – деп аял акырын жооп берди. – Эптеп саламаттыгын калыбына келтир, мурда кандай болсо, ошол кебетесине жеткир.

Оорунунун абалы мүмкүндүк берген сайын, Линдей аны бир нече жолу дары менен уктатып, эң эле опурталдуу жана кыйын операцияларды жасады: дененин жана ичтин тайпылган эки анжы жерлерин кесип, жамап, улаштырып бириктирди. Күндөрдүн биринде ал оорунунун сол колу начар иштегенин баамдады. Стрэнгдин колу кыйынчылык менен кандайдыр белгилүү гана өлчөмгө чейин көтөрүлчү болду. Линдей себебин териштире баштады.

Көрсө, биердеги илинчек-чыйралган жана үзүлгөн бир нече булчуң байламталарында экен. Линдей кайтадан аларды кесип, чатышын жазып, чоюп, тегиздеп түзөтүүгө киришти. Стрэнгди анын темирдей чың жана укмуштуудай чыдамдуу дене жаралышы гана аны өлүмдөн сактап калды.

– Сиз минтсеңиз өлтүрүп аласыз! – деп Гарри каршы боло баштады. – Жанын кыйнабай жөн коюңуз! Кудай үчүн, тынч жайына коюңуз! Кескиленип жатып өлгөнчө, майып болсо болсун.

Линдейдин ачуусу келе түштү.

– Эшикке чыгып кетиңиз! Мен муну ажалдан аман алып калганы жатканымды толук ойлонуп, мойнуңузга алмайынча, үйдөн чыга туруңуз! Кажылдоонун ордуна мага дем бериш керек ко. Бир тууганыңыздын өмүрү кылдын эле учунда илинип турат. Үйлөп койсо үзүлүп кеткидей. Түшүнүктүүбү? Эмесе, биерден кетиңиз да, баарыдан мурда, анын жашай тургандыгына, мурун кандай болсо, ошондой болуп айыга тургандыгына, экөөңөр обу жок иштерди дагы ойлой тургандыгыңарга бекем ишенип, жылуу-жумшак жана көңүлдүү болуп келиңиз.

Гарри муштумдарын түйүп тиштенип, акыл сурагандай Меджге карады.

– Чыгып кетчи, бай болгур, чыгып кетчи! – деп ал жалынып-жалбарып жиберди. – Доктордун айтканы туура. Мен билип турам, анын айтканы туура.

Стрэнгдин абалы коркунучтуу кырдаалдан өтүп калгандан кийин, күндөрдүн биринде анын иниси мындай деди:

– Доктор, сиз тимеле кереметтүү адам турбайсызбы? А мен ушул кезге чейин жадаса, сиздин фамилияңызды суроону ойлонбопмун.

– Аны менен ишиңиз болбосун! Ишке саат болбой, оолак жүрүңүз!

Көбүрөөк тытылып, тамтыгы чыккан оң колдун айыгышы кокустан эле токтолуп, бир жеринен эң коркунучтуу жаранын оозу ачылып калды.

– Некроз¹ – деди Линдей.

– Анда иши бүткөнү ошол! – деп Гарри кейий баштады.

– Үн чыгарбаңыз! – деп Линдей ага урушуп жиберди. – Азыр Доу экөөң жөнөгүлө, Биллди да кошуп алгыла да, мага тирүү жана куландан соо бир нече коён кармап келгиле. Бардык жерге кылтак коюп, кылтак менен кармагыла.

– Канча коён керек сизге?

– Кырк... төрт миң... кырк миң... канча кармасаңар ошончо! А сиз, миссис Стрэнг, мага кол кабыш кыласыз. Ушу колдун жара-

¹ Некроз – дененин кандайдыр бир бөлүгүнүн жансыз болушу, өлүшү.

сын эмнеси болсо да ачып көргүм келди. А силер, жигиттер, коёngo аттангыла.

Ал жараны тереңирээк ачып, чирип-бузулуп бараткан сөөктү жонуп көрүп, бир топ жерге чейин ириңдеп кеткенин билди.

– Ушунун бардыгы анын ар жеринен катуу жарадар болгондугуна байланыштуу. Анткени алар анын күчүн алып койбодубу. Болбосо мындай болбойт эле, – деп ал Меджге түшүндүрө баштады, – Баары бир мунун денесиндей чың дене да бардыгына туруштук бере албайт. Мен муну мурун эле билген болчумун, бирок тобокел деп күтүп туруудан башка айла калган эмес. Мына бул кичинекей сөөктү алып ташташ керек. Мунсуз деле иш бүтөт. Аны коёндун сөөгү менен алмаштырамын, кол кадимки мурункусундай иштей берет.

Линдей кармалып келтирилген жүзгө жакын коёндун ичинен бир нечесин тандап алып, алардын жарактуулугун текшерип акыры бирөөнү жактырды. Наркоздун калдыгы менен Стрэнгди уктатып, жалпы физиологиялык өсүш колго жардам берсин үчүн, коён менен адамдын тирүү сөөктөрүн бири-бирине улаштырып, кыйыштырды.

Мына ушул кыйын мезгилдин ара-торосунда, өзгөчө Стрэнг жакшы боло баштагандан тартып, Линдей менен Медждин ортосунда кыска сүйлөшүүлөр боло баштады. Доктор айтканынан кайткан жок да, аял анын айткандарына көп анчалык кежейген жок.

– Бул машакаттуу иш! – деди Линдей. – Бирок законду аттап кете албагандан кийин, экөөбүз кайта үйлөнүш үчүн, сен аны менен никенди бузушуң керек. Муну кандай дейсиң? Женева көлүнө кетебизби?

– Мейли! – деп жооп берди аял.

Экинчи жолу доктор мындай деди:

– Бу сен, деги анын эмнесине кызыктың? Мейли, эми анын акчасы көп экен деп эле коёлу, аны билем. Бирок экөөбүздүн деле, мындайча айтканда, жылуу-жумшак оокатыбыз бар эмес беле, кийин мен кириш китептен карап көрсөм, тажрыйбадан мен жылына орто эсеп менен кырк миң алчу элем. Жалаң эле өзүңдүн жеке менчик немец менен заңкайган хан сарайың жетпейт дебесең, башканын баары бар эле го.

– Билсең иштин түйүнүнө мен ушул азыр араң түшүнүп жүрөм. Сыягы, сен дайыма тажрыйбаң менен алек болуп жүрүп, мага такыр көңүл бурбай койгондугуңан келип чыккан окшойт.

– Ошондойбу! – деди Линдей билмексен мыскылдагансып. – Мүмкүн, сенин Рексидин деле илбирс менен кыска чыбыктан башы кутулбай жүрбөсүн.

Линдей аялдан Стрэнг аны кантип жана эмне өзгөчөлүгү менен өзүнө ыктатып алгандыгын түшүндүрүүнү ар качан талап кыла турган.

– Түшүндүрүү кыйын, – дей турган аял ар дайым. Бир күнү акыры аял мындайча жооп берди:

– Сүйүү эмне экенин эч ким түшүндүрө албайт, а жагынан мен деле эч кимден озуп кете албаймын. Мен сүйүүнү бар болгону эч кимдин алы жетпей турган нерсе деп гана түшүнөм. Ванкувер Фортто Гудзон булуңундагы компаниянын бир чоң капиталисти жергиликтүү англиялык чиркөөнүн побуна катуу нааразы болуп калат. Анткени поп Англияга жазган катында компаниянын бардык кызматчылары башкы уполномочени баш болуп, индианкалар менен жолугушуп күнөөгө батып жатышат дептир. «Андай болгондон кийин сиз эмне үчүн жеңилдетүүчү себептер жөнүндө ооз ачпайсыз?» – деп сураптыр капиталист. Поп мындай деп жооп берет: «Уйдун куйругу төмөн карата өсөт. Эмне үчүн анын куйругу төмөн карата өсө тургандыгын мен түшүндүрө албаймын. Бирок болгонду болгондой, көргөндү көргөндөй айтыш менин милдетим».

– Акылдуу аялдарды шайтан алсын! – деп Линдей айкырып, көздөрүнөн чаары чыга түштү.

– Клондайкка кандайча келип калдың? – деп сурады Медж.

– Менде акча топондой эле, бирок аны сарп кыла турган аялым жок. Каржалып кеттим окшойт, – эс алгым келди. Адегенде Коло라도го бардым. Оору кишилер аякка телеграмма жаадырып тынчымды алды, кээ бири үстүмө келе башташты. Сиэтлге көчүп кеттим – баягыдай эле тынчымды алышты. Рексом атайын поезд менен оору аялын жибериптир. Айла жок, качууга болбоду. Операция түзүк өттү. Жергиликтүү газеталар аны угуп алышыптыр. Калганы өзүңө белгилүү да! Баарынан жашыңгым келди да Колондайкты көздөй сыздым. Мына ошентип, аерде Юкондогу алачыкта жылуу-жумшак карта ойноп отурган жеримен жанагы Том Доу издеп таап албадыбы.

Акыры Стрэнгди тургузуп, төшөнчүсүн күнгө жайып сергиткен күн да келип калды.

– Эми айтууга уруксат кыл, – деп сурады Медж.

– Жок, дагы коё тур – деп жооп берди Линдей.

Көп узабай Стрэнг бутун койкадан түшүрүп отурууга, андан кийин эки колтугунан желөтүп бир-эки кадам шилтөөгө жарады.

– Айтууга убакыт жетти го дейм, – деди Медж.

– Болбойт. Адегенде чала бүтүрбөй ишти аягына чейин жеткириш керек! Сол колунун иштеши али ойдогудай болбой турат. Ал эчтеке эмес, бирок кайта төрөлгөндөй, куландан соо кылып айыктырышым керек. Эртең колунун жарасын дагы ачып көрүп, майып жерин алып таштайм. Дагы бир-эки күн чалкасынан жатууга туура келет. Наркоздун түгөнүп калганын карачы. Мейли эми, тиштенип эптеп чыдайт да. Антүү анын колунан келет. Чыдамкайлыгы он кишиникиндей эле бар.

Жай келди. Кар эрип бүткөн, тээтиги чыгыштагы аскалуу тоонун чокусунда гана бир аз кар жатат. Күн узара баштады. Дээрлик түн кирбестен, түн жарымы ченде күн түндүк жакка эңкейип, бир нече гана минут батып, кайра чыгып жатты.

Линдей Стрэнгдин жанынан күнү-түнү чыккан жок. Ар дайым энеден туума чечинтип, керилтип-чоюлтуп, булчуңдарынын жана жалпы денесинин кыймылын, басканын баамдоочу болду. Денени жандантуу максатында тынымсыз ушалатып турду. Өзү токтотмоюнча Том Доу, Билл жана Гарри укалап жатышып, Турциянын мончосунда же сөөк ооруну айыктыруучу ооруканада укалоочу болуп иштөөгө жарагыдай үйрөнүштү. Бирок доктор алиге канааттанган жок. Кандайдыр бир жашыруун калдыктан кооптонуп, ал Стрэнгге дене тарбиянын ар түркүн көнүгүүлөрүн жасоого буюра берди. Кайрадан бир жума төшөккө жаткызып, майда көк тамырлардын үстү жагынан бир канча жеңил операцияларды жасап, кайсы бир шек санаган сөөктүн кофенин данегиндей жерин кырып, дал ошол жерге отургузулган жандуу сөөк-эт кызгылт, таза экенине көзү жетпейинче операция жасай берди.

– Айтууга эми уруксат берчи, – деп жалдырады Медж.

– Али убакыт боло элек. Дарылоо бүткөндө гана айтасың, – деп жооп берди Линдей.

Июль айы өтүп, август аяктап калган. Линдей Стрэнгге бугу уулоого барууну кеңеш берди. Өзү болсо анын артынан калбай, кыймылын байкап жүрүп отурду. Стрэнг кудум мышыктын кыймылындай мурдагы шамдагай калыбына кайта келди. Линдей мындай ылдам жүргөн бир да адамды кезиктирген эмес. Стрэнг эч кандай кыйынчылыксыз бутун бир калыпта бийик таштап, чоң арыштап зымырылып баратканынан адегенде анын ылдам жүрүшү байкалган жок. Чыны менен бул баягы Том Доуну суй жыккан жүрүштүн нак өзү болчу. Линдей өзү айыктырган адамына араңдан зорго үлгүрүп келатты, анын караанынан алыстабас үчүн кээ кезде түзөң жерлерден чуркоого аргасыз болду. Ушинтип он миль басып өткөндөн кийин, Линдей тык токтоп, жерге узунунан түшүп жата кетти.

– Жетет! – деп кыйкырды ал Стрэнгге. – Сизди кууп жете албайт экемин!

Линдей кара терге түшкөн жүзүн аарчынды, Стрэнг болсо докторду жылмая карап, диний көз караштагы адам сымак айлана-тегерекке суктанып, кубанычтуу көз жиберип карагайдын дүмүрүнө отура калды.

– Эч жериң сайгылашпайбы, уюп-сыздабайбы? Оорунун ишаараты билинбейби? – деп сурады Линдей.

Стрэнг жок дегендей башын чайкап, магдырагандай бардык ийкемдүү денеси менен керилип койду.

– Демек, бардыгы жайында, Стрэнг. Кышында суук, ным, бүркөк кездерде эски жарадар жерлериң сыздап, уюп ооруйт. Бирок кийин өзүнөн өзү басылып кетет. А мүмкүн андай сыздатып ооруу такыр болбошу да ыктымал.

– Теңир жалгаган, доктор, сиз тимеле кереметтүү иш иштедиңиз! Кантип алкыш айтарымды билбей турам... Мен жадегенде али сиздин атыңызды да биле элекмин!

– Аны билүүнүн анча кажаты жок. Сиздин сакайып кетишиңизге жардам болдум. – Мына негизгиси ушул.

– Бирок сиздин ысмыңыз көп жерге белгилүү болуш керек! – деп Стрэнг айтканынан кайтпайт. – Мелдешип эле коёюн, эгер сиз ысмыңызды атасаңыз, мага да тааныш болуп чыгат.

– Мүмкүн, болсо-болор. Бирок анын азыр биерде зарылдыгы жок. Эми дагы бир акыркы сыноо – андан кийин мен сизди өз жайыңызга коёмун. Айрыктын ары жагында дал эле өзөндүн башталышында бул суу Биг Виндиге куйган жер бар. Өткөн жылы силер үч күндө ортоңку айрыкка чейин барып, кайра келгениңерди Доу мага айткан эле. Анын айтымына караганда сиз аны суй жыккан имишсиз. Азыр сиз ушул жерде калып түнөңүз, а мен кошко барып, жолго керектүүлөрдүн баарын Доудан берип жиберемин. Сизге бериле турган тапшырма: ортоңку айрыкка жетип, былтыр канча убакытта кайтып келсеңер, ошончо убакытта келүүңөр керек.

V

– Бол, даярдан, – деди Линдей Меджге кайрылып, – аяк-башын жыюуга бир саат убакыт беремин, а мен кайыкка кеттим. Билл болсо бугу уулоого кетти, күүгүмгө чейин келбейт. Биз бүгүн эле менин алачыгыма жетип барабыз, бир жумадан кийин Доусондо болобуз.

– А мен үмүттөнгөн элем... – деп намысынан Медж сөздүн аягын айта албады.

– Мени жол чыгымдан качат деппи?

– Жок, макулдашканын макулдаштык, бирок мынчалык ырайымсыз болуунун кереги эмне эле! Эмне үчүн мени аны менен коштоштурбастан, үч күндүк жолго кууп жибердиң? Бул адилеттүүлүккө жатпайт!

– Кат жазып калтыр.

– Мейли эмесе, баарын жазамын.

– Үчөөбүздүн бири-бирибизден сыр жашыра турган жерибиз калган жокко, – деди Линдей.

Линдей кайыкты алып келген кезде, Меджинин эмеректери дайындалып, кат жазылып бүткөн эле.

– Эгер сен каршы болбосоң, мен окуп чыгайын.

Медж бир минутка олку-солку болуп туруп, анан катты ага сунду.

– Жеткилең, ачык-айрым жазылыштыр, – деди Линдей окуп бүткөндөн кийин. – Кана, даярсыңбы?

Ал аялдын буюмдарын жээкке жеткизип, тизесин бүгүп туруп бир колу менен кайыктын төңөлөгүн кармап, кайыкка түшүүгө жардамдашып, экинчи колун Меджге сунду. Линдей аны байкап турду, бирок Медж кайыктын кырын аттап өтүүгө умтулуп, кыйылбай туруп ага колун берди.

– Токто! – деди Линдей. – Бир паска! Баягы мен сага айтып берген сыйкырдуу дары жөнүндөгү жомок эсиңде барбы? Жомокту аягына чейин айтып берген эмес элем. Угуп тур! Аял эркектин көзүн дары менен сүртө коюп, бура тартып жөнөйт, бирок кокусунан күзгүгө карай салса өзүнө сулуулук кайта пайда болгонун көрөт. А сүрөтчү көзү ачылар замат, супсулуу жарын көрөр менен кубанычына чыдабай кыйкырып, бооруна кысат...

Медж демин ичине жыйып, оюн билдирбеске тырышты. Анын иреңинен бир аз аң-таң калгандык байкалып турду.

– Сен эң эле сулуусуң, Медж... – деди Линдей, бир аз токтолуп туруп, мындай деп кайдыгер кошумчалады: – Калганы түшүнүктүү. Стрэнгдин кучагы көп анчалык узакка бош калбастыр дейм. Кош.

– Грант! – деп аял дээрлик шыбырап айтты. Мына ушул үндүн өзү гана бардыгын ага түшүндүрүп койду.

Линдей кыска жана жагымсыз күлдү.

– Сен ойлогондой ырайымсыз эмес экенимди көрсөткүм келген – көрбөйсүңбү, жамандыкка жакшылык кылып жатам.

– Грант!

– Кош! – деп ал кайыкка түшүп, өзүнүн ийкемдүү, калтырак колун Меджге сунду.

Медж колду бекем кысты.

– Кымбаттуу, кайраттуу кол! – деп аял күбүрөп, эңкейип анын колун өпкүлөдү.

Линдей колун тез булкуп алып, кайыкты жээктен алыстата түртүп, аны күзгүдөй тунук суунун көбүктөнүп шарылдап агып жаткан жагын карай бурду.

1911-жыл.

Которгон С.Ерматов

Мастер-классик

**Акиро
КУРАСАВА
(1910–1998)**

ЖАБИЙ ЖИР

(Начало в пред. номере)

«Ворота Расёмон»

Эти ворота в моем представлении росли день ото дня.

Вот что было тогда, когда я отправился в Киото, чтобы снимать фильм «Ворота Расёмон» на Киотоской студии «Дайэй». Администрация приняла план фильма, но высказалась в том смысле, что содержание его не очень вразумительно, а название непонятно и лишено обаяниями всячески тормозила начало съемок.

Тем временем я ежедневно обходил всевозможные старые ворота Киото и Нара, и размер ворот, по сравнению с первоначальным наброском, все увеличивался.

Сначала имелись в виду ворота вроде тех, что ведут в храм Тодзи в Киото, потом они доросли до ворот Тэнгаймон и Нара и наконец стали размером с ворота храмов Ниннадзи и Тодайдзи в Нара.

Произошло это не только потому, что я обошел пешком и осмотрел все старые ворота, а также прочитал немало книг о Расёмон, а также изучил их руины.

В названии Расёмон средний иероглиф «сё» был изменен для пьесы Но, написанной Нобумицу Кандзэ. Первоначальный иероглиф означал, что это главные ворота, ведущие к замку.

Ворота, подразумеваемые в фильме, были главным входом на территорию столицы Хэйан, от них шел прямой главный проспект, ведущий к северной границе города, к воротам Судзакумон, а, на

востоке и на западе от проспекта стояли Восточный и Западный храмы, Тодзи и Сайдзи. Если принять такой расклад, то нелепо было бы предполагать, что эти замковые ворота, ведущие в столицу, были меньше, чем в храме Тодзи, находящемся в городской черте. Кроме того, судя по сохранившимся синим кускам черепицы, это строение и впрямь было огромным.

Однако, сколько я ни изучал разную литературу, архитектура Расёмон оставалась неясной. Поэтому я построил их по образцу двустворчатых храмовых ворот Тодзи, и, вероятно, они все же отличались от подлинных.

К тому же для павильонных съемок они были великоваты. Если бы мы возвели верхнюю часть вместе с крышей в натуральную величину, не выдержали бы опорные столбы, – поэтому под предлогом того, что ворота должны выглядеть заброшенными и полуразрушенными, мы их наполовину разломали. Теперь о размере постройки можно было только догадываться.

Кроме того, напротив должны были виднеться императорский дворец и ворота Судзакумон, но на территории открытых павильонов студии «Дайэй» для этого не хватило бы места, да и мы тогда ужасающим образом превысили бы смету, поэтому напротив ворот мы возвели громадные декорации, изображающие горы.

Павильон все равно потребовался очень большой. Когда я понес в «Дайэй» план этого фильма, я сказал, что мне понадобится только один павильон с воротами и еще стена здания управы по охране порядка, а в остальном будут натурные съемки. В «Дайэй» возрадовались и сразу приняли план.

Позже Мокутаро Кавагути, тогдашний директор «Дайэй», жаловался: здорово Куро-сан нас провел, всего, один, дескать, павильон, да ведь такой пришлось отгрохать павильонище, что лучше бы сделать сто обыкновенных. Но я и в самом деле не собирался возводить что-либо столь грандиозное. Просто, как я писал выше, меня вызвали в Киото раньше времени, мне пришлось ждать, и тогда мои представления о воротах стали меняться, а в результате я пришел к решению строить их в таком большом масштабе.

План фильма «Ворота Расёмон» я начал обдумывать после того, как сделал «Скандал» на студии «Сётику» и «Дайэй» предложила мне сделать еще одну картину.

Размышляя, что бы мне снять, я и вспомнил об одном сценарии. Он был основан на рассказе Акутагавы «В чаше», написал его Хасимото, ученик режиссера Мансаку Ито. Сценарий был очень хорошо сделан, но для полнометражного фильма коротковат. Хасимото потом приходил ко мне домой, и мы проговорили несколько часов. Он

оказался интересным человеком, в котором чувствовался стержень, и мне понравился. Это тот самый Синобу Хасимото, с которым мы делали сценарий к фильму «Жить», «Семь самураев» и другим, а тогда мне вспомнился его сценарий «Женское – мужское».

Просто отказаться от этого сценария было бы жалко, и я, наверно почти бессознательно, все прикидывал, как бы его использовать. И вот эти мысли всплыли в памяти – пора было их как-нибудь реализовать.

Рассказ «В чаще» на самом деле состоит из трех повествований, и если к ним присоединить еще одно, новосочиненное, будет в самый раз, подумалось мне.

И еще я вспоминал новеллу Акутагавы «Ворота Расёмон». Это тоже повествование из хэйанских времен, как и рассказ «В чаще».

Вот так фильм «Ворота Расёмон» постепенно складывался в моей голове, обретая форму.

Давно наступила эра звукового кино, и казалось, что очарование немых фильмов, их особая кинематографическая красота совсем утрачены – и это не давало мне покоя. Я чувствовал потребность еще раз возвратиться к стилистике немого кино, к истокам киноискусства. Особенно важно, думал я, перенять дух французского авангарда.

В те времена не было фильмотек, и я отыскивал, где мог, литературу по авангардному кино, припоминал композицию виденных прежде фильмов, усваивал их специфическую кинематографическую красоту.

Фильм «Ворота Расёмон» был подходящим материалом для реализации моих мыслей и желаний.

Я хотел поместить действие рассказа Акутагавы «В чаще» в символический контекст. Этот рассказ изображает причудливые изгибы и таинственные теневые стороны души, вскрывает острым скальпелем суть человеческую до самых глубин. Я хотел передать странные движения души этих людей, отверженных обществом, с помощью затейливой игры света и тени.

А поскольку в фильме передвижения людей по роще требовали довольно обширной территории, то действие было перенесено в большой лес.

Я выбрал естественную рощу в горах неподалеку от Нара и лес вокруг храма Комёдзи в окрестностях Киото.

Персонажей в картине было всего восемь. Сложным было содержание фильма, сценарий же стал, насколько это было возможно, прямолинейным и кратким, так что появилась возможность в процессе съемок свободно скроить кинематографический образ.

Оператором был Кадзуо Миягава, с которым мне непременно хотелось поработать хотя бы раз, композитор – Хаясака, художник – Мацуяма. Играли: Тосиро Мифунэ, Масаюки Мори, Матико Кё, Такаси Симура, Минору Тиаки, Китидзиро Уэда, Дайскэ Като и Фумико Хомма, их артистические индивидуальности были мне известны, и лучшего состава нельзя было пожелать.

Действие рассказа происходит летом, съемки тоже шли летом, и мы были в Киото и Нара в разгар жары. Все сложилось настолько благоприятно, что грех было бы жаловаться. Оставалось приступить к съемкам.

Однако накануне начала съемок ко мне домой пришли трое помощников режиссера, прикрепленных от студии «Дайэй».

В чем дело, подумал я. Спрашиваю, что такое, – оказывается, они совершенно не могут понять сценария и пришли за объяснениями.

Я сказал им, что если хорошенько прочесть сценарий, то все будет понятно, и мне кажется, что он написан так, чтобы все было ясно, так что, мол, прочтите еще разок. Но они все не успокаивались и утверждали, что сценарий они прочли очень хорошо и пришли ко мне потому, что ничего не поняли и ждут моих разъяснений.

Я им вкратце объяснил что к чему.

Человек не говорит о себе правды. Он не может говорить о себе без позерства. Сценарий изображает людей, не способных жить без этого. Более того, в нем показана глубокая вина человека, не оставившего своего позерства и после смерти. Это как причудливый свиток, который разворачивается и являет картину врожденной человеку вины, непереносимой черты характера – эгоизма. Вот вы говорите, что вам непонятен сценарий, но это как раз потому, что душа человеческая непостижима. Если вы будете читать, помня об этой непостижимости, вы непременно всё поймете.

Двое из слушавших мои объяснения помощников режиссера согласились со мной и встали, сказав, что попробуют прочесть сценарий еще раз, но третий (главный из них) явно не принял моих слов и вышел рассерженный.

Не ладилась у нас отношения и потом, и дошло дело до того, что мне пришлось попросить его уйти из картины, о чем я до сих пор думаю с сожалением.

В остальном наша работа двигалась бодро.

На репетициях перед съёмками я был просто ошеломлен энтузиазмом Матико Кё.

Еще когда я спал, она, бывало, присаживалась у моего изголовья со сценарием в руках.

– Сэнсэй, объясните, пожалуйста... – говорила она, и я в испуге просыпался.

Остальные актеры тоже были полностью захвачены фильмом и самозабвенно работали, а также не менее самозабвенно ели и пили.

Они придумали блюдо под названием «горный разбойник» и часто его готовили. Делалось оно из мяса, жаренного в растительном масле, с соусом, составленным из порошка карри с растопленным сливочным маслом. При этом в другой руке надо было держать луковицу и самым разбойным образом от нее время от времени откусывать.

Работу мы начали с натуральных съемок в Нара, и там, в естественном лесу, оказалось много горных пиявок. Они падали на нас с деревьев, заползали с земли и присасывались. Их было очень трудно отодрать, а когда пиявку все же удавалось извлечь из тела, невозможно было унять кровь.

В прихожей дома, где мы жили, мы поставили бочонок с солью и, прежде чем выходить на съемки, натирали шею, руки, носки и шли, облепленные солью. Пиявки, как и сливняки, ее боятся.

В те времена в лесах под Нара росли огромные криптомерии и кипарисы, плющи обвивали их, протягиваясь от одного дерева к другому, как питоны, – в общем, создавалось впечатление густой чащи в горах.

Каждое утро я бродил по этому лесу, подыскивая место для съемок и одновременно восхищаясь пейзажами. Бывало, передо мной промелькнет темная тень. Дикий олень. Вдруг в безветренный день падает ветка. Посмотришь вверх, а там на ветвях высокого дерева устроилась стайка обезьян.

Наша гостиница стояла у подножия горы Вакакуса. Однажды на крыше появилась огромная обезьяна и внимательно разглядывала нас на протяжении всего нашего оживленного ужина.

А еще было такое: над горой Вакакуса встала луна, и в ее сиянии мы увидели отчетливый силуэт оленя.

Частенько после ужина мы поднимались на эту гору и, став в круг, танцевали при свете луны.

Я тогда был молод, актеры, еще более молодые, чем я, были полны энтузиазма, и мы работали как одержимые.

Когда мы перенесли натурные съемки из горных лесов Нара в Киото, в храм Комёдзи, наступил праздник Гион, а с ним и адская жара, и хотя некоторые члены нашей съемочной группы доработались до солнечного удара, активность наша нисколько не спала.

До вечера все бодро работали, не отвлекаясь даже на то, чтобы глотнуть воды, потом шли в гостиницу, а по дороге заворачивали в пивной бар и единым духом осушали дружки по четыре свежего пива.

Ужины у нас были безалкогольные, затем, мы расходились, а к десяти вечера собирались вновь и тут уж воздавали должное виски.

А наутро как ни в чем не бывало приступали к своей изнурительной работе.

Лес вокруг храма Комёдзи экранировал солнечные лучи, и мы без особой деликатности рубили мешавшие нам деревья.

Настоятель храма сначала наблюдал за этим с некоторым испугом, а через несколько дней взял инициативу в свои руки и даже стал руководить нами – какие деревья рубить в первую очередь.

В день окончания съемок я пошел попрощаться с настоятелем. Он говорил со мной весьма торжественно.

Откровенно говоря, сказал он, сначала мы просто ужаснули его тем, как рубили храмовые деревья, будто они наша собственность. Но потом его восхитила наша увлеченность работой. Видно было, что ради дела мы готовы на все. Так фанатически и самозабвенно мы работали. Он и не подозревал, что требуется столько усилий, чтобы сделать фильм. Он просто потрясен.

Сказав это, настоятель развернул передо мной веер.

На том веере, который он подарил мне на память, было написано по-китайски: «Пусть живет род людской». Я не находил слов, чтобы выразить благодарность. Теперь потрясен был я.

Натурные съемки в храме Комёдзи мы вели одновременно с павильонными съемками ворот Расёмон. В ясные дни – в Комёдзи, в пасмурные – снимали ворота Расёмон под дождем.

Так как макет ворот был очень велик, нам пришлось отдельно позаботиться о дожде. Мы наняли пожарную машину и на всю мощь использовали насосы. Струи дождя были плохо различимы на фоне хмурого неба, поэтому нам даже пришлось подкрашивать воду черной тушью.

День за днем столбик в термометре зашкаливал за 30 градусов жары, в открытых створках гигантских ворот гуляли сквозняки, а когда мы устраивали ливень, ветер остывал и даже охлаждал кожу.

Первостепенной задачей для меня было найти способ подчеркнуть громадность этих ворот. Я взял за образец здание храма Большого Будды в Нара, и тут мне пригодилось все то, что я так долго изучал.

Еще одной важной проблемой было снять, солнце как-такое, творящее свет и тень, потому что в основе всего фильма лежало соотношение света и тени в лесу.

Поэтому я хотел попросту снять солнце.

Теперь-то, конечно, направить камеру на солнце – никакое не диво, но тогда это было одно из табу, наложенных на кинокамеру.

Тогда считали, что, поскольку, проходя линзы, свет фокусируется на пленке, солнечные лучи могут, даже зажечь пленку.

И все же мой оператор, Миягава-кун, отважно решился на этот эксперимент и снял потрясающие кадры. Особенно хороша была начальная, вводная сцена, когда камера проникает в мир лесного света и тени, в самую суть заблуждений человеческого сердца. Это была превосходная операторская работа.

Сцена, о которой я говорю, когда камера впервые входит в гущу леса, была отмечена на кинофестивале в Венеции, и я думаю, что это был не просто шедевр Миягавы, но и один из шедевров мирового черно-белого кино.

Но почему-то я всегда забывал похвалить Миягаву. Замечательно, думал я, и мне казалось, что я сказал это и ему самому. Как-то его давний приятель Симура (игравший в фильме) сказал мне, что Миягава беспокоится – нравится ли мне его работа, и только тогда я отдал себе отчет, в том, что ни разу, не похвалил оператора. Осознав происшедшее, я страшно разволновался:

– Сто очков! Его работа – сто очков! Да нет, больше!

Воспоминаний о работе над «Воротами Расёмон» у меня хоть отбавляй. Когда уж пишешь, то остановиться трудно, запишу еще одно, сильнейшее впечатление и на этом прекращу рассказ, о фильме. Эта история связана с музыкой.

Когда я еще только писал в сценарии эпизод, связанной с главным женским персонажем, в ушах у меня звучал ритм болеро.

Поэтому я попросил Хаясаку написать к этой сцене болеро. Когда Хаясака озвучивал эту сцену, он сидел рядом со мной. «Что ж, попробуем с музыкой», – сказал он. В его лице и позе чувствовались тревога и напряжение. Меня мучили те же чувства.

На экране началась эта сцена, прорезался ритм болеро. Сцена продолжалась, болеро набрало полный голос, но образ и музыка расходились и никак не могли совпасть.

Пустой номер, решил я. Я ошибся в расчете, изобразительный ряд не ложится на эту музыку.

И вот тогда это произошло.

Болеро зазвучало еще громче, и вдруг образ и музыка полностью совпали, вмиг изменилась атмосфера происходящего.

Ощущая, как по спине пробегает холодок, я невольно взглянул на Хаясаку. Он смотрел на меня. По его побледневшему лицу я понял, что он тоже потрясен. И вот изображение и музыка, с утысяченной силой, превосходя все мои ожидания, сплелись в единый могучий образ.

Вот так был снят фильм «Ворота Расёмон». За это время на студии «Дайэй» дважды случались пожары, но поскольку, мы наняли по-

жарную машину для съемок дождя, падающего на ворота, она была в полной готовности, так что ущерб удалось свести к минимуму.

После «Ворот Расёмон» я делал на студии «Сётику» фильм по роману Достоевского «Идиот». Эта картина далась мне очень тяжело.

Я ссорился с руководством «Сётику», а критика на фильм была словно отражением всех тех возражений, которые я выслушивал на «Сётику», и состояла из жестокой брани.

Затем мои предложения по дальнейшей работе на студии «Дайэй» были отвергнуты.

Выслушав этот холодный отказ, я помрачнел и вышел из дверей. Мне не хотелось ехать трамваем, и я, погруженный в невеселые мысли, потащился домой пешком до Комаэ.

Ну что ж, придется теперь есть холодный рис, решил я, ведь как ни бейся, ничего не поделаешь. И я, покоровшись своей участи, отправился на рыбалку на реку Тамагава.

Забросил было удочку, но леска тут же за что-то зацепилась и оборвалась.

Запасной у меня с собой не было. Я быстро собрал рыболовные принадлежности и, размышляя о том, что если уж не везет, так не везет во всем, отправился домой.

Угрюмо, едва передвигая ноги, я открыл входную дверь. Мне на встречу выбежала горничная:

– Поздравляю вас!

– С чем это? – раздраженно спросил я.

– «Расёмон» получил Гран-при.

Гран-при на кинофестивале в Венеции! Значит, мне не придется есть холодный рис. Вновь вовремя подоспел родовой бог-охранитель.

А я даже не знал, что «Расёмон» был выдвинут на Венецианский фестиваль. Оказывается, фильм рекомендовала видевшая его Джулиана Страмджоли, представительница «Италия-фильм» в Японии. Для японского мира кино это было как гром среди ясного неба.

Потом «Расёмон» получил еще «Оскара» как лучший зарубежный фильм года. Но японская критика утверждала, что обе эти премии объясняются попросту любопытством Запада к восточной экзотике.

Ну что тут поделаешь!

Почему это японцы не верят в ценность Японии? Почему почитают все иностранное и принижают свое? Даже знаменитые японские художники Утамаро, Хокусай и Сяраку впервые обрели признание в Японии, только когда мода на них пришла с Запада. Почему же у самих японцев на это не хватает понимания?

Такой уж у нас несчастный национальный характер.

А в связи с фильмом «Ворота Расёмон» мне открылась еще одна прискорбная сторона человеческой личности. Это было, когда «Расёмон» показывали по телевидению. Показ сопровождался интервью президента кинофирмы, где был сделан фильм, и, слушая его, я пришел попросту в ужас.

Несмотря на то что этот человек чинил всякие препятствия картине, утверждал, когда фильм был готов, что он совершенно непонятен, понизили должности продвигавших «Расёмон» исполнительного директора и продюсера, теперь в телеинтервью он важно объявлял, что все заслуги принадлежат исключительно ему. Он разливался соловьем на тему о том, что раньше всегда снимали, становясь к солнцу спиной, а в этом фильме камера впервые была направлена прямо на солнце, но так ни разу и не упомянул ни обо мне, ни о Миягаве, операторе фильма.

Я слушал и думал: это и есть «Ворота Расёмон».

Трудно говорить о себе всю правду. Я вновь убедился, что человеку свойственно инстинктивно приукрашивать себя.

Однако и у меня нет права смеяться над этим президентом фирмы.

Вот я заканчиваю свою автобиографию или нечто вроде нее; а писал ли я о себе одну лишь правду?

Уж наверно, я не касался безобразных сторон своей природы и более или менее приукрашивал собственную персону.

Работая над главой о фильме «Ворота Расёмон», я не мог не предаваться самоанализу. И теперь уже не в состоянии писать дальше.

Нежданно-негаданно «Ворота Расёмон» стали воротами в мир кино для меня как режиссера, но как человек, пишущий собственную биографию, я почувствовал, что не могу выйти за эти ворота и двинуться дальше.

Но может, это и к лучшему.

Если кто-нибудь захочет узнать о том, что я представлял собой после этой работы, пусть всмотрится в героев моих последних фильмов, это самый естественный и наилучший способ.

Человек не способен честно сказать о себе: «Вот это я», но от имени своих героев я часто говорил правду о себе самом.

Ничто не скажет о художнике больше, чем его работы.

Проза

**Игорь
ИГНАТЕНКО**

СТЕНА

«И днём и ночью кот учёный
Всё ходит по цепи кругом; идёт направо –
песнь заводит, налево – сказку говорит»

Посвящение

*С немалой толикой почтенья,
Неменьшей робостью, волненьем
Вручаю всем на радость и потеху
Сей славный труд (то сказано без смеху),
И да простят меня потомки.
Друзья, враги за кривотолки,
Но, лучше пусть не судят строго.
Ведь всех послать совсем недолго.*

Василий Тимофеевич Катер

Я шёл подобно ребёнку без цели и безопасно, кругом сад с зеленеющими деревьями и спелыми плодами, и птицы в нём перекликались и воды разливались. И я взглянул на айву, яблоню и персик, и вдохнул их ароматы, издаваемые над запахом мускуса и амбры. Бежал поток, по краям которого кусты роз, дикого шиповника, жасмин, майоран, нарцисс и гвоздика, и ветры веяли, и благовоние разносилось направо и налево, и меня охватило полное блаженство, и моё сердце возвеселилось, и заботы рассеялись. И я увидел Стену, крепкую и высокую из белого мрамора, без конца и края, и на ней надписи. И

я, возликовав, постиг написанное, и узрел радость неизречённую. И вот я простёр лапу с когтями, твёрдыми, подобными клинку из дамасской стали. И нацарапал ещё и ещё. И весьма преуспел.

Итак, я закончил лирическое предисловие и начинаю своё жизнеописание, которое несомненно не только полезно к назиданию диких котов, но и докажет потомкам, разных по социальному статусу и происхождению, необходимость узнать о давно минувших событиях вольного города Думбург и о его свободолюбивых обитателей. Я кот Василий Тимофеевич из древнего рода кошачьих, именно из этого рода произошёл царский род львов и тигров. Так и небезызвестный пастушонок Давид, ставший впоследствии знаменитым военначальником и даже царём, был простого происхождения. И неважно, где я родился в подвале или на чердаке, в лукошке или в крысиной норе, но, однако, в известном городе Думбург, давшего целую плеяду учёных мужей, доблестных воинов, гениальных полководцев и граждан образцового поведения. Но главное в моих жилах течёт голубая кровь. Ведь мы коты, гуляем сами по себе. Вольный народ. С нами связаны некие предрассудки, кто-то приписывает знакомство с нечистой, кто-то не любит нас, считая эгоистами. Но мы просто сами по себе, самодостаточные. О городе пойдёт речь ниже, а сейчас пару слов о моей скромной особе. Своё имя я буду писать с большой буквы и полностью, чтобы любой читатель проникся трепетным уважением к моей персоне. Другие имена – с маленькой. Во-вторых, я должен подчеркнуть свои свойства: схватывать всё на лету и не только дичь, мою реакцию чувствовать опасность и беду. Быстрота ног также служит примером для потомков. И вот будут говорить: Василий Тимофеевич сказал то-то, Василий Тимофеевич изрёк, прорёк, поступил так-то, убежал туда-то. Коротко замечу, что котиные и собачьи морды, венчавшие человеческие тела, были обнаружены в египетских иероглифах и статуэтках. Сами египтяне были явно неравнодушны к нашей породе, иначе зачем же они поклонялись нам в лице богини Бастет, с лицом кошки, с фигурой кошки? Брали котов и кошек в храмы! На многих гербах запечатлены кошки (не только львы). Это говорит о многом! В частности, человеческие существа мечтали быть похожими на нас. Не говоря уже об иных предположениях. Что десуществовали древние цивилизации кошка и собакообразных людей. Но всё это древние мутные истории. А я расскажу свежую невыдуманную историю про себя! Что может быть яснее и вызывающее неподкупный интерес!

Моя мать – нюрка, где и когда почила мне неизвестно. Мой отец – тимошка, мой добрый и ласковый наставник. Иногда строгий, но справедливый. Однако я его редко видел и не знаю, честно говоря, в

чём его справедливость, и какие его особые добродетели. По преданию он сдох, обожравшись сырой печёнки, до которой был большой охотник. Мой дед по линии отца – парамон, прославился за penetrательный ум и мудрость. Он жрал припасы таким образом, что на него никогда не думали, а наказывали авторитетного домашнего пса полкана. Обожравшись, парамон не уходил с места преступления, тут же засыпал мёртвым сном, и люди думали справедливо, что вор не может так безалаберно поступать. Ведь все воры смываются, когда жареным запахнет. К тому же они любили парамона за его представительную статью и жир. И никто не видел его ходящим и тем более бегающим. Всю свою короткую, но насыщенную жизнь лежал в каком-нибудь сухом и прохладном уголке и наводил порядок в своём шерстяном камзоле. От регулярного и разнообразного питания шерсть его блестела и лоснилась, которую парамон не ленился с утра до вечера вылизывать, не забывая и про одно из основных достоинств, всех времён и народов – яйца. Многочисленные матроны отмечали его чистоплотность, породистость и аристократическую лень. Скрестив руки на груди, провозглашали дружно:» Нет! Такой не может. Такой только жрёт, что даём, да кошек е...т, такой разве лишний раз жопу поднимет?»

И вот этот самый благородный голубых кровей котяра подставил не менее представительного и благородного пса полкана, который не без основания называл себя Великим псом полканом, потому что также прославился в кражах припасов. Собаки в отличие от нас более сообразительны по части лести и угодничества. Полкан очень быстро, а если надо, то долго и терпеливо, входил в доверие к хозяйкам. Он выполнял разнообразные команды. Как то: дай лапу, служи, ложись и т.д. Но главной фишкой в его тактике было «предательство» своего хозяина суранчи, которому служил верой и правдой долгие годы. Если вдруг суранчи появлялся на пороге дебелых матрон, с просьбой попить чайку горячего, то откуда невозмись появлялся лающий и всё проклинаящий пёс полкан. Ясновидящий суранчи только улыбался в усы и стучал камчой по кирзовому голинищу. А полкан кидался в ноги суранчи, зверел и ярился как волк на овец. Он всеми фибрами своей собачьей души показывал преданность дамам и презрение, отвращение к тёмному и вонючему суранчи. Глупые матроны радовались такой преданности и, видя как полкан собачиться, давали советы убраться суранчипо-добрупо-здорову, пока полкан не отгрыз ногу. «В следующий раз попьёшь чайку!» – Утешали тётки ясновидящего суранчи. Полкан дожидался, когда матроны принесут с базара ливерной колбасы или какие-нибудь копчёности, и был таков. Матроны долго гадали потом, куда исчез преданный и

понятливый пёс полкан, и куда исчезли припасы? Полкан поклялся своему другу суранчи порвать парамона как грелку, но куда там – парамон был пронцателен и мудр как змей. Он редко выходил из дома по амурным делам. Кошек ему приносили субтильные особы для осеменения и платили матронам большие деньги за породу. Парамон был обыкновенного камышёвого окраса, но на его счастье у него появились голубые пятна и полосы. И дамы причислили его к особой сибирской породе, которую отличали внешний и внутренний вид: череп крупнее обычного, средней длины хвост, толстый у основания, густая двойная блестящая непромокаемая шерсть, голубоватый окрас, крупные красивые глаза, обычно жёлто-золотистого цвета, мощные лапы, мускулистый удлинённый корпус, ласковый покладистый характер, одновременно независимый и свободолюбивый. К тому же парамон был на редкость ласков и шаловлив. Он играл с детьми в «мышку», шарики и мячики, правда, пока был молод. Когда подрос и возмужал, то приносил уже настоящих мышей и складировал их у холодильника, чем вызывал дикий восторг и визг чистоплотных и брезгливых матрон. Он точил когти о серванты и обивку кресел и диванов, также сдирал когтями дорогие обои, что вызывало справедливый гнев хозяек. Но повторяюсь, парамон был ласков и миролюбив. Во время гневной отповеди кот прыгал на коленки какой-нибудь матроны, и так начинал урчать, выводить громкие рулады и принимать такие миролюбивые шаловливые позы, что женщины всех возрастов меняли свой гнев на радость и восторг. Дамы уговаривали матрон продать парамона задорого, но матроны, несмотря на острую нужду, связанную с постоянными расходами на детей неучей и мужей-алкашей, которых надо было избивать, а затем периодически лечить, прокапывать, снова бить, увещевать. Но парамон и так давал хорошую прибыль. Ему приносили кошек, которых он успешно накрывал. И жратвы ему всегда хватало. Но воровать он не переставал. Чтобы не потерять сноровку, с другой стороны, парамону нравилось подставлять авторитетного пса полкана. Парамон был мудр, а потому неуязвим. Большую часть суток он спал. Во сне он видел полкана и ему присных. Чувствовал особую собачью вонь и суету, чихал и думал про себя :» Вот уж действительно, их как собак нерезаных, говорят в народе! Их надо как-то сократить! Куда столько! Опять же вонь! Да и к нам, к котам, относятся предвзято, с болезненным интересом. Как будто мы созданы для их пропитания! Как это ошибочно и неверно, однако. Самое главное, ничего им не докажешь. Мы, говорят, охотники, а вы, стало быть, добыча наша. А вот, говорят, что собачьятина весьма питательна. Разве, можно, её

жрать такую вонючую? Врут верно!» Парамон был в особой фаворе у матрон и жил как сыр в масле. Гулял сам по себе.

Мой отец тимошка многое усвоил из богатого наследства деда парамона и основной завет»... главное – мудрость: приобретай всеми силами и она возвысит тебя. Прославит тебя, если ты прилепишься к ней». И мой отец также не попадался впросак при краже припасов. Обычно он приходил после пропажи через некоторое время, но не исхудавший, а весь сияющий и лучезарный как луна, с упругими и полными боками. Томный и сонный, покачиваясь от чванства, ко времени, когда припасы пополнялись и пропажа забывалась.

Итак, меня, как вы уже усвоили, величают Василием Тимофеевичем. В прошлом у меня были и другие не мене звучные и распространённые имена: Агафон, Фёдор, Пантелеймон. Аполлон, Пушок, Дымок, Серенький, Котик, Котенька, Усатенький и так далее. И сейчас меня по-разному называют, и я ко всем именам отношусь доброжелательно при условии уважения и почтительного отношения ко мне. Я унаследовал прекрасную сибирскую породу, а с ней и внешность. А заодно и любовь, и уважение к моей персоне. Уважение и любовь я воспринимаю при одном важном условии – усиленной пайке (желательно мясной) и обилии припасов. В таких случаях я терпимо относился к хозяйкам и их преемницам – давал себя гладить, мять и даже целовать в морду, хоть я, повторяю, не разделяю этих телячьих нежностей без подкрепления чем-то существенным. Сам имею слабость потереться о ножки стульев, но более о ножки хозяек и из преемниц, поурчать на коленках дебелих матрон. Подремать в чисто подметённых уголках. Где веют чистые ветерки. Дедушка парамон наставлял нас:» Юноши, юноши! Внемлите мне, берегите чистоту шкуры и защищайте её от мерзости и нечистоты, блюдите её, а наипаче берегите душу свою». Нельзя забывать эту заповедь! И я не раз убеждался в истинности парамоновой мудрости. Ведь коты, прежде всего, охотники и не имеют посторонних запахов, чтобы не обнаружить себя раньше времени. Небрежность боком выходит. И я каждый день по несколько раз умываюсь. И недаром вошло в притчу во языцах: вылизано как у кота яйца, чтобы блестело как у кота...Итак, мудрость и ещё раз мудрость, прилепись к ней! Нас порой называют ленивыми (ленивый как кот), но это обманчивое впечатление. Да, мы неторопливы, но куда же спешить? Торопись медленно, наставлял парамон, суетиться не надо, добыча не уйдёт раньше времени, а если уйдёт, то Всевышний пошлёт ещё более богатую и вкусную. Будь бодр и весел, всегда держи хвост пистолетом.

Да, мы грациозны и несколько чванливы, но грех ли это? Он подобен сияющей луне в полнолуние! Совершенен видом, томный и

кичливый, с нежными боками и прекрасной внешностью, сладкий и приятный, словно ломоть сота с мёдом, стройный и гибкий как тростник, отважный как лев, озорной и шkodливый, мудрый как змий, без порока!

Милый кот, я понял твои пожелания! Предлагаю услуги и однополю любовь. Если ты не против, давай встречаться, например, завтра ближе к вечеру, около этого места. Я буду гулять с монским, в голубом вышном беретё, Ораша. Тебя я буду звать котик!

Ты...знай маюво вы. Милый нашенка я жду вас. Юраша. Предлагаю гостиницу, оплата почасовая, телефон...

реализую приятные моменты покурить, только осторожно — ментасутисобакам

здесь были шурки хороших дел мастер а сним зина-зоя-рая дефишаш пицали айздобольсвияпатамшито у минябальшой и толстой

Как не стыдно стёнку портить! Из-за таких бардак в городе и в стране! Куда милиция смотрит?

Ты мажусиканнайхриновину писать трахаца хачу аи пицу кто тожи жду в куширах, витьок.

Нужен кабель-боксер для случис, с родословной, тел...

Карочи я званил не дазванился я занимался боксом пока по кумпалу не настучали, голова балит аж пицеукарочи на случису я могу качан запарю аи дым пойдёт там буду ждать в тех куширах.

Что золотое кольцо в носу, то женщина красивая и безрассудная! Бойтесь зурных женщин и будьте с ними настороже, не советуйтесь с ними в делах, но не скупитесь на милость к ним. Чтобы они не желали зчинить козни.

Карочи с армии пришёл стючка замучила здеся дрович здаровый 20 см жалко порожняком гонять кто хочет запарю за милую душу.

Писать на стенке строго воспрещено штраф — 500 уе. А я не пишу я писюю.

Нужен партнёр не только в деле, но и в любви. Славис.

Ты п...раз наймано в ж... у вые... наша.

Дорогой Пашенька меня покорили ваши ныл и агрессия, давайте всо-таки встретимся здесь в...

Пристрелка дюбелей, врезка замков тел.... А в пн...у врезаеть? Кто срой около стены? Дома на полу не сройь сволочь?

Господа зачем портить эстетику, это не эстетично и не гигиенично! Не гляэтого встроили! Нужно совиствить меть.

Крепкий и сильный настоящий мужик с родина Кавказ может сделать уо-цал большой кавказский шамлык и большой дутылка Кнлзз маразли!

Итак, после некоторого перерыва продолжу царапать свои граффити. И я не смог найти своих первоначальных записей из-за обилия непристойностей и ненужной риторики. Город растёт, урбанизируется, обрастает новостройками, а с ними бездельниками и лоботрясами. Раньше писали и карябали в туалетах, на столах и скамейках, а теперь – демократия! И всякий двоечник может увековечить своё имя уже на Стене. По преданию Стену возводили ни один десяток лет, до моего рождения. Для чего засобачили такую громадину? – для меня великая тайна. Слышал про другие большие стены: Великая китайская – в Китае на границе с агрессивными соседями. Берлинская стена, которую разрушил горби-меченый, дабы братья осты и весты любили друг друга и ходили друг другу в гости. Стена плача и даже стена ненависти. Существовала ещё некая «Стена» продукт творчества <PinkFloyd>. Ихний «Animals» сводил с ума меня в своё время! Какой громкий лай, звон колокольчиков и деревенское бляение баранов, непорочных агнцев, хрюканье «пяточков» и пение птиц! Эта же Стена без конца и без края, в ширину и в длину подавляет меня. Эта Стена на окраине города и откуда не посмотришь – везде она громоздится. Пробовал обследовать её, бежал вдоль её долго, продирался сквозь кущери, шкуру больно ободрал и наткнулся на небольшие трещины, сквозь которые струился белый слепящий свет. Но ничего не разглядел, что там по ту сторону Стены. Может там водятся белые мыши? С отменным вкусом плоти? А может, растут диковинные колбасные деревья с аппетитными гирляндами колбас всякого копчения? Белые воробьи и вороны? И реки молока, лужи сметаны и сливок? И на белых лужайках нежатся белые кошки с голубыми глазами? И они не орут благим матом, а тихо, едва слышно подмякивают? Всё белым-бело как зимой. Только не холодно и не

жарко. И все там дружат и никто никого не желает жрать? А чем питаются коты? Ясно – молочными и колбасными изделиями, тоже, как известно, белыми по цвету. За Стеной кто-то живёт и что-то творит.

Был старьёй город-крепость с глинобитной стеной, рвом вокруг стены. Прошло много лет, и стена размылась дождями, а ров засыпали городским мусором, город зарос травой и покрылся пылью и песком. Вода ушла в колодцах на глубину, деревья пересохли, огоры превратились в пустыню. Исчезло всё для пропитания. Люди выходили на улицы и дороги с протянутой рукой. Но их было много, а хлеба мало. На дорогах появились плечистые и мускулистые парни. Руки они держали в брюки. Они бодро шли и находили, что искали – магазины и лабазы. Ногами вышибали двери, выходили с большими мешками на крепких плечах. Это были мародёры. Откуда они взялись эти мародёры-живодёры-живоглоты? Кто их родил?

Скорей всего они родились нормально, как все дети. Росли, играли, однако, может, были чуть слабее и их чаще обижали? Вот они и затаили обиду? А пришло время – отыгрались, где плохо лежит и слабо завязано? Именно они разбрасывают пластиковые бутылки и банки из-под пива, бросают бумажки и окурки через плечо.

Через некоторое время к ним примкнули и бабы-мародёрки. Там, где бывали мародёрки, мародёры отдыхали! Иначе такой визг и крик поднимался, что деревья качались, а с дубов жёлуди сыпались. Они были более сообразительны и проворны – с собой брали телеги и тачки, на которые грузили награбленное. Люди преклонного возраста сидели на скамеечках, показывали друг другу ослабевшими руками на мародёров и говорили вслух: грабёж и разбой. Юные мародёры улыбались старикам и спрашивали про их жизнь. Старики срывались на фальцет, призывали мародёров к порядку, напоминали о добрых традициях города, просили не позорить честь города и не забывать своих родителей. Которые дали им всё. Молодые люди ещё больше улыбались и говорили, что их родители отдали их в детские дома, а те, кто не отдал, послал их в магазины взять, что плохо лежит и слабо завязано. Старики махали руками...

Однако, когда магазины и лабазы были разграблены, то и работа у мародёров закончилась. Мародёры стали поглядывать на дома зажиточных и не очень богатых граждан вольного города Думбург. Мародёры вошли во вкус лёгкой добычи. Тогда ещё не везде были высокие заборы и стены. Затрещали лёгкие заборы и двери. Граждане, особенно зажиточная часть, призадумались, как искоренить мародёрство. Строить стены и обособляться? Но как тогда ходить другу к другу в гости? Хвалиться и хвастаться? Ведь стучать в дверь было плохим тоном в те времена. В те времена стучали только

мародёры и воры. Со временем свободолюбивые горожане вольного города Думбург подумали о воде, в которой никогда не испытывали нужду, которая дарила жизнь и достаток. Вода протекала в реке, но не каждый мог добраться до неё. Только зажиточная часть горожан шустрила и наваривалась на общей беде. Продавали воду в бочках своим же горожанам задорого. Народ отощал, мародёры и новая буржуазия ликовали. О стенах на время позабыли. Вовремя спросили о наболевшем ясновидящего и мудрого суранчи. Суранчи улыбнулся улыбкой будды, поднял правую руку вверх и прорёк: нужно немного попотеть и подсутиться. И указал на запад в сторону шумящей полноводной реки. « Братья, прокопаем немного тут и там, и повернём часть реки сюда ». И упустил правую руку вниз под ноги, на потрескавшуюся и жаждущую землю. Трудолюбивые горожане вооружились тямками и лопатами. Дружно и споро прорыли большой канал, и стали гнать много воды из полноводной реки и вновь появились огороды и зазеленели сады. Появились пришельцы из разных стран, которые также приложили руку, начали возделывать землю. Земля приносила свои плоды. Появился и хлеб. И город начал процветать и расширяться. Население плодилось и размножалась. Дети ходили в детсады и школы. Приносили на радость родителям хорошие оценки, благодарственные грамоты. Начальство и власти особенно радовались. Время смут и раздоров закончилось. Мародёры остались совсем без работы. На свалках, около мусорных баков лежали в чёрных полиэтиленовых мешках чистые вещи, а также ненужная мебель и посуда, бытовая техника. Грабить было нечего. Можно было просто брать что хочешь. Почти как при коммунизме. Настали новые времена, наступило Лето благоприятное. Люди купались в канале, и слепые прозревали, немые обретали дар речи, расслабленные начинали ходить, безумные связно говорить. Река давала всему жизнь. На огородах собирали невиданные доселе урожаи. В садах творилось нечто схожее. Так не только голод, но и скудное питание закончились. Благодарный народ насадил вдоль реки и канала много разных деревьев, берега одели в гранит и навели хрустальные мосты. Разбили ещё сады и между ними прямые улицы, выложенные каменной брусчаткой. И другие улицы через 500метров под прямым углом. Народ оделся в праздничные одежды, в порфиру и виссон. И каждый день пиршествовал блистательно, провозглашая здравницы и, поминая добрым словом мать-Реку, бросая букеты и лепестки роз в прохладные чистые воды. Прыгая с восклицанием и радостью в чистые воды с хрустальных мостов. Нашлись умники, которые заговорили о жертвоприношениях, включая и человеческие, но народ, исцелённый чистыми водами Реки, не только

не слушал кощунственные речи умников, но дружно рассмеялся и также дружно и без сожаления перетопил умников в чистых водах. Река не приняла такие нечистые жертвы и выплюнула нечестивцев на песчаный берег. Умники очухались и один из них прорёк « Ну что я говорил? » И, видя вопрос в глазах остальных, добавил, Река действительно, святая. Не будем больше глупостей говорить и сбивать народ с панталыку. Будем жить по справедливости, и радоваться жизни! Ведь всё е! Власти и начальства не нарадовались – народ был сыт и весел, целыми днями распевал песни. Гулял между садами по мощённым новой брусчаткой улицам под ручку стройными рядами, вдыхая ароматы садов и многочисленных зелёных лужаек, в которых островками росли невиданные по красоте цветы и, которые и давали особые ароматы. Благодарный народ дивился всему происходящему, хлопал в ладоши и радовался радостью неизречённую. Пришёл конец воровству и казнокрадству.

И мародёры поутихли. В это трудно было всем поверить, ведь это так долго продолжалось, народ так измучился и уж не верил, что придёт конец всем несчастьям и горю. Но вот пришло изобилие, достаток, народ зажирел, подобрел! Но как говорили некоторые горожане: всё е, но счастья нема! Начальство и власти призадумались: как обрести покой и счастье? Когда всё е, но счастья нема? Тогда городская палата раздала народу листки с вопросами о счастье. Всего 6 вопросов о счастье: что важнее и что для счастья важно иметь: 1 – деньги, 2 – здоровье, 3 – семью, 4 – хорошую природу, 5 – Родину, 6 – Бога. Все по-разному ответили. Очень много выбрали деньги. Ведь с деньгами можно многое приобрести, включая и семью, и Родину, и здоровье. И даже любовь, пусть суррогат любви. Но всё-таки. А без денег ты ни семье, ни родине, никому не нужен. Другие выбрали семью. В семье можно укрыться от многих бед. Здоровье поправить. И деньги особо не нужны. Кто-то выбрал Бога. С ним де ничего не страшно. Он и здоровье поправит и, без денег успокоит. С Богом, говорили, можно по любому прожить. Однако, Бога никто не видел, даже те, кто говорил много про Него. Потому-то их было мало.

Но со временем всего стало много! Город стал сплошным садом. Все трудились дружно, прилежно и всё произрастало и цвело. Излишки продавались или менялись. Деньги перестали иметь свою ценность. Все горожане стали как близкие родственники, как братья и сёстры. В магазинах всё было, чего душа желала. Друг друга уважали и любили. Ходили, друг к другу в гости. Уже знали всех в лицо. Даже мародёры изменились к лучшему. Если и грабили и воровали, то приносили обратно. А их никто не ругал. Ссориться было как-то неудобно. Всё было в изобилии, но только перестали быть

счастливыми. Видимо, хорошая жизнь тоже приедается. Однообразие утомляет. И вот один предложил – а что если?.. Все повернули головы... а что если, забабыхать стены! Могут подумать, что там за стеной есть что-то, чего у нас нет... Никто толком ничего не понял, но сказано – сделано. Пошли городить стены, одну выше другой... и вот появилась Стена-царь. Стена, которая превзошла все стены и заборы своей мощной кладкой, прочностью, высотой, шириной.

Но об этом пока достаточно. Вспомним моего деда парамона! Признайтесь, что это гораздо приятней и полезней, чем слышать о какой-то непонятной Стене!

Парамон ценил истинную мудрость. Благодаря ей он смог сохранить форму и вес даже без избытка припасов. А вес любому существу придаёт статус и уважение. Посмотрите на собак! Даже зрелые и большие, с большим весом, они резвятся как щенки, особенно когда придёт их хозяин. И сколько сил уходит даром, но вот по деревьям они лазить не способны, хотя у них такие же четыре лапы с когтями. Конечно, собаки быстро бегают и за ними устаёшь смотреть, но поймать меня они не могут – прыг! – и я на дереве, на недостижимой и недостижимой высоте. Отдыхай собака, дыши ровно! А потом зачем этот лай-гомон, шум и крик? Эта суета? Этот непрерывный бег и лай? Чего в жизни не хватает? А ведь дичь вся от этой суеты разбежится. А надо что? Надо терпеливо сидеть в засаде, потом медленно и неслышно красться и вот прыжок, два и мышка в лапах. Можно её, конечно, выпустить и ещё немного поиграть. Ну а потом не спеша приступить к трапезе. И всё это делается благодаря нашей природной мудрости. Мы, коты в отличие от собак никуда не спешим. В сутки мы спим по 18–20 часов. Сон даёт нам силу и энергию для охоты. Мы всё успеваем: и воровать, и спать, и кошек накрывать.

Что нас ещё отличает от собак? – чувство собственного достоинства и независимости. Нам котам не нужны господа-хозяева. Мы сами по себе. Мы коты гуляем сами по себе. Когда захотим, мы прыгаем на колени какой-нибудь хозяйшкы и начинаем петь песни, мурлыкать и урлыкать. Мы ложимся у изголовья и снимаем головную боль и все проблемы. Мы идём оправляться на чисто вымытый лоток и пьём молоко с чистой чашкы. Закрытое помещение, пусть украшенное благовонными растениями и насыщенное съестными припасами, тяготит нас. Сытость ожесточает сердце, уничтожает сообразительность, делает сытого вялым и неповоротливым в охоте. Есть коты, которые меняют свободу на сытость и они говорят так: можно выбирать по нраву и старую говядину не жрать! Что ж, есть кот, а есть скот. Конечно, совсем без пищи. Без припасов скучаешь и забываешь о свободе. Невесёлая эта свобода без доброго шмата сала или

Здесь были карифан блондин кривой чика с тёлками ништяк покувыркались тёлки клёвые тока у элки станок низковатзатосиськи до земли кагда раком встаёт у маринки ноги и жопа валасатые у чики самый длинный у минятожибальшой по жопе шлёпать!

Ты мажуки я как с дембеля откинулся так стоячка зая-ла я званил не дозвонился где бы качан запарить дрович заяба... пузырь поставлю без балды сто пудово.

Братыны я здесь был с гирлой всё нормалёк сначала по жюсграмм а патом поехали! У элки сиськи во и сасёт до капли! Может жанитчачопаветуете??

Мажукиастарожна я как элку трах так у миня с конца закапало! Эта западало! Убивать их бя... надо!

Сколько можно писать всякую гадость? Стенку только портите! А дома пишете на стене? Вот и пишете!

Господа , прекращайте мочиться на стенку – вонь неимоверная! Мужики, прекращайте сать на стенку! Это некультурно!

Ищу друга и партнёра по однополуму сексу.тел...Ты п...пайману в жо вы! Паша!

Дорогой пашенька ты только обещаешь.фирма

«эмануэль» предлагает приятный вечер в обществе ачараватильныхдевушиктел№ «миледи организует вечера для состоятельных мужчин тел...

мужики астарожна я как эту миледи тра... так у миня с конца зака...

Когда выдыхаю, у меня пар идёт, хотя температура плюсовая! У кого аналогично прошу позвонить по

Ты чиканутый сходи в психушку!

Зря вы смеётесь над большим человеком, со всяким может случиться в наше тяжёлое время!

Вы правы, хоть вешайся! Эти демократы-плутократы страну до ручки довели! Сколько самоубийств в городе.

Да, однозначно, жить стало сложно и невыносимо, даже в войну такого не припомню! Люди жили впротолодь, но жили весело, уважали друг друга и работали! Сколько работали, сколько субботников было! Всё для фронта для победы! Сколько жертв, жизней война унесла, 30млн.чел.! Прошли всё. И разружу. Всё наладили. И вот! Куда всё подевалось? Куда делось уважение и радость от жизни? Одно зубоскальство и непристойности! И вот социализм, завоевание отцов наших, закончился, а капитализм, который никто не признавал, который никому не нужен, вдруг обрёл новую родину – наш бывший Союз!

А я вот помню до войны, чего только не было! Да и после! Сколько съестного и колбасы! И Сталин бы! Гроза всех воров и дармоедов!

Да, Сталина бы! Порядокбыбыстро навёл! Всех воров и хапуг пересажал бы. Всех чиновников в гулагиспровадил бы.

А деды, чего раскудахтались? Приходите в офис, я вас швейцарами сторожами устрою. Много не обещаю, но на хлеб, воду, детишкам на молочишко, тел.№... Вам наши бы заботы, нашу старость в не-
радость... Зачто кровьпроливали?Суки!Твари! Сталина бы!

Господа старики, кто согласится со мной переспать на пассиф – плачу доллары!

Ты п...аз пайману в жо вы Паша! Пашенька, мы хотели бы с вами встретиться. Юра, Вася, жена,
тел.№...Маринка+Тимур=любовь!

Итак, сколько времени прошло с тех пор, когда я царапал последний раз? Не надо думать, оставим этот спор. Стихами заговорил. Это от избытка, от сытости. От нового места жительства – живу в столовой. Я покинул около стенные лужайки, ибо дичь стала более проворна, а я напротив отяжелел и размяк. Целыми днями валяюсь в чистых уголках, благо это общественное место, требующее особого ухода и чистоты – здесь драят полы целыми днями. Меня в настоящее время любят и балуют; кормят исключительно мясом, не говоря уже о молоке и рыбе. А ещё здесь бывают свадьбы, о которых я расскажу особо. Сейчас же пару слов о Царь-Стене. Я писал, что за Стеной кто-то живёт, причём неплохо. Свободолюбивый весёлый народ вольного города Думбург подходил к Стене и видел диво дивное – радуги то там, то сям, то подобие северного сияния полыхнёт. Временами, а потом уж постоянно оттуда разносилась музыка: то григорианские хоралы, то произведения Антонио Вивальди, то Вольфганга Моцарта, но чаще хоралы Иоганна Себастьяна Баха. И как бы шум от вод многих...

Эта Стена появилась после известных событий грабежа и разбоя. Вначале это было противограбёжное мероприятие, чтобы господа мародёры обходили стороной дома, обнесённые высокими стенами с острыми пиками или битым стеклом на верху стены. Но поскольку народ был сыт и обут, то стены потеряли свою первоначальную роль и стали превращаться в произведения искусства. Стены сооружали из природного рваного камня разных горных пород, были стены из специально приготовленных гладких полированных кирпичей. Многие стены стали сооружать из мрамора и сланца. Затем стали применять мозаичное панно с техникой смальты из жизни самого обитателя этого дома. Это были автопортреты его родни и близких в национальных и праздничных одеждах, с видами природы и характерных знаменитых мест самого города. Конечно, и сама мать-Река с её хрустальными мостами и диковинными деревьями была изображена в первую очередь. И то особое место, где перетопили кощунников, а река не приняла эти жертвы. Здесь был сооружён мавзолей с портретами тех самых злосчастных нечестивцев, которые по происшествию времени глубоко раскаялись и заняли с полного одобрения горожан

большие руководящие места в городской палате. Стены венчали маленькие башни и дорожки, вдоль которых в вечернюю прохладу прогуливались добрые горожане, кидая с высоты конфеты и подарки. А их проказливые чада любили мочиться на головы миролюбивых горожан. Отсюда и пошла мода на широкополые черные шляпы и такие же чёрные плащи как защита от едкой и пахучей жидкости. А не из Парижа, где, как утверждают невежды, царила полная антисанитария из-за отсутствия городской канализации.

Таким образом, можно заключить, что первоначально стены несли положительную нагрузку для горожан и служили местом публичного отдыха и полноценного общения.

По истечению некоторого времени в городе появились два неких отрока, которые захотели покорить эту необъятную Царь-Стену. Это были два сильных юноши плотного телосложения с широкими плечами и вечными улыбками на загорелых лицах. Это были два брата Фома и Ерёма. Их часто путали, до того время сделало их одинаковыми. Они ели одну и ту же пищу, спали на одной кровати. Если кровать была слишком узкой, то ложились валетом. Даже на табуретке старались сидеть вдвоём. И вот однажды два брата упругой походкой и непонятной ухмылкой, посвистывая, подошли к Царь-Стене, имея при себе полное альпинистское снаряжение, как-то: страховочные репшнуры и верёвки, карабины, крючья, петли и шлямбуры, кислородные маски, кошки, ледорубы и молотки. В Стене было много трещин и первое время в ход пошли крючья. Два молодца на глазах тысячных зевак стали с крейсерской скоростью покорять Царь-Стену. Зеваки увидели упругие крепкие ягодицы и пиратские мощные икры, акробатическую растяжку и характерное посвистывание. Затем ягодицы превратились в маленькую точку и вот совсем исчезли. Свободолюбивые горожане сначала сильно удивились, не видя больше Ерему и Фому, но затем кто-то гукнул и ткнул рукой вверх и все вдруг поняли, что Царь-Стена не намерена покоряться, Она стала расти и умножаться высь, и, тогда они сильно испугались и бросились врассыпную. Фома и Ерема давно поменяли крючья на шлямбуры, так как трещины давно закончились. Стало вдруг сыро и зябко. Туман сделал Стену мокрой и скользкой. Стало невыносимо дышать. Братья одели кислородные маски. Репшнуры давно закончились и братья на свой риск и страх продолжали покорять Стену без страховки. Наконец, шлямбуры закончились, так как Стена стала твёрдой как кварц и гладкой как стекло. Шлямбуры все сплющились. Братья остановились, и первый раз посмотрели вниз. От удивления и страха у них закружились головы – внизу переливалась голубым и зелёным планета Земля с вуалью облаков и кольцами антициклонов.

И было очень холодно, тело окоченело, а руки давно не слушались. Их кислородные маски и альпинистские шапки были белыми от инея. Они в последний раз по-братски обнялись и полетели вниз. У самой земли братьев подхватили на лету Ангелы и плавно уложили на лужайку перед Стеной. Где их и нашли спустя неделю напуганные горожане мирно спящими с вечными улыбками на устах. Вначале горожане подошли смиренно, робко скрестив на груди руки, и опустив долу глаза. Но по мере разглядывания и наблюдения за убиенными братьями, они вдруг увидели румянец на щёках братьев. И не увидели крови, которая обязательно должна присутствовать при таких падениях. И горожане вновь испугались, и повернули было обратно. Но природное любопытство, которое отличало свободолюбивых и благодарных горожан, заставило замедлить шаг и вернуться восвояси. Когда они вернулись, то увидели невероятное – братья открыли глаза и спросили, где они. Чудесное воскресение братьев повергло в неопишное изумление свободолюбивых и наивных горожан! И в тот же время выросло почтение к Стене как феномену!

Так закончилось бесславное покорение непонятной и таинственной Царь-Стены. Братья оставили своё альпинистское ремесло, эту растущую Стену и пошли в школу работать физруками, так как имели навыки в акробатике и физкультуре. Но народ не потерял интереса к Стене. Теперь народ стал чаще выходить к Стене, оставляя на ней надписи и рисунки. Предстенные лужайки облагородили: поставили много мусорных ящиков и контейнеров, горшков с петуньями и скамейки. Туалеты с буквами «М и Ж», с соответствующими силуэтами, с продавцами туалетной бумаги. Вырубили кушеры, подстригли декоративно кустарники и посадили хвойные деревья. Поставили ларьки с мороженым и аттракционы для детей. Развели белок. Однако, кушеры очень быстро восстановились как борода у лиц кавказской национальности. Вокруг Стены выросли как грибы после дождя особняки и спальные районы. Так как эти места считались не только святыми, но и лечебными. Они также имели свои стены. Но Царь-Стена была выше всех стен. Она берегла свою честь. Стена оцетинилась кушерами. Кушеры не давали теперь возможности подойти близко к Стене по малой нужде. Но другие стены не избегли осквернения. Народ был всякий с разными наклонностями характера. Некоторые говорили в ответ на замечания: «Что тебе надо? Не твоё на... дело! Это моя Родина! Где хочу, там и су! Кого волнует чужое горе! Иди на».

Ну, вот коротко об истории Царь-Стены, которая до сих пор привлекает внимание учёных многих стран, равно как и туристов.

Ещё некоторое время многие продвинутые страны пытались залететь за черту Стены на «Миражах» и «МИГах» и побывать в по

ту стенном мире, но ситуация повторялась как с братьями. Пилоты набирали высоту, но вместе с ними набирала высоту и Стена. Пускали беспилотники-дроны, но с ними уже было драматичней – все разбивались вдребезги. Стеной заинтересовалось военное ведомство и НИИ. Всех интересовал этот феномен приумножения и прочности. В один день подошла бронетехника и гаубичная артиллерия. Учёные выставили пикеты протеста. Но, помучавшись с отбором керна, пробуя наклонное бурение, сверление Стены, переломав все шнеки и пневмоударники, решили дать шанс военным. На бобике подкатил настоящий генерал с красными лампасами и с биноклем. Посмотрел верх, в середину Стены, подошёл поближе к Стене, поднял вверх указательный палец, понюхал воздух и помочился, приказав сделать подкоп в том месте, где оправился, и заложить мину. Грохнуло так, что повыбивало все стекла в городе. Рыли неделю. Экскаватор давно ушёл с крышей под землю. Скинули лестницу, и генерал спустился, испачкав в глине генеральские штаны с лампасами. К первому удивлению генерал увидел, что основание Стены не заканчивается на 5-ти метровой глубине. Второе же не столько удивило, сколько покорило – на Стене не было ни одной трещины, только слегка подкопнулась от врыва. Сдвинув генеральскую фуражку на багровый затылок, генерал зычным командирским голосом приказал: «Зайб...ньте сюда поболее... не менее 2 тонн тротила. Я на...бля... взорву это блудоблудие, эту порнографию, этот ё...сифилис к тебе...фени, на...!». Со свитой скрылся в бункере. Горожанам запретили временно вставлять стёкла в окна. После взрыва второй мины, снесло крыши близстоящих зданий и сооружений. Образовалась воронка 50 на 50 метров и стала заполняться грунтовыми водами. Откуда-то прилетели гуси-лебеди и приземлились прямо в новое озерцо. На следующее утро пришли учёные взять пробы воды на хим.анализ и вдруг с удивлением увидели, что озерцо умножилось, стало шире по диагонали, длиннее по периметру до 100м и 500м соответственно, а вода имела удивительную прозрачность и низкую температуру, как талая ледниковая. Попробовав на вкус, учёные удивлённо посмотрели друг на друга, выпили залпом все пробы и ... побежали домой. На следующее утро здесь было паломничество учёных и их семей с флягами, вёдрами и кастрюлями. Горожане затаривались основательно. Вода обладала явно омолаживающим, и оздоровительными эффектами. Но некий предприниматель решил поиметь выгоду с нового озерца, благо ещё не все жители узнали о новом чуде города. Он огородил высокой стеной озерцо и поставил крепкие ворота. Присел на берегу озерца и стал считать прибыль с будущих клиентов. Эта вода избавляла ещё от нехороших болезней.

Он был недавно болен и, вот раз окунувшись, избавился от этой заразы. И теперь мог бы успешно производить своё потомство. Но вот он к удивлению почувствовал жжение в чреслах, которое ещё вчера исчезло, и вот опять! Предприниматель, недолго думая, разбежался и с ходу прыгнул в озерцо. Немного поплавав, вышел на берег. Но к удивлению почувствовал, что болезнь не только не прошла, но усилилась! Тело покрылось темно-бурой коростой. И тогда он запаниковал и забыл о выгоде и прибыли. Но упав на землю, горько заплакал и попросил Создателя и жителей вольного города Думбург об избавлении от страшной болезни. Жители вывели под руки подальше от этого злополучного озерца, и повели к проверенному общественному каналу. Здесь взяли его за ноги и за руки, раскачали и на счёт 1–2–3 кинули его в чистые воды канала. Выйдя, предприниматель почувствовал себя исцелённым и счастливым. Пока болел, дал обещания не жадничать и не борзеть. После исцеления предприниматель не стал нигде и ничего огораживать. Болезнь покинула его навсегда!

Другой некий предприниматель по преданию появлялся на улицах города и начинал шуметь и кричать: давайте работать, только не сидеть и не спать. Никто не понимал его: ни старики, которые сидели в деревянных беседочках и мирно играли в шахматы, ни молодёжь, которая где-то училась чему-то и потом отдыхала. Ни работяги, которые целыми днями вкалывали. Этот бедолага был сыном весьма почтенных родителей, которые никогда нигде не горлопанили и не мешали жить людям. И в детстве был славным мальчуганом, как все играл в прятки, догонялки, и как все жаловался матушке, когда его обижал братик. Он стал другим, когда в руки получил крупную сумму денег. Милый бутуз превратился в скором времени в ражего мужика с большим гонором. В те времена деньги ещё играли большую роль в жизни города. Деньги сыграли злую шутку с молодым человеком, сыном почтенных родителей. Не сразу он поверил, что он всегда будет богат и преуспевать, но когда уверовал, изменился. Он понял, что деньги создают работяги своим трудом. Чем больше они будут работать, тем больше будет денег. А это значит, что ему не надо вкалывать и вообще работать. При этом он будет иметь всё и сразу. Ему не надо думать о хлебе насущном. И это продолжалось достаточно долго, чтобы он уверовал и в собственную непогрешимость и успешность. Эта истина лишила его сна и покоя. И вот теперь он никому не давал покоя – бегал по городу и призывал всех работать, причём желательно работать побыстрей. К этим призывам сей муж присовокуплял некие эпитеты, связанные с лицами нетрадиционной ориентации, а также некое изделие противозачаточного назначения, имеющего давние традиции, предназначенного только для мужчин.

Стена же и вода его нисколько не интересовали. Интересовали деньги. Без денег никуда, но хорошо известно, что деньги портят людей. Хорошо нам котам без денег. А люди не могут без денег. Им надо куда-то уходить, хвастаться, кичиться... Непонятно всё это... Деньги, какие-то бумажки, фантики...

Старики города покачали головами, посоветовались и постановили: бедолагу потерпим, не такое случалось! Но, бедолагу для просветления, « пока в себя не придёт » окунать в воде полностью с головой. Однако, бедолага после купания синел, стучал зубами и вёл себя хорошо неделю, а потом снова начинал приставать и бедокурить. Его крики и смех были слышны во всех уголках славного вольного города Думбург. Старики вновь качали головами, совещались и оглашали: воды хватит на всех немощных и бесноватых. Купайте его до посинения, пока в себя не придёт. Что делать? Пока другого выхода нет. Бедолага остался жить, но временами продолжал приставать, но всё же потише.

Жители спальных районов, прилегающих к Стене, после историй с предпринимателями также поумерили свои аппетиты, перестали зариться на благоуханные лужайки и сады около Стены, поутихли.

Ещё были некоторые неприятные случаи из жизни города. Некий молодой человек остановился у реки, отдохнул, попил чистой воды, но потом стал стирать нижнее бельё и даже носки. Старики, узнав об этом, весьма огорчились. Вызвали молодого человека и спросили его, что послужило, что подвигло его на такое кощунство – стирать носки. Молодой человек даже не понял суть вопроса и переспросил. Узнав, что Река священна, что он получил благо от неё и должен быть благодарным ей, он очень удивился, сказав, что все стирают в воде и он не исключение. Старики ещё раз объяснили, что Река священна. Однако, молодой человек так ничего и не понял. Старики посоветовались и решили: молодому человеку предстояло постирать носки в чашке, а затем выпить эту воду. Таких случаев было немало в истории города...

Стена после взрыва второй мины нисколько не пострадала, что весьма огорчило бывалого боевого служаку-генерала.

К Стене подошла бронетехника и артиллерия. Осторожный генерал со своими подчинёнными залёг в кустах с биноклями. Ровно в 8:00 началась артподготовка. Снаряды летели кучно и попадали в середину Стены, но на этом траектория полёта не заканчивалась. Снаряды отлетали от Стены как мячики, не разорвавшись, и летели в обратном направлении, откуда они были выпущены. И здесь они начинали рваться, поражая гаубицы и бронетехнику, однако, живая сила оставалась в целостности и сохранности! Генерал нецензурно выразился, плюнул под ноги. Последний раз с опаской посмотрел на Сте-

ну, и расстегнул было ширинку, чтобы справить нужду по малой, но почему-то расхотел. Хотел выругаться, но забыл ненормированную лексику. Сел в бобик и удалился вместе со своими помощниками, остатками бронетехники, личным составом.

Итак, я сегодня отдал дань науке, военным и Запредельному. Царь-Стена меня слабо волнует. Есть сооружения более привлекательные и красивые. И сейчас я перейду к новому моему месту обитания – столовой. В столовой идёт своя отличная от других мест жизнь. Живал я в НИИ и в продовольственных магазинах. Везде я находил поклонниц своей красоты в лице всё тех же неистребимых матрон. А, значит, без куска мяса я не оставался. Но там скука, нет того размаха, который я испытал здесь в столовой, где по вечерам проводят дискотеки и свадьбы. Здесь все пахнут иначе аппетитней. Дедушка парамон, когда вспоминал о днях, проведённых в буфетах и в столовых, делал паузу и прикрывал веки, когда открывал – глаза были влажными.

Но вот ещё о главном! Постоянно возникает вопрос о том, есть ли у животных душа, и если да, то бессмертна ли она. Духовно авторитетные люди отвечают на него по-разному, но примечательно, что те из них, у кого общение с животными было длительным, уверены, что она есть и что она бессмертна! Я же хочу напомнить стихи из Екклесиаста: участь сынов человеческих и участь животных – участь одна: как те умирают, так умирают и эти, и одно дыхание у всех, и нет преимущества у человека перед скотом. А пророк Иоиль заметил, что даже животные взывают ко Господу! Разве это возможно не будь у нас души?! И мы также сердимся и тоскуем, шалим и радуемся, скорбим и умираем от тоски! И даже некий знаменитый писатель запечатлел этот случай смерти от тоски к близкому животному в одном из своих рассказов. В том случае – от тоски к маленькой собачке, которую отдали потехи ради на съедение большому льву, которая через некоторое время заболела и умерла. Лев не смог пережить такую потерю, тоже умер! Для меня существование души, то есть существование мыслей, чувств, воли бесспорно и не требует доказательств. Смеем думать, что мы коты, более продвинутые особи среди всего живущего под луной. Наша интуиция, воля, образ жизни говорят сами за себя.

Вчера была корейская свадьба. Осталось много мясного и салатов. Вкусно, но очень остро. Много раскидано котлет и кусков мяса по полу как будто так надо. Но я не спешу, ибо после свадьбы меня ждёт пайка сугубая. Столовая работает в две смены, в две бригады. Первую смену возглавляет бригадир валентина ивановна ерёменко. Блондинка и очень добра ко мне. Я лежу на её личном стуле, и никто не смеет мне сказать брысь. Я ем много и с избытком. Кто сказал, что

животные едят в меру и не переедают? Я лично ем, пока последний кусок не упрётся и не станет преградой. Трудно порой, но что делать? Сегодня ты сыт, а завтра? Сейчас вот царапаю. Но что-то давит на грудь. В подбрюшье. Другой бригадир тоже блондинка – тамара степановна тумер не любит меня, не даёт сугубую пайку. Говорят, у неё большая растрата. Поэтому она и не кормит меня. На всём экономит. Меня на ночь пыталась запереть ловить мышей в склад сыпучих, куда там! Ведь я сплю днём, равно и ночью, нежусь и урчу песенки. Клиент днём всё бедный студент – медики или музыканты. Иногда забегают физкультурники. Этих легко можно узнать по квадратным плечам, толстым шеям и выбритым с маленькими чубчиками головам. На дискотеках они ходят на руках и делают сальто-мортале. В столовой живёт пара бомжей, женщина и мужчина. Они провели много лет вместе. Но продолжают ссориться каждый день из-за разведённого спирта или бычков. Бомж володя очень сердится на несправедливость женщины, которую зовут аллой борисовной, хотя её настояще имя – августина андреевна. Женщина со «ндравом» может и послать куда подальше. Да и язык не держит на замке – стучит, то, на татуированного володю, то на сторожа столовой. Таковы все женщины. Сторож – мужик что надо. Кормит меня, балует, а ей сказал строго: «Ещё раз настучишь, буду сам туалеты драить, посуду мыть, но тебя не пуцую, заруби себе на носу!» Володя – добытчик славный. Он навевывается в морг, где собирает уже ненужную владельцу одежду, стирает её и продаёт с рук. Зимой им трудновато. Ведь спят они на цементном полу, который, увы, не греет. Тогда больше пьют спирта. У одной из сотрудниц умер муж, и она спрашивала не старого ещё сторожа, не наложить ли на себя руки? ибо жизнь не в радость. Он объяснил ей, что Бог создал нас на радость и для счастья. Что всё пройдёт. И плохое и хорошее. Время лечит. Сейчас больно, но спустя некоторое время – отпустит. Надо думать о внуках, о себе. Что-то читать, вязать, гулять, заниматься каким-то делом, как и раньше. Ведь раньше не было никакого мужчины и ничего! Нужно жить при любом раскладе карт. – Но я не могу забыть его! – Причитала женщина. – А ты никогда и не забудешь его. Это как шрам, который у тебя на руке от ожога. Он никогда не сойдёт с руки. Но его ты давно забыла, так как не смотришь на него. Не вспоминай о своём муже этот год. Не оглядывайся на прошлое. Прошлое не даст тебе жить в настоящем, если ты будешь жить только прошлым и в прошлом!

Сегодня, когда сидел за кустом у меня из анала пошёл пар. А сейчас весна! Хорошо это или плохо не знаю. Укого происходит подобное звоните по тел№... Дурик меньше пить надо!

Может человек болен, грех смеяться! Это не человек, а долби! Умираю с голода, оставьте кусок хлеба или бутылку! Чтo за народ! Работать надо, а не попрошайничать! Прекратите пачкать стенку. Её не для того строили. Кому же это непростая стенка, а Стена.

Бесполезно говорить! Разве мы так жили в наше время? Мы все работали и хорошо отдыхали. Песни пели, а эти что? Не надо хаять молодёжь. Отличная молодёжь. Умеет всё делать. И плохое, но больше хорошего. Наша молодёжь везде нарасхват.

Да? А мародёры откуда берутся? А революционеры? А откуда банки и пластиковые бутылки?

Итак, травка зеленеет. Солнышко блестит. Как всегда, с удивлением и радостью ощущаю в груди приятное томление и щекотание – сердце поёт от избытка чувств. Снег стаял, и воды изверглись с кручин бурные и слились в бурные потоки. Свежие ветерки веют и удаляют гарь и вонь города. Часто небо застилают белые ватные облака и серые тучки, но это нужные облака и тучки для деревьев и муравы. Почки набухли на берёзах, и соки возбуждились и закапали на сломанных веточках. И я оживаю, испытываю избыток сил. Новых надежд и желаний. Начинаются мартовские оргии в избытке...

... и она приблизилась как восходящее солнце, покачиваясь от чванства. Оборачиваясь словно газель, покачивая пушистым опухалом. Передвигая попеременно бархатными лапками и дыша нежными боками. Присела и начала умываться и прихорашиваться. Так что я загляделся и удивился. Ибо нашёл её красоту совершенной и заслуживающей всяческой похвалы. Воспряв духом, почувствовав силы в избытке, я воскликнул: о солнце красы и совершенства! Ты явилась взирающим тебе и блещешь чванливостью, украшенной гордостью. Лишь только узрел тебя, само совершенство, улыбку твоих уст – дневное светило померкло. Похожая на трость бамбука, а шубка блестит всеми цветами радуги и поражает сердце тоской и несбыточными надеждами! Ибо своей стройностью ты унизила копьё, прямое и гибкое, и блеском шубки затмила сияющую луну, достигнув в красоте пределов желаний. И я стал делать избраннице знаки, мигать, издавать утробные звуки, подобные громогласной трубе. И вскоре услышал ответный призыв мау-мау, и воспрял духом ещё более, и грудь преисполнилась радости и веселья. И я вновь усилил и возвысил мау-мау, вновь в ответ – мой-мой. Я приблизился мордой к морде и узрел её, и понял, что ещё не все совершенства познал, ибо кошка вблизи ещё возвысилась в моих глазах, стала желаннее. Я делал знаки не переставая, мигал, дрожал хвостом и нащёптывал нежности и славословия. И я увидел ещё рыжего кота, грязного и облезлого как ифрит, с большой мерзкой головой и злыми глазами.

Ибо тот выскочил неожиданно и вероломно, не сказав слов приветствия и дружбы. И он приблизил ко мне морду, и начал издавать некрасивые звуки – мао,мао. И я понял, что рыжий кот задумал скверное и неприятное. И я воскликнул громко и мужественно: о мао-мао, о мерзавец и сын развратницы. О грязный помойный кот, что привело тебя в столь неурочный час? Когда я уже договорился с юной и дивной, луне подобной? Если хочешь, сражайся, но знай, что перед тобой неустрашимый муж, чей коготь режет направо и налево, куда не повернёт! И я обладаю всеми свойствами, чтобы утратить тебя и повергнуть в ужас. Горе тебе, помойный кот, не смотри на кошку и выходи на бой и сечу, и ты скоро окажешься в пыли и познаешь горечь поражения. Раны твои не скоро заживут, если ты не послушаешь меня, ибо гнев мой могуч и это свойство познали те коты, которые сражались со мной не на живот, а на смерть. И я поверг их в позор и унижение. И пока я не распалился, не лучше ли тебе убраться по добру по здорову? И я стал гарцевать и продлил и продолжил это. И я поднял хвост и пустил злые ветры, и он убоился и подумал: горе мне и позор, его мужество и свойства неоспоримы, не лучше ли заключить с ним мир и союз? Дабы справедливость восторжествовала, ибо, сей кот наделён такими красотами и свойствами, что не может быть неправым. Отдам же ему лавры первенства, дабы не было стыдно, найду другую кошку. Видя его смущение, я спросил громогласно: что молчишь? Или я говорю не столь красноречиво, как мой дедушка парамон? И мой гнев усилился, и ярость возобладала, и я сказал: горе тебе, ибо ты не ведаешь, кто перед тобой яриться и пускает пыль задними ногами, ибо я – ярый лев! Имя моё повергает в трепет – Василий Тимофеевич! А дед мой – парамон, ибо я как и он грабил припасы и забирал кладовые.

Но кот остался равнодушным к моему красноречию и мужеству, глух и злобен. Мало того, рыжий кот рассердился и кинулся на меня аки лев, алкающий, кого бы поглотить. И мы понеслись в жаркую атаку друг на друга, и закричали, прижали уши и поджали хвосты. И обнажили когти, острые как сабли, и сшиблись, и сшибались до тех пор, пока не решили, что небо расколосось. Мы бились усердно и жестоко, рвали и метали, и шерсть наполняла наши пасти. Обменивались ударами, и уклонялись, и кричали от негодования и ужаса, пока я не ухитрился и не ударил его в бок, и не выпустил когти, и они увязли в его туке, и достигли жизненно важных органов. И кот исторгнув великий стон, кувыркнулся и один и два раза, и удалился как дым. Я оглянулся – эго диво! Никто не ждал меня и не хвалил, моя избранница исчезла, как и рыжий кот, увы, увы.

Дрессирую собак–телохранителей, вырабатываю особую свирепость и злобность. тел. №
Кому нужны котятка, отдам просто так, обращаться к бабе Дусе.

Мне нужен рыжий кот под палас. Нужна сучка–спаниель для случки с кобелём, с родословной.

Сегодня вышел на прогулка мен показалшто житель и гаражангорода думбурк немношко портя внешний вид стенка коегде окурк мусар валяй. мен хотел сказать нильза марай горат лисо республик. А сейчас я на пенсий немношко не получаю нерегуляр на почта и немношко не хватай до палучка. Я как бывший преподавал хотел бы чтобы наше праввительство больше уделяй нуждам пенсионер. Прашу писать па существу вапрос.доцентИлев.

Русские оставайтесь вы наши белые рабы!

Фрицев гнали до Берлина, вас потоним доПекина.

Писать на стенке строго воспрещено Штраф 1000ру Динкадура и коза. Маринка сука Макс пидор Стасик и маринка = любовь Стасик и Андрейка педики.

Итак, я продолжу свои граффити. Неделя в столовой прошла быстро, и я вышел погулять и размяться. Кормили сносно, но без уважения. Тумер сказала: мне надоел этот кот, который лежит под ногами и я спотыкаюсь о него, чуть ногу не сломала. Она не понимает мои совершенства! Ибо что я должен делать, как не лежать, переваживая пищу? Как не смотреть чудесные сны про зелёные лужайки с пчёлками и юными прелестницами? Я лежу не прихоти ради, а для красоты и уюта. Я лежу, как тигр напитанный добычей. Бригадир сказала: этот кот. Другие повторили. Кот – животное безобидное и ленивое. Никому не причиняет зла. Я заметил сбоку колбаску, завёрнутую в бумагу. Сделал вид что вышел погулять и, когда все вышли, вернулся и потянул за шнурок колбаски. Колбаска выползла, сверкая боками, источая ароматы. Я сказал тихо: мао. Пришёл сторож и не сказал слов приветствия. Я понял. Что с ним стряслась беда. Сторож подтвердил мою догадку:» Эх. Василий Тимофеевич, мне бы твои заботы. И почему я не кот? Поел, поспал! А меня обокрали. Васька! Бомжи похитили сумку с книгами. Одна чужая из собрания сочинений. Что я скажу человеку?» Да. Эти бомжи ни такие уж и тихони. Они со временем теряют нюх, дерутся, воруют... Эх, брат. Человече! Нашёл из-за чего силы тратить и расстраиваться! Я пытался успокоить сторожа, тёрся о его ноги, урчал. Но долго он не мог успокоиться, рвал на себе одежду и посыпал пеплом голову. Но всё-таки немного утих, уснул. И я убеждаюсь в лечебных свойствах нашего существования. Мы несём позитив. И вот я узнаю от знакомых котов, побывавших в странах «золотого миллиарда». Что мы стали едва не самым большим баловнем человека. Хотя древний

Египет давно преклонялся перед нашей породой и до сих пор балуют и кормят одичавших котом и кошек! На кошку сегодня работает целая индустрия по производству кормов, лекарств, шампуней. Развита кошачья ветеринария. Целая развлекательная сеть для домашних кошек и котом. Правовое законодательство стоит на страже кошек и котом. Появились кошки и коты-миллионеры! Появились подразделения полиции в защиту домашних животных и кошек, в частности. В защиту выступают целые организации во главе с кино и поп звёздами. Вывод: в результате естественного отбора домашняя кошка развила в себе такие свойства и привычки, которые позволили ей управлять и манипулировать обстоятельствами и людьми. Раньше среда формировала кошку. Теперь кошка формирует среду. Дальнейшая надобность в эволюции отпадает. А как с человеком? Вершиной творения? Ведь и человек способен лечить. Придумал кучу лекарств. Но вот болеют чаще и сильнее. Злость их убивает. И среда, которую они сами испоганили. Они эволюционируют, но в обратную сторону. Бедолаги!

Дядя Боря ты не прав!

Горбач всё заварил с раиской! Мишка по европам шастает денежки от своих неправедных трудов собирает, а здесь отдуваемся за него! Ничего нет – ни державы, ни армии, ни уважения к нам старшему поколению. За державу стыдно.

Покайтесь пока не поздно, близко Царствие небесное. Грядёт Спаситель мира Иисус Христос!

Я оставил сторожа, чтобы не быть предметом его ярости. Здесь много суеты. Вперёд на лоно природы! Я, не спеша, окинув окрест себя, мягко спрыгнул на землю и лёгким скоком на лужайки и ручейки. Здесь в удалении от городского шума собираются весёлые думбуржцы и четвероногие друзья. В разгаре весна, а значит веселье. И вот лужайки сияют, потоки журчат, птицы поют, воздух ровный, урюк и абрикос цветёт. Собаки бегают друг за другом, играют, танцуют, дурачатся и шкочят. Моя делянка окружена кучами шиповника, барбариса и тамариска. Здесь суцкая благодать. Немного подремал, вполглаза поглядывая в ручей! Где нет-нет да плеснёт хвостом гольян или пещарь. Лапой вжик и он на коготке. К вечеру вновь появляются собаки целыми стаями – шумят, гомонят, обнюхиваются, кусаются, машут хвостами. Сшибают друг друга, визжат. Облизываются, обнюхиваются. Но вот собаки убежали, появляются кошки и коты. Начинаются другие игры и голоса. Слышу любовные рулады, шип, утробные завывания. Эти арии и песни сродни северным горловым напевам. Из одного куста слышу: мау-мау-мауси, хочу видеть кошауси. Ноу мауси не пришлауси и я пошёл восвояуси. Я слышу из другого куста тоном повыше: моу-моу-моуди, как долги ночи, светлы дни, скорее киска

приходи. Поют и дуэтом: моу-моу – котоу, мау-маукошау. Рулады затихли, начались бои и сечи. Я выхожу и кричу: я – рьяный тигр. Но тут выходит какой-то зверь с огненными глазами, с усами и хвостом, весь полосатый, холодный и злобный и он прорёк: кто сказал мяу? Я хладнокровно промолчал, согласно своей совершенной никогда не подводившей тактике. Зверь приблизился ко мне, словно ифрит, двинул лапой в бок как бревном. Дунул мне в морду, подобно буре, и я почувствовал силу и мощь мохнатого чудовища с большим хвостом, острыми когтями и отвратительным дыханием. Он прыгал за мной аки пёс, но я уклонялся от нападения. Он делал всё, чтобы досадить мне и причинить неприятности: бил, колотил, рычал, дул, мотал хвостом как дракон, не давая сказать ни слова и, сам ничего не говоря. Я бежал от него ловко и умело, стремительно и неутомимо. И я слышал за хвостом его злобное дыхание, видимо, он пытался догнать меня и учинить скверное. Но я обманул его хитростью и тактикой. Когда он был совсем рядом, я запрыгнул на дерево и мудро изрёк: о, великий и неустрашимый зверь! Твоя мощь непоколебима, твои совершенства неоспоримы, ты грозный царь и повелитель на всех лужайках, ты это доказал делом. И этот зверь замер и прислушался, не замечая, какие тенёта я плету. Я перепрыгнул на другое дерево, ещё и ещё и в кусты! И был таков. А, усатый-полосатыйостался, не солоно хлебавши. И вот таких недалёковидных котов появляется всё больше и больше, они спускаются с холмов, выходят из подвалов. Я называю их варварами и неучёными мужами. Мало говорят, но больше воют и дерутся, хаят, и большую часть времени проводят с моими подружками на моих лужайках. Никакие доводы они не воспринимают. Хотя много ли я хочу от них? Дедушка парамон, пришед домой часто поцарапанный, с рваными боками, говорил: поймите правильно, не всё коту масленица, хорошего – помаленьку. Мы видели его запёкшую кровь, сострадание и возмущение поднимались в наших сердцах. Дедушка, кто же это вас? И дедушка, глядя вдаль, отвечал: поймите меня правильно, обидно. Просто обидно. И пусть не лезут. Они не едят как все, приюхиваясь. Они заглатывают пищу как псы. Без страха. Бойтесь голодных и ненасытных, ибо они непредсказуемы. Берут не спрашивая, берут чистое, дают гнилое, приходят не стучась. Уходят непростясь. Любят принимать дары. Но, дедушка, почему ты не дал ему отпор? – Дети мои, не думаете ли, что зло всесильно? Что я побеждён? Раны мои кровоточат, но дух не сломен. Бойтесь делать беззаконие. Пусть ваша совесть будет чиста. Мудрый дедушка парамон, мне его часто не хватает. Я бегу дальше и вижу в разгаре добрые пирушки: лай, хохот, свист и хлоп, людскую молвь и конский топ. Хмельные горожане всё выпили и пропели, и теперь по заведённому генералом отчаянным обычаю льют воды с различными выкрутасами. Кто дальше и выше.

*Ты мажукция тутабыл сирлойтачкуиобливалииериу 500 тёлкаништаквсётиктак-
резаражуся? Еслиаптидиотиқовзалотнугу? Миледи ортаизует вечера в однестве
пикартных девушек дез колплексов.*

Кузьма у тебя чайник не варит и масла не хватает, займи у Таскаева.

Я Кутузова целовалась с Исмаиловым Тилурами в туалете Мақс дык и лоқ

Яселькасуқавселдайт

Итак, я сыт и весел. Наделён всеми качествами, о которых упоминали Чистые братья и аль-Фараби: хорошее сложение, позволяющее сделать задуманное. Понятливость и красноречие. Умеренность в желаниях. Любовь к честности и отвращение ко лжи. Великодушие и презрение к богатству. Но главное – неуныние. Ибо лучше веселиться и радоваться, чем плакать. Лучше бегать и шалить, чем лежать и болеть. С утра побегал, поиграл и увидел подружку в серой шубке. Она падала и кричала: мао-мао. Громко весьма. Мы побегали вместе, и я сказал: хватит бегать, дай излить мой жар, и я зарядил пушку, накрыл и выпустил все заряды. Кошка закричала: мао-мало, будь котом, не скотом, повтори и не оплошай. Я взял все припасы и весь порох. Забил пушку и выпустил все заряды. Так что щёлкнуло как раздавленный орех. Кошка сказала: ты поступил достойно. Я понял, что я золотой кот со всеми качествами, о которых упоминал аль-Фараби. И я задумался. Что есть сокровенное и запредельное? Что нас всех разных сближает и что разъединяет? Древние горожане города Думбург, чтобы познать запредельное, использовали некий варварский способ: сорок дней держать испытуемого в бочке с кунжутным маслом и из пищи давать только инжир и орехи. У испытуемого растворяются кожа и мышцы, оголяются нервы и вынуд его из бочки, и, пока он сохнет, спрашивать о запредельном. Но нужно спешить, ибо вскоре человек умирает в страшных корчах. Второй способ – усекновение головы. Спрашивать голову о том, что она зрит, когда вытекает жизнь и открывается Покров, гайб. Но есть и бескровный способ – фальсафа или мудролюбствование. Фальсафа оберегает от поношения и изъяна, не даёт предаваться печали и унынию. Болезни проходят и мы обретаем покой и мир. Может покой и мир и есть истина, к которой мы стремимся? Там за Покровом мирно сосуществуют кошки с мышками, волки с овечками? Но как же всё-таки обрести этот покой и мир, взнудать свою похоть и всевозможные желания? Одной фальсафой вряд ли обойтись! Тогда некий лекарь рондибилис предложил 5 способов усмирения плоти: 1 вино. 2 снадобья и растения, которые охлаждают пыл(конопля, жимолость, мандрагора, цикута, кожа гиппопотама). 3 упорный труд. 4 усердное умственное занятие. 5 плотская любовь. Некие отшельники изнуряли свою плоть последним

способом до 20 раз в день. И весьма успешно. Но по их признанию можно довести изнурение и до 30 раз. После чего эти отшельники надолго обретали покой и душевный мир. Однако, другой голод начинал мучить их – их утроба начинала урчать и сосать. Братья-отшельники решали заморить червячка, но червячком дело не обходилось! Приходилось им покидать свою обитель в поисках пропитания. Благо, что их обитель располагалась совсем недалеко от Думбурга! И проходя мимо садов и огородов, братья насыщались плодами садов и огородов, расположенных близи улиц города. Горожане намеренно оставляли на прокорм часть овощей и фруктов нетронутыми, чтобы странники и братья-отшельники, утоляли свой голод и благодарили славных жителей вольного города Думбург. Некоторые из братьев говорили вслух: почему такая милость и доброта? Ведь мы прелюбодеи и лоботрясы? Другие кивали головами, соглашаясь и добавляли: да, однако, давайте начнём новую жизнь. Начнём хвалить горожан и Создателя! Начнём молиться Творцу, хвалить, славить Его и попросим мира и покоя. Будем побольше трудиться на своих огородах. Чтобы не ходить по чужим! Да и пора жениться, дабы не разжигаться! А то эти пастушки и огородницы снятся и днём и ночью!

Однако, как всё это туманно и неопределённо! Не могу представить себе рай без кошечек с пёстрыми шубками, полными боками, душистым дыханием! Без жирного куска мяса или печени! Может это не для нас котов? Может здесь наше счастье и покой? Мои размышления и мысли прервал сторож. Он взял меня за шкурку и начал трясти, ворошить шерсть на брюхе и за ушами, против шерсти и по шерсти, дуть в ухо. При этом он смеётся и радуется как ребёнок. Ибо он меня любит и холит, даёт мне и мяса, молока и сухари. Прижимает меня к груди, что я хриплю и мяукаю от боли. Сторож смеётся и говорит, что спустит с меня шкуру и сварит суп. Сторож прилежен не столько в охране имущества «что здесь воровать? Стулья или чашки?», сколько в познании сокрытого, и я многое черпаю из книг, которые он приносит, чтобы скрасить долгие сторожевые часы.

И вот я царапаю свои проникновенные граффити, а в это время приближается прекрасная колесница, из которой выплывают три дивноокие красавицы зиназорая в блистающих одеждах, а с ними три мудрых мужа с сомкнутыми бровями, в броне мужества и силы. Мужичи вышли к Стене и по традиции города Думбург пролили обильные воды, соперничая друг с другом в длину и высоту, пуская от старания злые ветры. Эта славная традиция получила рождение и жизнь за последнюю победу одного из древних героев города Думбург генерала отчаянного. Генерал прославился храбростью, хладнокровием, знанием тактики и стратегии. Он начал карьеру молодым офицером, но вскоре отличился во всех сражениях, где не

имел поражения. Последний же подвиг сделал его знаменитым и очень опасным генералом при защите города Думбург.

Враг близко подступил к городу, окружил его и напрочь разрушил реактивной артиллерией. Но незыблемой осталась Стена, на которой показался измученный осадой легендарный генерал. «Ребята, – сказал он, – умрём, но города не сдадим. Не нам так и им не достанется, смерть проклятым оккупантам!» Снял генеральские окровавленные штаны и пролил на врагов горькие воды, а затем пустил злые ветры. Бойцы и все горожане последовали его примеру и вот уже потоки и ветры умножились, и реки смертоносной влаги обрушились на атакующих. Враги ощутили на себе всю мерзость и позор водной атаки. Воды смыли всю боевую технику и живую силу противника. Но те, кого не смыли, не выдержали позора со стоном и криком отступили и побежали, крича от ужаса... Поражение, завершили злые ветры, которые взорвались и воспламенились от зажжённой спички. Кто не утоп, тот сгорел заживо. Стена вновь показала чудотворные свойства. На сей раз умножила человеческие горькие воды и ветры.

Кто-то, из оставшихся в живых, подал апелляцию в высший суд о применении запрещённого оружия массового поражения химического назначения, а также напалма, также запрещённого. Но суд отклонил иск потерпевшей стороны, достоверно узнав, что за оружие использовал генерал отчаянный. Суд заключил: война средств не выбирает. Война есть война. Если не хочешь воевать – не воюй.

Кроме генерала отчаянного были и другие герои, которые прославились на мирной ниве: художники, врачи, архитекторы, инженеры. Среди них приобрёл всемирную известность хирург печёнкин. В детстве юный печёнкин любил жестокие игры и, однажды, решил напугать старушку в подъезде стрельбой из пугача. Но пугач был сверх меры заряжен и разорвался. При этом мальчугану оторвало два пальца и повредило оба глаза. Родители печёнкины обратились к врачам, но последние развели руками. Когда печёнкин подрос, то стал сам себя врачевать и оперировать глаза и, вконец, всё испортил. Окончательно ослеп, но при этом, получив полезные навыки, стал впоследствии ведущим хирургом в одной из частных клиник. Слепым хирургом.

Архитекторы спроектировали хрустальный мост, художники намалевали в красках, и преподнесли на совет палаты депутатов. Депутаты утвердили, и в городе появился десяток арочных мостов, облицованных крошкой из настоящего горного хрусталя и белого кварца, копи которого нашли на правом берегу Реки. Но популярным в городе Думбург стал неожиданно иноземец по фамилии думкопф, который в эти края прибыл с целью заработать на дорогу домой. Этот долговязый иноземец попал в русский плен в одну из войн вместе с французом. Он хорошо говорил по-немецки и подумывал репетиторствовать, но в то

время французский был в моде. Иноземец к тому же всё умел делать руками, но больше любил давать советы. Поступил в городскую полицию ефрейтором и пытался навязать военным служащим новые порядки, которые практиковал на Родине, в далёкой Пруссии. Дисциплина и порядок во главу угла. А также маршировка и песня. Но немецкий порядок не прижился, как всё остальное. Офицеры приходили, когда хотели, а пели и танцевали после принятия алкоголя. Он предложил пиво вместо водки после бани, чем вызвал гнев и неприязнь старослужащих. Его напоили его же пивом и не пускали в туалет, заставив поступиться пруссака его другим правилом – мочиться только в специальном месте – туалете. После этого надругательства пруссак оставил военную службу и занялся предпринимательством. Мальчишкам он понаделал самокатов с железными колёсами, которые сильно шумели при езде, чем вызывал бурю восторга у пацанвы, девочкам пошил десяток плюшевых мишек из своего камзола и столько же кукол из когда-то белой рубахи. Ну а горожанам выточил курительные трубочки и свистульки из вишни, коей здесь росло как сорняк. Но славу он заслужил себе, придумав имя городу – Думбург. Первоначальное имя было короче то ли Акпак, то ли Айгене... Однажды он одел сшитую им самим малиновый берет со стразиками и того же цвета плащ, пошёл на городскую площадь и всем кого не встречал радостно сообщал «Думбург. Думбург, думбург...» Пока люди не сообразили, что добрый пруссак так называет их город. А, когда однажды думкопф, прогуливаясь по одной из улиц, присел на скамейку, и по обыкновению стал насвистывать один из военных маршей: дёйчен зольдатен дурх дер штад марширен, то его разбил один инсульт, потом другой. Добрый пруссак перестал петь, насвистывать, а затем и дышать. Здесь закончился его путь. Пруссака было жалко. Добрый был малый, пацанву, киндеров очень любил. Они отвечали тем же. Чтобы успокоить детей, решено было переименовать город в думбург.

Однако, вернёмся к настоящим событиям. После пролития вод один из мужей узрел меня и произнёс: смотри какой зверь сидит и когти точит! Другой сказал: у них мясо как у кроликов – диетическое. И метнул в меня предмет. Я ловко и грациозно увернулся. После чего из кушеров вышел юноша и начал лить воды на дерево, показывая чудеса мастерства и сноровки. Из чего можно сделать один верный вывод: моче-половая деятельность находится в активном и хорошем состоянии. Другим мудрым мужам не понравилось это вторжение, и это бесстыдное, и вызывающее поведение незнакомца. Они высказали, что думали. Юноша взял 2 пальца в рот и свистанул. Тот час из кушеров выступила стайка стройных юношей. Мудрые мужи смутились, сбились в кружок и стали советовать, щелкать пальцами, говорить друг другу пословицы типа: со своим уставом не лезь в чужой монастырь.

Стройные юноши, наблюдая колебания мужей, потребовали контрибуцию. Среди них выделялся один со свежим лицом, восходящей луне подобным. Он нагибался и разгибался, прыгал и делал антраша, махал широко руками и ногами, ловко сбивая листья и ветки, поколебал небо и землю – то был весьма мужественный юноша. Мудрые мужи изменились в лице, стали бить себя в грудь и один из них с лицом варвара, подошёл к юноше, дал ему в руку. Юноша посветлел ликом, прыгнул через голову, вернулся в кушери. Мудрые мужи покачали головами, отошли и, увидев бродячего пса, решили: вот пёс шелудивый, прольём воды! Окружив, мужи пролили воды на беззащитного пса, собака в панике скрылась. После чего мужи воспряли духом, скинули одежды, и отошли в кушери, где слышны были женский смех и радость. Одна из нимф на соседней лужайке выбежала в лёгких одеждах и дрожащим от счастья голосом прокричала несколько раз: не трогайте меня! Хотя трогать её никто не собирался. Закончив любовные дела, мудрые мужи немного поели, сели на тачку и удалились. Таковы обычаи и правила около стенных лужаек! Что мы, что они все занимаемся одними делами. Впрочем, нет. Вот появились отдыхающие с большими толстыми книжками под мышками. Они будут читать, и декламировать вслух. Это книгочеи и книголюбы. Потом они будут бегать, играть в догонялки, радоваться, как дети!

Братаны! Кончай хреновину писать трахаца хочуж пищу!

Жду в кушерах. Мажукистаячкаказамучилакачанбызапаритьпузырь паставлюбезбалды

И вот я вновь на лужайках, недолго пропадаю. Вернувшись, вижу много надписей и бытовых рисунков. Давно не видел афридуна. Он всё время толкует о Стене и что за Стеной. По его мнению там за Стеной горы жратвы иморе кошек. Те кошки смирные и добрые. Не дерутся, а сразу дают. Встретимся с ним, перетрём эту тему. Но на чём я остановился в прошлый раз? На парамоне? Заповедь оставил – не противиться злему! Это как же? Я думаю надо избегать этого самого злого, уклоняться. Или вот другая его заповедь – нет ничего лучшего, чем веселиться и делать доброе. Вот это я понимаю! Я научился уклоняться от злого. Так было с усатым-полосатым. Выйду на лужайки, где ветерки и ароматы, благоухание и благовоние. Где ручейки и прохладные воды, по берегам которых жасмин и розы, выбегу, кликну клич: о, милая! о нимфа, к тебе взываю и кричу, улышь меня – другую захочу!

Когда вырастят и стану большим то женюсь на Лене. В первую ночь хорошо нагрочу и зайду к Лене!

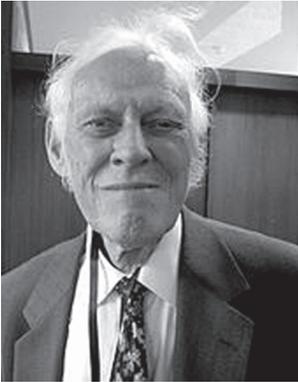
Стасик – пидарасизурачок.

Итак, я вновь на лужайках! В столовой небольшое изменение – работа в одну смену. Тамара степановна не любит котов, она может меня прогнать, но уныние не сродни мне, я найду выход. Зима прошла, и неплохо провёл время, весна в разгаре, погода чудесная. Займусь охотой.

Недавно пытался запечатлеть образ мурки. Когда пришла милая мурка и увидела свой портрет, то спросила, кого я нацарапал? Я же ничтоже сумняшеся, ответил: это ты, мурка, возлегши на лужайках. Мурка удивилась и сказала: тебе, васька, башку снесло. И что это за отросток? – указывая на пушистый хвост. Я, приосанясь, отвечал: милая, сие есть великолепный пушистый хвост, сие есть некий флюгер, делающий вправо и налево, покажи хвост свой и я скажу кто ты. Сие есть некий член гибкий и ловкий, веселящий глаз, смущающий своей игрой и дрожанием. Васька, – сказала мурка, – какой ещё член? Я же кошка! Ты урод! Это не член и не хвост, а чёртова мочалка, которой тебе надо мозги чистить, гадёныш!

Тут я понял, что дал маху, увлёкся описанием, надо покороче. Милая, – нежно сказал я, – это ископаемое юрского периода, я восстановил его по скелету. Это шутка, мурка. Но, мурка не хотела так легко сдавать позицию, решила ещё поскандалить и поругаться. – Скажи мне правду, васька, пригладь голову и ответь, а то будет как в тот раз! Я видел, что мурка завелась, но знал, что быстро остывает. Но что было в тот раз за кустом?.. А мурка тем временем что-то мне говорила, что напоминала. Но я пустил в ход испытанное оружие – лесть: хорошо, моя милая, свет очей моих, утеха моих дней, мы с тобой не будем ссориться, немного покушаем, поиграем. Ведь мы созданы друг для друга, как ты не понимаешь? Мы долго шли навстречу друг другу. Твой образ совершенен по качествам и, похож на свежую ветвь, сорванную с яблони. Недаром говорил кот афридун: любой, кто взглянет на мурку, теряет разум и шкурку, тот не хочет возвращаться домой и теряет покой! На этой спокойной ноте мы с муркой расстались.

История религии

К.Э. БОСВОРТ
(Англия)

НАШЕСТВИЯ ВАРВАРОВ: ПОЯВЛЕНИЕ ТЮРОК В МУСУЛЬМАНСКОМ МИРЕ

Говоря о роли тюрков в этот переходный период мусульманской истории, заслуживающий внимания востоковедов в не меньшей мере, чем так называемый «кризис XVII в.», мы должны выделять две главные фазы, водораздел между которыми приходится приблизительно на первые десятилетия XI в.

Первая фаза отмечена постепенным проникновением тюркских этнических элементов в пределы северо-восточных границ мусульманского мира, в области Гургана, Дихистана, к юго-востоку от Каспийского моря, Хорезма, Мавераннахра* и, возможно, в Восточный Афганистан. Процесс был длительным и, вероятно, едва заметным; на всех своих этапах он плохо документирован. При этом надо иметь в виду, что для греков классического периода и их последователей в эллинистический и селевкидский периоды евразийские степи были населены такими народами (в большинстве своем, вероятно, индоевропейскими), как скифы, сарматы, массагеты, исседоны и аримаспы. Между тем к началу мусульманской эры земли за готскими поселениями в Северном Причерноморье и за иранскими Хорезмом, Мавераннахром и Ферганой, насколько мы можем судить, перешли к тюркским кочевникам. Память о положении дел в более ранний период сохранилась в иранском национальном эпосе *Шах-наме*. Один из немногих ученых рассмотревших *Шах-наме* с историко-критических позиций, Тадеуш Ковальский, указал, что Туран героической эпохи едва ли может быть идентифицирован с тюр-

ками, что казалось естественным во времена Фирдоуси, ибо древние персы почти не имели контактов с тюрками. Туран Фирдоуси в действительности – кочевники-индоевропейцы евразийских степей, от массагетов до эфталитов или хионитов. Последние были значительной силой еще в первом веке мусульманской эры, помогали согдийским князьям Мавераннахра и были головным отрядом сопротивления арабам в Северном и Восточном Афганистане. Поэтому, как указал Ковальский, тюрколог, который станет искать в *Шах-наме* сведения о древнейшей культуре тюрков, будет разочарован.

Однако в первые три века ислама какие-то поселения тюрков уже несомненно существовали на границах иранских земель в Мавераннахре и Хорезме, хотя бы как часть царившего вдоль этих границ симбиоза оседлого земледельческого хозяйства и хозяйства кочевых скотоводов. Масштабы этого мирного проникновения стали предметом дискуссии. Некоторые турецкие ученые видели тюрков проникавшими повсюду в этой части мира. Делались попытки объявить тюрком Абу Муслима, проецируя в прошлое его более позднюю роль тюркского народного героя, так хорошо описанную госпожей Ирен Меликофф. Подобным же образом такие великие личности, как ал-Фараби, ал-Бируни и Ибн Сина, причислялись излишне восторженными турецкими учеными к своему народу. Более умеренной и сбалансированной была точка зрения Р.Н. Фрая и Айдына Сайылы, которые в 1944 г. выразили свою точку зрения следующим образом:

«Наши исследования позволяют сделать заключение, что вопреки высказывавшимся предположениям об исключительно кочевом образе жизни и малочисленности тюркского населения:

а) тюрки уже жили в областях Хорасана и Мавераннахра во время арабского завоевания и оставались там после победы арабов; таким образом, тюркизация этих районов началась задолго до Сельджуков;

б) тюрки были горожанами и сельскими жителями всюду, за исключением тех мест, где природные условия вынуждали их к кочевой жизни;

в) тюрки в этот период составляли значительный процент населения Средней Азии и в относительно большом количестве проникли на Ближний Восток».

Частично с этим можно согласиться. В результате раскопок советскими археологами были обнаружены поселения тюркских земледельцев в районе Семиречья, в низовьях Сырдарьи. Более того, некоторые тюркские племена жили рыбной ловлей у таких озер, как Аральское море и Иссык-Куль. Однако предположение Фрая и Сайылы, что тюрки, сыгравшие выдающуюся роль в сопротивлении арабам в VII и начале VIII в., были не кочевниками внешних степей,

а собственным населением Мавераннахра, более сомнительно и труднодоказуемо. Согласно их теории, надо различать этих тюрок и тюркские отряды кагана тюю и, позднее, тюргешей, которые зачастую успешно сражались с арабами в Мавераннахре и чье проникновение вплоть до согдийских «Железных ворот» – ущелья Бузгала между Кешем и Термезом, – видимо, и упоминается в орхонских надписях. Однако при отсутствии убедительных доказательств противоположного характера надежнее считать этих тюрок, о которых в источниках говорится как о состоявших на службе у иранских князей Согда, в основном наемными воинами из степей, привлеченными местными правителями. В этом случае мы имели бы прообраз той роли, которую тюркские рабы и наемники столь заметно сыграли потом в Аббасидском халифате. Досаманидский Мавераннахр был политически раздроблен и представлял собой страну городов-государств и мелких княжеств, которые часто отвлекались на междоусобные войны в то время, когда существовала острая необходимость в объединении против арабов. Следовательно, для тюркских «солдат удачи» редко недоставало работы.

Сторонники идеи раннего тюркского проникновения в северо-восточный иранский мир в качестве доказательства этого процесса приводят отрывки из трактата Джахиза о достоинствах тюрок *Рисала фи манакиб ал-атрак ва аммат джунуд ал-хилафа*, который он написал для аль-Фатха б. Хакана (ум. 247/861), тюркского военачальника при ал-Мутаваккиле. Тюркская гвардия рабов при халифах уже в середине IX в. приобрела за свое буйство незавидную репутацию, отразившуюся, к примеру, в народной арабской поэзии, бытовавшей тогда в Ираке. Джахиз хотел смячить этот современный ему неприятный образ тюрок, отвести им признанное место в мусульманском обществе и, может быть, даже, как предположил Ф. Габриели, сделать их «третьей силой» в халифате между арабами и персами. Джахиз описывает свою задачу как *та'лиф ал-кулуб* и *иттифак ал-асбаб* («примирить сердца» и «укрепить связи»). В одном месте своего трактата Джахиз утверждает, что тюрки и хорасанцы, по существу, являются одним народом, имеют сходные характеры и населяют смежные земли. Далее он высказывает мнение, что пришлые поселенцы легко становятся неотличимы от коренных жителей, и подчеркивает ассимилирующее действие *вала'*, принятия в клиенты, стиравшего различия между тюрками и восточными иранцами. Как бы то ни было, эти довольно туманные и общие замечания не следует понимать как утверждение глубокой тюркизации Хорасана. Как это часто бывало в раннемусульманский период, термин явно употреблен в широком и очень общем географическом смысле, и, когда Джахиз говорит о расселении тюрок в

«Хорасане», вполне возможно, что речь идет об отдаленных восточных окраинах Мавераннахра, таких, как родная для ал-Фатха б. Хакана Фергана. Более того, мусульманские исторические источники того периода тщательно отделяют людей из Ферганы, Шаша, Усрушаны и т. д. в халифских армиях от тюрок, привезенных из дальних степей, и весьма вероятно, что в числе так называемых «ферганцев» (*фарагина*) наряду с тюрками было много иранцев.

Если считать подлинными стихи, в которых «земля тюрок» упоминается как некая *Ultima Thule* («Весьма далекая Фуле» – «крайний предел»), то тюрки как народ были известны арабам с позднеджахилийских и раннеисламских времен. Каналом связи мог быть Иран. Часто приводимое высказывание пророка «Не трогайте тюрок, пока они не трогают вас» является, конечно, апокрифическим; оно появляется только в сборнике Абу Да'уда (сер. IX в.) 10. В IX в. уже существовали достоверные знания о тюрках, тогда Саманиды укрепляли границы своего государства по Сырдарье против нападений тюрок внешних степей; и тогда же значительное число тюрок попадало в халифат в качестве военных» рабов. Появляются упоминания отдельных тюркских племен, и около середины IX в. Ибн Хурдаябих уже мог назвать такие группы, как тюргеши, кимаки, карлуки, тогуз-огузы, огузы, киргизы, кипчаки и хазары.

Омеядское проникновение в Мавераннахр породило приток тюркских рабов для услужения представителям высших классов арабов и персов, а в раннеаббасидское время наместники Хорасана и Востока регулярно включали группы тюркских рабов в состав дани и подарков, посылаемых в Багдад. Некоторые рабыни – матери аббасидских халифов – явно были тюрчанками. Так, мать ал-Муктафи (род. 264/877–78) звали Джи-джак, т.е. *чичек* – «цветок». Однако вершины упорядоченности торговля рабами достигла в Мавераннахре и Хорасане при Саманидах. Географ ал-Мукаддаси ** (писал ок. 375/985 г.), ссылаясь, по его выражению, на «некую книгу», сообщает, что установленный налог Хорасана включал ежегодно 12 тыс. рабов. Далее он упоминает, что саманидские власти контролировали экспорт рабов, накладывая при переправе через Амударью пошлину от 70 до 100 дирхемов за каждого тюркского раба, требуя дополнительно к этому разрешение, *джаваз*, на перевоз каждого раба-мальчика. Большинство рабов попадало в города Шаш и Исфиджаб, где были постоянные рынки, часто посещавшиеся работоторговцами. Среди рабов были пленники, захваченные во время походов Саманидов в степи, например при Исма'иле б. Ахмаде в 280/893 г., когда войска достигли ставки хана карлуков в Таласе и захватили большую добычу – людей и скот. Однако набеги такого масштаба

были редки; большая часть рабов, видимо, доставлялась другими тюрками, вероятно, – после захвата их в межплеменных войнах. Так обстояло дело с отцом Махмуда Газнави – Сабуктигином, который, как это явствует из его собственного завещания *Панд-наме*, был взят в плен тюркским племенем и продан затем в рабство в Шаш.

Мавераннахр и Центральная Азия не были, конечно, единственным каналом, по которому тюркские рабы попадали в халифат. Мусульманский и тюркский миры сосуществовали рядом и в дихистанских степях к юго-востоку от Каспийского моря, где, по крайней мере с сасанидского времени, существовали оборонительные стены. В омейядский период упоминается местный правитель Дихистана – тюрк по имени Сул или Султигин*** (В. В. Бартольд связывает имя Сул с орхонским тюркским титулом «чур»), иранец по своей культуре. Его потомки достигли высокого положения в Аббасидском халифате на культурном поприще; среди прочих из них происходил и знаменитый Абу Бакр Мухаммад ас-Сули, приятель халифа, литератор и шахматист. Ранним и постоянным источником тюркских рабов были хазарские земли к северу от Кавказа. На протяжении всего омейядского периода и в начале аббасидского земли между Кавказом и низовьями Дона и Волги были полем сражений, в которых прославились арабские герои Маслама б. 'Абд ал-Малик и Марван б. Мухаммад, будущий халиф. Эти набеги и походы слабо освещены источниками, но нет сомнения, что среди целей этих военных предприятий захват рабов, тюркских и, возможно, славянских и уйгурских, занимал не последнее место. Отряды хазарских воинов были и в халифской и в византийской армиях. В своей «*De ceremoniis aulae byzantinae*» Константин Багрянородный упоминает хазар в составе элиты императорской гвардии в Константинополе. В армиях халифов IX и X вв. довольно часто встречались гуламы с нисбой «ал-Хазари»****, а ас-Сам'ани перечисляет нескольких знатоков хадисов с такими именами, несомненных потомков тюркских рабов-гвардейцев, влившихся в арабо-мусульманскую религиозную и интеллектуальную среду.

Большая часть тюркских рабов (*гилман, мамалик*), попадавших в мусульманский мир, получала военную подготовку, хотя некоторых и использовали для домашних работ. Айтах ал-Хазари, командир дворцовой охраны в Самарре при ал-Му'тасиме и ал-Васике, начал службу помощником повара. По Бар-Эбрею, когда Сельджук Тугрил Бек (Тогрул-бек) вступил в Багдад в 447/1055 г., он обнаружил там давно проживавшие тюркские семьи, практиковавшие такие низкие профессии, как профессии банщиков, пекарей и торговцев овощами. За большим спросом на тюркских рабов стояли военные, политиче-

ские и экономические факторы. В военной сфере прежние *levee en masse* (ополчения) арабских *мукавила* выходили из употребления уже в позднеомейядское время, а ранние Аббасиды опирались на хорасанскую гвардию, *абна' ад-даула*, ставшую основной силой еще в войсках ал-Ма'муна во время его борьбы за халифат с братом ал-Амином. Однако даже эти персидские части начали приобретать собственные интересы и преследовать свои цели. Появилась нужда в воинах, вывезенных из немусульманских стран, не скованных местными связями и способных быть попросту преданными своему господину. Халиф ал-Му'тасим полагал, что он нашел такие отряды верных слуг в лице тюркских гуламов. На политическом и экономическом уровнях рост армии из рабов-тюрок отражает общий экономический расцвет в халифате, обеспечивавший халифам и местным правителям средства для приобретения и оплаты профессиональных регулярных армий. Их создатели полагали, что такая армия может быть использована для проведения государственной централизации, в ходе которой авторитет правителя будет поднят на недостижимую высоту по отношению к *ра'ийа* – гражданскому населению.

Мусульманские литераторы в сочинениях адаба, военных руководствах и «царских зеркалах» восхваляют тюрок *par excellence* как воинов – за смелость, преданность, выносливость, воспитанные в них жизнью в суровых степях. Джахиз придавал тюркам некоторые свойства «благородных дикарей», например отсутствие лицемерия, нелюбовь к интригам, невосприимчивость к лести, хотя и вынужден был признать их ненасытную страсть к грабежу и насилию. В середине XI в. бывший газневидский чиновник Ибн Хассул написал в Рее для своего нового господина, Сельджука Тугрил Бека, пропагандистский трактат, в котором поносил дейлемитов и их политическую структуру. В своем послании он восхваляет львиноподобные качества тюрок, их гордость, свободу от противоестественных пороков, отказ выполнять ручную домашнюю работу, их одностороннее стремление добиваться военных командных постов. Знаменитые персидские «царские зеркала», например Кай Ка'уса и Низам ал-Мулка, особо подчеркивают значение тюркских отрядов как опоры деспотической власти правителей. Они также отражают атмосферу суннитской реакции на предшествовавшие режимы дейлемитов и арабов-шиитов, противопоставляя религиозную ортодоксальность тюрок шиизму дейлемитов и западных персов.

Источники IX и X вв. обильно иллюстрируют ведущую роль тюркских гвардейцев в возведении на престол и свержении халифов и общий рост военного насилия и нестабильности в Ираке того времени. Арабские историки единодушно считают, что тюрки вредно влияли на государство, и видят в них главную причину, приведшую

к упадку и бессилию, охватившим халифат. Возникает соблазн предположить: не тогда ли появилась национальная антипатия арабов к тюркам, еще до периода османского владычества в арабских странах, которому арабы в своей *sancta simplicitas* (святой простоте) и сейчас приписывают многие из своих бед и несчастий. Однако для этого нет никаких оснований. Как я покажу позже, дело, скорее всего, обстояло наоборот. Однако и в этом случае сквозное изучение представления о тюрках в арабской литературе, скажем начиная с IX в. (подобно тому как это сделали Дана Руяр, С.М. Чью и Р. Швельбл для выяснения формирования представлений об османах в христианской Европе), может дать многое для понимания зарождения таких отношений.

В Самарре, резиденции халифата в середине IX в., смежные участки земли давались в качестве наделов, *ката'и'*, представителям различных этнических групп – тюркам, хорасанцам, магрибинцам. Приобретение таких владений профессиональными военными, без сомнения, дало толчок распространению системы *икта'* в центральных мусульманских землях, хотя ее корни, особенно в Ираке, можно проследить еще до первых арабских завоеваний. В связи с этими *икта'* Кл. Каэн отметил, что потребность обеспечить земельные пожалования для новых профессиональных армий из рабов привела к изменению природы *икта'*.

Если раньше пожалования давались только на ограниченный срок и не включали в себя права *мукта'*, держателя пожалования, самому собирать харадж, то теперь появились понастоящему полновластные владения, обычно целиком защищенные от вмешательства государственных представителей и с которых определенная сумма выплачивалась только центральным властям. *Икта'* такого рода в течение X в. стал обычным явлением в центральных областях халифата, в дальнейшем усиление класса *мукта'* привело к появлению *талджи'а* и *химайа*, покровительства над более слабыми, – соответствующего европейским коммендациям. Из своего ядра вокруг Самарры и в иракском Саваде *икта'* тюрков распространились по всему Ираку и Западному Ирану, так что в XI в. значительную часть обрабатываемых земель в этих районах стали составлять *икта'*, отчуждаемые у центральных властей, хотя *милк*, частные земли, и сохранились. Существование сети таких *икта'* вносило определенную нестабильность в политическую жизнь, ибо, несмотря на рост тенденции к наследственному владению, перераспределение все же имело место, хотя и не с такой регулярностью, как при первых мамлюкских султанах. Тем не менее одной из причин убийства ал-Мутаваккила называют его намерение конфисковать наделы тюркского военачальника Васифа в Джибале и Исфахане и передать их своему любимцу ал-Фатху б. Хакану.

Захват тюрками военной власти и их растущие притязания на власть политическую совпадали с ослаблением влияния аббасидских халифов, которое стало ограничиваться Центральным Ираком. Независимые провинциальные династии, арабские или иранские, следовали общей тенденции эпохи в военной организации и строили свои армии вокруг ядра из гвардии рабов-тюрков. Так, уже в годы правления саманидского эмира Исма'ила б. Ахмада (279-295/892-907) командующим тюркской армией был раб-тюрк. На западе тюркские военачальники Ахмад б. Тулун и Мухаммад б. Тугдж стали практически независимыми в Египте и Сирии, проложив дорогу для наступившего вскоре триумфа Фатимидов, которые использовали многочисленных тюрков в рядах своих многонациональных армий. Хотя дейлемитские и курдские группировки времени «иранской интеллюдии» X – начала XI в. и вызвали новый подъем иранских элементов в восточномусульманском мире, сами они скоро обнаружили, что не могут в своих войсках обходиться без тюркской кавалерии. Кульминация тюркского внедрения извне в мусульманские области наступила с созданием в конце X в. в Афганистане, Восточном Иране и Северной Индии султаната Газнейидов, самой могущественной империи, известной на Востоке со времен распада Аббасидского халифата. Карьера Сабуктигина дает представление о том, как тюркский военачальник, рожденный язычником, мог благодаря решительным действиям подняться на вершину военной и политической власти. Ранние Газневиды проявили замечательную способность ассимилироваться с персидско-мусульманским духом системы управления в странах, которые они подчинили. Весь аппарат деспотического правления был воспринят и доведен до своих крайних проявлений такими султанами, как Махмуд и его сын Мас'уд, сделавшими своим орудием класс финансовых чиновников и секретарей, чьи взгляды сформировались под влиянием порядков авторитарного Аббасидского халифата и более ранних персидских образцов.

Это был первый большой прорыв тюркской власти в мусульманский мир, ибо у династий, подобных Тулунидской, у власти удерживалось не более двух поколений правителей. Хотя успехи Махмуда Газнави в создании обширной империи оказались преходящими и его непосредственным преемникам пришлось отказаться от территорий, завоеванных на западе, Газневиды многое сделали для того, чтобы подготовить приход Сельджуков. Насадив централизованное бюрократическое управление, исходившее из Газны, они ослабили или уничтожили ряд местных государств и уменьшили влияние иранской военно-земледельческой знати, дихкан. Своей ориентацией на войну, политикой жестокого налогового гнета и отделения правящих

военных и гражданских институтов от масс населения Газневиды создали образец правления для всех режимов, установленных тюрками в центральных и восточных частях мусульманского мира.

В итоге в период до начала XI в. произошло глубокое проникновение тюрков в военные и государственные учреждения почти всех мусульманских стран к востоку от Египта. Сами тюрки еще не приобрели нужного образования и искушенности, чтобы самим вести дела управления, но их контроль над окончательными решениями властей и над вооруженными силами позволял повсюду осуществлять их волю. Количественно это проникновение не было большим, однако историческое значение процесса оказалось куда значительнее, чем его непосредственное влияние в обществе Ближнего Востока.

К XI в. относится начало сравнительно большого этнического и племенного продвижения тюрков на Ближний Восток в результате основания таких династий, как Караханиды в Мавераннахре и Сельджуки в ирано-анатолийской области и в арабских районах Благодатного полумесяца к востоку от Египта. В последующем возвышении хорезмшахов в Восточном Иране и сети династий атабеков в Западном Иране и Анатолии следует видеть продолжение этого процесса. Карлукские ханы и сельджукские беки добились власти с удивительной легкостью при том значительном перевесе в людской силе, вооружении и снаряжении, которыми должны были обладать обычные армии Саманидов, Буидов и Газневидов. Однако на стороне нападавших были свойственная всем вторгавшимся из степей кочевникам высокая подвижность, умение ускользать от ударов и отсутствие обозов (все эти преимущества кочевники сохранили вплоть до недавнего времени, когда употребление огнестрельного оружия изменило наконец соотношение сил не в их пользу). Возможно, переход власти к Караханидам в Мавераннахре прежде всего был связан с распадом Саманидского эмирата в конце X в., однако, как представляется, имела место и общая потеря эластичности и способности впитывать в себя иноземные элементы на северо-восточных окраинах иранского мира, который столь долго был бастионом цивилизации, противостоявшим внешним варварам.

Мы назвали новый наплыв тюрков «сравнительно большим», рассматривая его как процесс, растянутый во времени. Пастушество – это экстенсивный способ существования, и население степей никогда не могло быть столь уж велико. Туркменское вторжение в XI в. осуществлялось большими племенными группами; например, в битве при Данданкане в 431/1040 г., которая открыла им дорогу в Северный Иран, участвовало 16 тыс. гузских (=огузских) воинов. С другой стороны, цифры, приведенные Ибн ал-Асиром, в несколько

десятков тысяч для так называемых «иранских» туркменов, которые хлынули на запад в Восточную Анатолию и Северный Ирак в это время, вероятнее всего, сильно преувеличены. Но в целом постепенное изменение этнического состава большей части северной окраины Ближнего Востока было результатом более чем двухвекового проникновения небольших групп тюркских племен и воинов-наемников.

Тот факт, что многие из этих тюрков пришли в составе племенных групп с четким ощущением своей патриархальной организации, варварской культуры и религиозных представлений, означает, что перед караханидскими ханами и сельджукскими султанами стояли проблемы, от которых султаны газневидские, например, были в значительной мере избавлены. Новоприбывшие тюркские правители постепенно познакомились с давней персо-мусульманской традицией высшей царской власти и соответствующей ей покорности подданных и поняли, что этим можно воспользоваться, чтобы вырваться за пределы стесняющего их положения племенных вождей. Персидские чиновники и советники тюркских правителей деятельно поощряли их в такой политике самовозвеличения. По мнению некоторых (например, Низам ал-Мулка), этот переход происходил недостаточно быстро. Допуская, что воины туркменских племен были первоначально главной опорой режима и потому заслуженно требовали особого к себе отношения, он все же сокрушался, что его сельджукские господа не торопятся стать восприимчивыми деспотической практики таких его героев, как 'Адуд ад-Даула и Махмуд ал-Газнави. Поэтому, жаловался он, учреждения, ранее поддерживавшие здание авторитарного государства (такие, как *барид*, государственная почтовая служба), прекратили свое существование, а статус командира дворцовой гвардии, *амир ал-харас*, упал.

Между тем, выбирая средний путь между анархическими тенденциями и симпатиями туркменских племен и политикой централизации своих персидских вазиров, сельджукские султаны были более благоразумны и дальновидны, чем, вероятно, думали их чиновники. Такие правители, как Тугрил и Алп Арслан, явно могли чувствовать определенную симпатию к рядовым туркменам, на глазах у которых старые племенные обычаи заменялись мусульманским шариатом и персидской государственной системой, насаждавшими политический квиетизм и безусловное повиновение правителю как *summa bona* (высшее благо). Частые мятежи туркмен, которые выступали против наследственной власти (наследник престола, *вали ал-ахд*, зачастую сын правителя, назначался еще при жизни султана), постоянно неприятно напоминали султанам о неутраченных чувствах племенного единства. В XII в. острота этих противоречий не убавлялась, так как существовал постоянный приток из степи новых групп кочевников

и далеко не все эти группы отправлялись на византийскую границу. Потому султан Санджар, чье долгое правление в Восточном Иране должно было завершиться мощным взрывом мятежных настроений племен, тщательно соблюдал тюркские обычаи, тем более что долгое время его столица находилась в Мерве и Хорасане, области, где туркмены были весьма многочисленны. По данным тюркской *Мунтахаб-и таварих-и салджукийа*, Санджар выделял племенам специальные позиции в войске, отдав правое крыло кайяам и баятам; а левое крыло – баюндурам и печенегам.

Таким образом, необходимость считаться с консервативными племенными настроениями служила тормозом для движения правителей к абсолютизму. Впрочем, у нас нет оснований думать, что караханидские ханы или Великие Сельджуки когда-либо хотели полностью оторвать себя от соплеменников. Если газневидские султаны, начиная с Махмуда, принимали почти исключительно мусульманские тронные титулы и имена, то Сельджуки в целом предпочитали традиционные тюркские имена вплоть до времени последнего султана из Великих Сельджуков – Тугрила б. Арслана; а весьма сложная система мусульманских тронных титулов и личных имен, соединенных с тюркскими именами и тотемистическими титулами, *онгун*, оставалась в употреблении среди Караханидов вплоть до монгольского вторжения.

Сохранившееся неустойчивое равновесие между персидско-исламской авторитарностью и тюркской традицией племенной солидарности не могло предотвратить серьезных трений, возникавших в Сельджукском и Караханидском государствах. В Восточном Иране за падением Сасанидов и Газневидов естественно последовала децентрализация власти. Мавераннахр вернулся к системе, напоминавшей доарабскую сеть феодальных княжеств и городов-государств под номинальной властью караханидских ханов. Так, дихкан Илака на средней Сырдарье в начале XI в. стал чеканить свою собственную монету. После того как централизаторская политика Саманидов потерпела провал, управление государством не требовало особых усилий и расходы на него значительно сократились. Продолжатель Нар-шахи, историка Бухары, говорит, что харадж повсюду в области был снижен, работы по орошению приостановлены и земли не обрабатывались. Подобную же неспособность справиться со сложностями организованного государства проявили гузы в Хорасане в течение трех лет, когда они держали Санджара своим пленником. Они и не делали попыток управлять завоеванными территориями, а их дипломатическая деятельность ограничилась несколькими пробными контактами с Гуридами и Бавандидами в Прикаспии.

Значительное влияние тюркского вторжения на характер использования земли на Ближнем Востоке очевидно. Одни племена, пронесшиеся с завоеваниями по Северному Ирану, в 20-х годах XI в. перешли в Анатолию и на Кавказ, где в качестве *гази* или *акынджы* воевали с христианскими армянскими и грузинскими княжествами и с Византийской империей. Другие переместились со своими стадами в ал-Джазиру и Сирию, сменяясь с местными арабскими кочевниками-верблюдоводами и пастухами овец и вступая с ними в столкновения из-за пастбищ, или становились наемниками местных арабских и курдских эмиров, пока общий поток сельджукского завоевания не смел последних. Другие остались на территории Ирана, в районах, пригодных для разведения овец. Так, современное тюркское население Азербайджана, Курдистана, Фарса и Гургана почти наверняка восходит к сельджукскому времени, хотя его численность (особенно в Фарсе) могла возрасти в после-монгольский период. Район Гургана, например, географически был просто продолжением дихи-станских степей и потому весьма уязвим перед лицом туркменского вторжения и превращения полей в пастбища. Граница здесь оставалась открытой для туркменских набегов вплоть до второй половины XIX в., что пагубно сказывалось на земледелии в Прикаспии.

Организация Великими Сельджуками многонациональной регулярной армии в дополнение к племенным ополчениям туркмен создала проблему оплаты. В такой географически обширной империи, где, как мы отмечали выше, существовало много сил, содействовавших децентрализации, было трудно сохранить систему выплаты войскам наличными (*разакат*), преобладавшую при Тахиридах, Саманидах, Газневидах и даже в значительной мере при Буидах. Поэтому тенденции буидского периода в Ираке и Западном Иране к расширению системы иктапри Сельджуках усилились. Выявление различных типов *икта'*, затрудненное путаной и часто взаимозаменяемой терминологией, было предметом исследования таких специалистов в этой области, как К.л. Каэн и А. К. С. Лэмбтон. По их мнению, в эволюции *икта'* в сельджукский период следует различать несколько направлений: ассимиляцию *икта'*, предоставленных прежде в аренду в административных целях, *икта' ат-тамлик*, и пожалованных в военных целях, на содержание эмиров и других чинов и восходящих к *икта' ал-истиглал*. В XII в., когда Сельджуки взяли в свои руки пришедшие в упадок дела усилилась первоначальная тенденция к наследованию военных *икта'*, что создавало прочную территориальную и финансовую базу власти эмиров и способствовало возникновению династий провинциальных атабеков.

Географически система *икта'* стала тогда распространяться из Западного Ирана на восток, в Хорасан, и, возможно, далее в ходе

общего процесса милитаризации системы управления, начавшейся при Буидах и продолжавшейся при Сельджуках. Санджар, как представляется, мог лучше контролировать систему *икта*' в Хорасане, чем его более слабые собратья на западе. Земли, предоставленные в *икта*' на востоке, должны были, по крайней мере в теории, приносить *мукта*' определенные доходы, за что они, в свою очередь, поставляли Санджару военные отряды. К востоку от сельджукского Хорасана лежала признававшая верховную власть Санджара урезанная Газневидская империя, теперь в основном ориентированная в сторону Северной Индии. С системой *икта*' были знакомы и Газневиды; система *икта*' в районе вокруг Газны появилась с приходом туда тюркских воинов-рабов, сопровождавших Алптигина в Газну в середине X в. и поселенных там. Однако, если такие земельные пожалования и имели место при первых газневидских султанах, их распределение и срок владения ими строго контролировались, а возможно, были связаны лишь с определенными должностями (т. е. это были скорее *ту'мас*, чем *икта*'). Однако в позднегазневидское время, в XII в., появились признаки проникновения системы *икта*' в подчиненные Газневидам районы; Газневиды послужили каналом, по которому система *икта*' перешла к Гуридам и прочно утвердилась в Северной Индии при делийских султанах и их преемниках. К сожалению, материал для изучения этого процесса крайне ограничен. Ф. Кёпрюлю предположил, что восприятие системы *икта*' по сельджукскому образцу получило особый толчок в период долгого правления Бахрамшаха (512–547/1118–1132), когда сельджукское политическое и военное влияние было сильным и когда необходимость войны с Сельджуками, а позднее с Гуридами могла принудить к широкому применению системы *икта*'. Есть несколько строк газневидского поэта Сана'и, в которых он жалуется, что тюрки незаконно захватили земли, возможно имея в виду, что государство было вынуждено проводить конфискации и использовать эти земли для пожалований в *икта*'.

В заключение можно кратко остановиться на более широком вопросе о роли тюрков-пришельцев в мусульманской культуре этого периода в целом и на приписываемой тюркским завоеваниям ответственности за интеллектуальный застой в позднесредневековом мусульманстве. Тюрки в целом с воодушевлением принимали ислам, а наследие их шаманистского прошлого, как представляется, нашло основной выход в приверженности к определенным, особо любимым суфийским орденам. Они стали энергично поддерживать суннизм и его ханафитский мазхаб (толк). Эта приверженность к суннитской ортодоксии была обострена той политической ролью, которую тюрки смогли играть вскоре после их прихода в мусульманский мир, осво-

бождением аббасидских халифов от опеки шиитов-Буидов, противостоянием в Сирии, Палестине и в Священных городах исмаилитам-Фатимидам, которые блеском своей культуры значительно превосходили отживших свой век Аббасидов, и борьбой с исмаилитами, или ассасинами, на своих сирийских и персидских территориях, ибо суннитское большинство было твердо уверено, что эти сектанты намеревались подорвать ислам изнутри. Более воинственные и неконтролируемые элементы среди туркменских последователей Сельджуков могли заслужить новую честь и славу для своего народа в пограничной войне с грузинами, армянами и византийцами.

Поэтому не удивительно, что суннитские авторы искали идеологические и теологические оправдания почти всеобщему господству тюрок на Ближнем Востоке. Персидский историк Сельджуков Раванди, посвятивший свою *Рахат ас-судур* одному из сельджукских султанов Рума, Гийас ад-Дину Кай Хусрау, говорит о *хатифе*, скрытом сверхъестественном голосе, который говорил из Ка'бы в Мекке с имамом Абу Ханифой и обещал ему, что до тех пор, пока меч будет в руках тюрок, его вера (т. е. ханафитский мазхаб) не исчезнет. Сам Раванди добавляет к этому благочестивое славословие: «Слава Богу, велик Он, что защитники ислама могущественны и что последователи ханафитского обряда счастливы и радостны! В землях арабов, персов, византийцев и русов слово принадлежит тюркам, страх перед мечами которых прочно живет в сердцах». Бернارد Льюис недавно привел важный отрывок из *Китаб ал-'ибар* Ибн Халдуна, где великий историк обновляет представление о тюрках как о «благородных дикарях», отмеченное нами в трудах Джахиза. Он дает обзор почти повсеместного господства тюрок в его время и замечает, что в период, когда безмятежная жизнь и праздность мусульман, отсутствие у них жизненных сил и мужества обрушили на их головы вторжение татаро-монголов, Бог сделал Египет защитным бастионом против неверных, взрастив там доблестных защитников в лице Мамлюков из сильных и многочисленных тюркских племен. Более того, продолжает он, Бог своим провидением сделал так, что волна за волной, поколение за поколением турки будут приходить в мусульманский мир, чтобы не дать старым привычкам к вялости и спокойной жизни снова укрепиться среди мусульман. Этот отрывок, как думается, показывает, что арабо-турецкий антагонизм, характерный для последних десятилетий, нельзя возводить к древним этническим чувствам – он порожден движением за создание национальных государств, способствовавшим распаду Османской империи.

Умтун макала

**Абдыкерим
АБДЫРАЗАКОВ**

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ-ТҮРК ЖАЗУУЛАРЫ

Кыргыз эли түрк элдеринин ичинен эң эле байыркыларынан болгондуктан¹ башка түрк калктары баштарынан кечирген тарыхый шарттардын, окуялардын көбүн өз башынан кечирди. Ал тургай VI кылымда эле тарыхта белгилүү болгон түргөш, аз, тадуш, чик, карлуг ж.б. элдер өз атын жоготуп, кийинки мезгилдерде тарыхта дайынсыз жок болуп кеткен сыңары кыргыз эли тарыхтын бир бүктөмүндө калып жоголуп, унутулуп кетпестен бүгүнкү күндө өз алдынчалыгы бар Кыргыз Республикасы, б.а., мамлекети болуп, өз өнүгүүсүн улантып жатат.

Кыргыз эли сыяктуу эле башка түрк элдеринин бир кыйласынын байыртадан берки мекендеген жерлери Борбордук жана Орто Азия болду. Тактап айтканда, Орхон-Енисей аймагы да байыртадан бери түрк элинин Ата Журту болуп келген. Мына ушул кең аймакты мекендеген түрк элдери, анын ичинде кыргыз эли да акырындап цивилизацияга өсүп жетип, коомдук-саясий жана маданий жактан өнүгүүсү башка Европа элдерине эчак эле белгилүү болгону (экономикалык жагын кошпогондо) тарыхта маалым.

«Биздин эранын миңинчи жылдарынын орто ченинде Борбордук жана Орто Азиянын чыгыш тарабында түрк жана моңгол тилдеринде сүйлөгөн уруулар жашаган. Минусинск ойдуңунда байыркы кыргыздар, Орхондо, Селенганын Байкалга куйган алабында жана анын батыш тарабында ашын уруулук бирикмеге кирген төлөс, тардуш,

¹ Бартольд В. В. Кыргыздар. – Ала-Тоо, 1988, №3, 115-бет.

теле уруулары мекендешкен. Ал эми төлөстөрдүн батыш жагында алтайлыктардын ата-бабалары, түштүк жагында уйгурлар, Байкалдын жээктеринде жана анын батыш жагында курыкандар (Якуттардын ата-бабалары), чыгышында отуз татарлар (Монгол тилинде сүйлөгөн уруулар), анын түштүгүндө тогуз огуздар жайгашкан.

Енисейдин жогорку агымында, Минусинскиде жашаган байыркы кыргыздардын, карагастардын (тофалардын), хакастардын, тувалыктардын жана Алтайдагы башка элдердин ата-бабалары тыгыз карым-катышта болушкан.

Жогоруда айтылып кеткен түрк урууларынын (анын ичинде байыркы кыргыздардын) тилдеринин өзгөчөлүктөрүн толук бере алган жазуу системасы болгон»¹ – деп жазат окумуштуу С. Сыдыков.

Албетте, бул пикирди айтууда автор А.Н. Бернштам, С.В. Киселев, С.Е. Малов, В.М. Насилев ж.б. эмгектерине таянгандыгын ачык көрсөтөт².

С. Сыдыковдун бул пикиринде ачык эле көрүнүп тургандай түрк элдери өнүгүүнүн натыйжасында эми цивилизацияга жетишип, жазмага ээ болду. Ал жазуулар түрк элдеринин тилдик өзгөчөлүктөрүн таамай белгилеген мүнөзгө ээ болгону тарыхый чындык болуп калды.

Демек, мамлекеттик түзүлүштүн чыңдалышы, жазма, окуу иштеринин пайда болушу, маданиятынын өнүгүшү ошол элдин цивилизацияга жетишкенинин бирден бир орчундуу белгиси болуп саналат. Түркий тилде сүйлөгөн элдер да мына ошол өнүгүүнүн бир белгиси болгон жазманы колдонгону, белгилүү түркологдор жана тарыхчылардын далилдөөлөрү боюнча биздин эранын VI кылымынан башталат. Ал тургай көрүнүктүү түрколог С.Е. Малов Енисей эстеликтерин «биздин эранын V кылымына»³ таандык деп болжолдойт. Эмнеси болсо да бул пикирлер чындыкка жакын. V–VI кылымдарда кыргыз ж.б. түрк элдери жазмага ээ болгону чындык, бирок такталган датаны белгилөө келечектин иши болуп саналат.

«Борбордук Азия менен Орто Азияда жашаган түрк элдеринин тарыхында айрыкча орунду рун, б.а., байыркы Орхон-Енисей жазуусу ээлейт. Көчмөн чарбадагы элдердин ичинен тарыхта байыркы түрк уруулары өндүү өздөрүнөн кийин жазуу издерин калтырган элдер аз. Бул жагынан алганда байыркы Орхон-Енисей эстеликтери түрк элдеринин материалдык-маданий байлыгы катары таанылууга да

¹ Орхон-Енисей тексттери. – Ф.: 1982. 7–8 бет.

² Бернштам А. Н. Социально-экономической строй Орхоно-Енисейск тюрок VI–VIII веков. – М–Л., 1946, Киселев С. В. Древняя история тюрок Южной Сибири. – М.: 1951., Малов С.Е. Енисейская письменность тюрок. – М.: 1952., Насилев В.М. Язык Орхоно-Енисейских памятников. – М.: 1960.

³ Малов С. Е. Енисейская письменность тюрок. – М – Л.: 1952, с.8.

тийиш. Белгилүү түрколог С.Е. Малов: «...Бул жазуу эстеликтерден, айрыкча этнографиялык жактан көп нерселерди алууга болот. Биз үчүн өзгөчө эстеликтердин тилдик материалдары өтө баалуу», – деп белгилейт.

Чындыгында таш бетиндеги бул тарых, биринчиден, байыркы түрк элдеринин социалдык турмуш тиричилигин, экономикалык-саясий, тарыхый кырдаалдарын жеткилең баяндаса, экинчиден, бул элдердин тилинин V–VI кылымдардагы өсүп, өнүгүш абалын илимий негизде изилдөөгө база болуп да саналат. Эстеликтердин баалуулугу жогоруда айтылгандар менен гана чектелип калбайт. Тескерисинче, бул жазуу эстеликтер ар тармактуу кылдат изилдөөнү талап кылат»¹ – деп жазат С. Сыдыков «Орхон-Енисей тексттери» аттуу Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институту тарабынан жарыкка чыгарылган коллектив даярдаган эмгектин кириш бөлүмүндө. Эң туура айтылган калыс пикир.

Демек, Орхон-Енисей жазуу эстеликтерин ар тараптан кылдат изилдөө иши дагы эле болсо күн тартибинде турат. Бул жагынан алганда С. Сыдыковдун пикири талашсыз чындык. Орхон-Енисей жазма эстеликтерине кызыгуу жана аны изилдөө иши башталганына кыйла мезгил болуп калса да, анын сыры толук ачыла элек. Тактап айтканда, ал эстеликтер XVII кылымда эле билине баштап, XIX кылымда окулуп, изилдене баштаганы белгилүү. Бирок ошого карабастан дагы көп нерселер тактала элек. Мисалы, ал кыргыз-түрк алфавити ким тарабынан түзүлгөнү, Енисей жазууларынын кайсы жылдарда жазылганы туурасында даталары так көрсөтүлгөн маалыматтар, Орхон-Енисей жазууларынын тили түрк урууларынын кимисине таандык экени же кандай тил болуп саналары жөнүндө такталган бирдиктүү пикир жок. Ошондой эле кыргыз тарыхына байланыштуу бир катар орчундуу (кыргыздар VI–VII кылымдарда Орто Азияда болгонбу) маселелер так эмес. Башкача айтканда, бардык окумуштуулар тигил же бул маселе боюнча ынандуу, жыйынтыктуу бир пикирге келе элек.

Бирок ошого карабастан бир катар баалуу эмгектер жарык көрдү (ал эмгектер төмөндө көрсөтүлөт). Көптөгөн маселелер такталды. Эстеликтеги жазуулар окулуп, бир катар тилдерге которулду. Эми ошол илимий ачылыштарды улантып, толук изилдеп, бир пикирге келүү тарыхчылардын, филологдордун, түркологдордун ж.б. окумуштуулардын келечекте иштей турган иши.

Эми биздин бул жерде белгилей турган эң негизги максатыбыз Орхон-Енисей кыргыз-түрк жазмасы качан табылып, жалпыга

¹ Орхон-Енисей тексттери. – Ф.: 1982, 6-бет.

качан белгилүү боло баштаган. Кимдер алгачкы ирет байкаган? Кайсы окумуштуулар окуп, изилдөө иштери башталган? Башкача айтканда, ушул маселелерди камтыган тарыхый фактыларга таянуу менен бирге Орхон-Енисей жазууларынын табылыш, окулуш жана изилдениш тарыхына кыскача көңүл бурмакчыбыз.

Орхон-Енисей таш эстеликтери туурасында эң алгачкы маалымдоолор Сибирь атласын түзгөн окумуштуу, карта түзүүчү жана этнограф С.У. Ремезовго таандык. Бул окумуштуу 1696–1697-жылдары эле ташка жазылган жазуулар жөнүндө кабарлайт. Мына ошондон баштап Енисей таш жазмасы туурасында маалымдоолор көбөйө берет. Бирок канчалык маалыматтар болгон менен да, илимий чөйрөгө али белгисиз бойдон калып келген.

Кийинчерээк бул эстеликтерди тагыраак белгилеп, алгачкы жолу ачылыш жасоо Петр I нин убагында согушта туткунга түшүп, Сибирь сүргүнүнө айдалган швед офицери Филипп Иоганн Страленбергдин (Табберт) үлүшүнө туура келет. Страленберг 1713-жылдан 1722-жылга чейин Сибирде Тоболь шаарында жашап, жергиликтүү элдердин тарыхына, тилине кызыгып, баалуу материалдар жыйнайт. Енисей дарыясынын аймагынан белгисиз тамгалар менен ташка чегилип жазылган эстеликтерди табат. Енисей таш эстеликтериндеги жазууларды ал «рун жазуусу» (Скандинавия элдеринин тилинде «рун» белгисиз, «табышмактуу» деген сөз) деп атайт. Страленбергдин бул «рун жазуусу» (белгисиз табышмактуу жазуу) деген пикири бүгүнкү күнү да илимде кеңири кабыл алынып калды. Ал сүргүндөн кайткандан кийин 1730-жылы өзү жыйнап жүргөн материалдардын негизинде «Новое географическое описание Великой Татарии...», «Северная и восточная части Европы и Азии» аттуу эмгектерин жарыкка чыгара баштайт. Бул эмгектеринде Енисейдеги ташка жазылган эстеликтер жөнүндө маалымат берет. Кыскасы, Страленбергдин билдируусүнөн кийин Енисей жазуулары илимий чөйрөнү кызыктырат.

Страленберг менен эле катар Сибирде жети жыл бою саякатта жүргөн немец окумуштуусу, натуралист Д. Миссершмидт да бул Енисей рун жазмасы жөнүндө Сибирге жасаган саякаты туурасында жазган күндөлүгү аркылуу Европа окумуштууларына кабарлайт. Мына ушундан кийин аталган жазма эстеликтери жөнүндө кабар Россияга да, чет өлкөгө да дайын болуп, бир катар илимпоздордун бүйүрүн кызытат.

Орус окумуштуусу Г.И. Спасский рун жазмасы туурасында кызыктуу фактыларды камтыган «Записки о сибирских древностях» деген макаласын 1818-жылы «Сибирский вестник» аттуу журналга жарыялайт. Кийин бул эмгек латын ж.б. тилде которулуу менен Европага тарайт. Ушул макаладан кийин чет өлкөлүк окумуш-

туулардын да кызыгуусу дагы да күч алат. Француз окумуштуусу Абель-Ремюза ушул макаладан кийин бул жазмага көңүл бөлүп, аны усундарга таандык болуш керек деп болжосо, ошол эле Г.И. Спасский дагы да ойлонуп көрүп, монголдорго же мүмкүн калмактарга тиешелүү жазуу болуш керек деген пикирин айтат. Кыскасы, бул табышмактуу жазуу туурасында ар түрдүү божомолдор айтыла берди. Бирок мындай ой жүгүртүүлөрдүн илимге пайдалуу жактары болбой койгон жок. Борбордук Азияда мындай табышмактуу жазма эстеликтердин бар экендиги туурасында кабардын бир катар өлкөлөргө тарап, окумуштууларды ал эстеликтердин сырын ачууга, окууга күч аракеттерин жумшоого багыт бериши эле илимде прогрессивдүү окуя болуп калды.

Канткен менен да Енисей эстеликтеринин алфавитинин чечмеленип окулбагандыгынан, ал жазманын кимге таандык экени оңой менен билине койгон жок. Бул үчүн илимий чөйрөдө атайын талыкпаган эмгек, изденүүлөр талап кылынды.

Мына ошентип Енисей таш эстеликтерине чегилген рун жазмасы эки жүз жыл бою кызыгууларды туудурганы менен окулбай, кимдерге таандык экени билинбей кала берди. Бирок изилдөөлөр кызый баштайт.

Тарых акыры келип ар бир көрүнүштү өз-өз ордуна коё тургандай эле ал табышмактуу таштагы жазууларды изилдегич чоң-чоң компотенттүү окумуштуулар Енисей эстеликтерине келип, ар кыл жаңы-жаңы табылгаларды табышып, эстеликтердин сыры акырындап ачылууга бет алды.

1889-жылы фин окумуштуулары Енисей жазуу-эстеликтеринин атласын түзүшүп, бул эстеликтерди фин элине таандык деп болжосту. Бул көз караш эстеликтердеги рун жазмасы окулганга чейин күчүн жоготпостон сакталып келди да, качан гана ал эстеликтердеги жазуулардын ачылышы, же болбосо окулушунан кийин ал пикир өзүнөн өзү жокко чыгарылды.

Ошол эле 1889-жылы орус окумуштуусу, сибирдик край таануучу, археолог жана этнограф Н.М. Ядринцев Енисей эстеликтеринен башка жерден, Монголиядагы Кошо-Цайдам өрөөнүндөгү Орхон дарыясынын жээгинен чоң таштарга чегилген жазма эстеликтерди тапкан. Ал табылган эстеликтеги жазуулар эки тилде, кытай жана рун алфавити менен жазылганы бара-бара аныкталат.

Кошо-Цайдам өрөөнүнөн Орхон суусунун боюндагы бул эстеликтеги кытай тексти аркылуу ошол жерде табылган эстеликтер VIII кылымда түрк каганы Могилия же болбосо Билге каган жана анын иниси Кюэ-Дэлэ (кытайча), түркчө Күл-Тегинге арналып коюлганы аныкталып, илимде бир аз болсо да алга жылыш болду.

Окумуштуу Н.М. Ядринцев 1889-жылы Орхон дарыясынын боюнда Кошо-Цайдам өрөөнүнөн тапкан Күл-Тегинге арналган эстеликке окумуштуулар тарабынан берилген мүнөздөмө «Орхон-Енисей тексттери» аттуу эмгекте мындайча жалпылаштырылып жазылган:

«Эстелик 1889-жылы Е.М. Ядринцев тарабынан Орхон суусунун жээгинде Кошо-Цайдам деген жерден табылган. 1894-жылы окумуштуу В.А. Радлов тарабынан изилдөөгө алынып, эстеликтин окулушу такталган.

Археологиялык изилдөөдө Күл-Тегиндин сөөгү өрттөлүп, табытка күлү гана коюлганы белгилүү болду. Күмбөзгө кире бериштеги эшиктин эки жагында мрамордон жасалып, бет маңдай орнотулган эки кочкордун статуясы бар. Таш төшөлгөн жол күмбөздүн ичине алып келет, жаандын суусу керамикадан жасалган атайын түтүкчө менен сыртка агып чыгат. Күмбөздүн ичине мрамордон чегилген чоң таш баканын статуясы бар (таш бака Азиянын көпчүлүк элдеринде узак жана түбөлүк жашоонун символу).

Күмбөздүн планы төрт бурч. Көлөмү 10,25x10,25 метр. Күмбөздү айланта казылган 80x40 метрче чыгыштан батышка карай узунунан кеткен терең коо (аң) бар.

Храмдын ичинде ыйык коломто. Күл-Тегин менен анын аялынын статуясы орнотулган ук сакталган. Археологиялык казууда Күл-Тегиндин мрамордон жасалган статуясынын башы табылган. Белгисиз скульптор Күл-Тегиндин элесин өтө устаттык менен реалисттик мүнөздө берген. Мурду өтө кырдач эмес, көзү бүтүңкүйүрөөк, албеттүү, салмак мүнөздүү, жаак сөөгү беделдүү, түспөлү монгол типтеги адамды элестетет. Башында таажысы бар. Балким, белгисиз скульптор Күл-Тегинди өз көзү менен көргөн болуш керек деген ой пикирлер айтылып жүрөт. Күмбөз турган жерден Цайдам көлүн көздөй үч чакырымча кыркасынан тигилген стела таштар орнотулган. Ушул тапта алардын жүз алтымышчасы сакталган. Чыгыш тарапты көздөй да тигилген таштардын уктары байкалат. Мына ушул күмбөздүн жанында Күл-Тегиндин жоокерлигин даңазалаган көлөмдүү баян тикесинен орнотулган зор стела ташка байыркы түрк тамгасы менен чегилген»¹.

Мына ошентип XIX кылымдын аяк ченинде беделдүү чоң-чоң окумуштуулар жетекчилик кылган атайын илимий экспедициялар уюштурулуп, Орхон-Енисей аймактарындагы жазма таш эстеликтерди издеп табуу жана аларды изилдеп үйрөнүү иштеринин жаңы этабы башталды.

¹ Орхон-Енисей тексттери. – Ф.: 1982, 52-бет.

Н. М. Ядринцевдин илимий экспедициясы өз ишин улантып, 1889-жылы Орхон дарыясынын жээгиндеги Эрдени Цзу монастырдын 60 км түштүк тарабынан Могилян каганга (Билге каганга) арналган дагы бир эстеликти табат. Бул эстелик Күл-Тегиндин агасы, Билге каганга арналып, 735-жылы салынып бүткөрүлгөн. Ал эстеликтеги ташка чегилген жазуулар да Күл-Тегиндин эстелигиндеги жазууга мазмундук жактан окшош. Ал тургай бири-бирин кайталаган жерлери да бар. Экөөндө тең VII–VIII кылымдардагы түрк уруулары, анын ичинде кыргыздардын да тарыхый турмушунан маалымат берген жерлери арбын кездешет.

Бул эстеликтердеги жазуулар көлөмдүү келип, түрк элдеринин тарыхынан маалымат берген булак, же адабий термин менен айтканда, өткөн ата-бабалардын тарыхый турмушунан кабардар кылган, көркөм чыгарманын деңгээлине чейин көтөрүлгөн тарыхый поэма, же тарыхый кенже дастан деп жанрын аныктасак анча жаңылыштык болбойт.

1891-жылы Онгин суусунун боюнан, Кокшун-Орхон деген жердин түштүгүрөөк жагынан Н. М. Ядринцев тарабынан Онгон эстелиги да ачылган. Эстеликте Капаган каган, Элтерис каган ж.б. түрк калкы туурасында сөз болот.

Мына ошентип Енисей эстеликтеринен кийин Орхон жазуу эстеликтери да ачыла баштайт. Енисей эстеликтери көлөм жагынан өтө эле кыска, жазылган жылдары белгисиз, мазмуну жөнөкөй болсо, ага салыштырмалуу Орхон эстеликтери көлөм жагынан чоң, тарыхый окуяларды, кагандардын, аскер башчылардын иш аракеттерин, жортуулдардагы душмандар менен салгылаштарды баяндаган тарыхый аңгеме же дастан болуп калган.

Эгер мурда Н. М. Ядринцевдин экспедициясына чейин Енисей дарыясынын өрөөнүнөн табылган эстеликтер «Енисей жазма эстеликтери» деп аталып келсе, эми Н. М. Ядринцевдин табылгаларынан кийин Орхон эстеликтери, же болбосо «Орхон-Енисей жазма эстеликтери» деп тарыхый жаңы аталыш кабыл алынып калды. Бул аталыш бүгүнкү күндөрдө да дүйнөлүк илимий жана маданий чөйрөлөрдө өзгөрүүсүз колдонулуп келе жатат.

Н. М. Ядринцевдин экспедициясына удаалаш 1890–1891-жылдары Орхон суусунун боюна финдердин жана орустардын археологиялык экспедициясы келип, жазуу эстеликтердин сүрөтүн тартышат. 1891-жылкы орус экспедициясына Петербург илимдер академиясынан академик В. В. Радлов жетекчилик кылып келип, жазма эстеликтер менен кеңири таанышуу менен бирге алардын тексттеринин сүрөттөрүн тартып алышат.

1892-жылы бул эки экспедицияларда чогулган материалдардын негизинде Монголиядагы Орхон жазууларынын сүрөттөрү басылган,

географиялык карталары менен бириктирилген эки чоң атлас жарыяланган. Бул жаңылыктар Орхон-Енисейдеги табышмактуу жазуулардын ачкычын таап, аларды окууга кызыккандарга көрсөтмө курал болуп берди.

Мына ушундан кийин даниялык окумуштуу, профессор Вильгельм Томсен 1893-жылы Орхон жана Енисейдеги рун жазмасын биринчилерден болуп окуйт. Академик В.В. Радлов да ошол учурда бул ташка чегилген жазуулардын тамгаларын чечмелөөнүн үстүндө иштеп, ондон ашык тамганын окулушун тактап койгон болот.

Эгерде В. Томсенге чейинки окумуштуулар, В.В.Радлов ж.б. Орхон-Енисей жазууларын мурда белгилүү алфавиттик белгилери менен окууга аракеттенишсе, ал эми В. Томсен бул алфавит белгилерин четке кагат да, такыр башка жолго түшөт. Ал бир тамга менен экинчи тамганын байланышын майда-чүйдөсүнө чейин үңүлө тиктеп, терең талдоого алат. Мына ошол учурда катар турган кээ бир тамгалардын бири-бирине жакындыгын жана бир катарынын айырмачылыгын байкайт. Ошондон улам В. Томсен эстеликтеги алдыңкы жана кийинки саптардагы тамгаларды үнгө карата эки топко бөлүү керектигин ойлонот. Бул ой кыргыз-түрк тилинин ички уюшулуш өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу келип чыккан.

Мына ошентип, бардык ойлорун топтоштуруп, табылгаларын терең изилдөөдөн кийин В. Томсен Орхондогу көлөмдүү жазуудан «Теңри, түрк» ж.б. сөздөрдүн тамгаларын аныктап окуйт. Кыскасы, 1893-жылы 25-ноябрда В.Томсен Орхон жана Енисейдеги рун жазмасынын толук алфавитин ачкан.

1893-жылы 15-декабрда Даниянын королдук академиясынын кеңешмесинде В.Томсен Орхон-Енисей кыргыз-түрк жазмасынын тамгаларынын чечмелениши, окулушу жөнүндө билдирүү жасаган.

В. Томсендин бул кыргыз-түрк тамгасын ачышынан пайдаланып, академик В. В. Радлов 1894-жылы 19-январда Күл-Тегин эстелигинин текстин окуп, эң алгачкы котормосун берет. В.В. Радловдун бул котормолорунан кийин Орхондогу Н.М. Ядринцев ачкан көлөмдүү жазуулардын бири Могилиян каганга, бири анын иниси Күл-Тегинге арналган эстеликтер экени дагы да айкын-ачык дайын болот.

Академик В.В. Радлов Орхон-Енисей жазма эстеликтерин окуп, тексттерин которууну уланта берет. Ал Енисейдеги Уюк-Тарлак, Уюк-Архан, Улук-Кем, Барлык, Ча-Көл, Алтын-Көл ж.б. бир катар эстеликтерди которуп жарыялайт.

В. Томсен да бул багыттагы изилдөөлөрүн тереңдетип улантуу менен бирге Орхон дарыясынын өрөөнүндөгү таш эстеликтердеги жазуулардын окулушун 1896-жылдарга чейин толуктап бүтүрөт.

Орхон-Енисей эстеликтеринин ичинен эң көлөмдүү жазуулардын бири бул Тонукукка арналган эстелик болуп саналат. Тонукук Элтерис каган (891-жылы каза болгон), Капаган каган (716-ж. каза болгон), Билге каган (734-ж. дүйнөдөн кайткан) сыяктуу үч кагандын аскер башчысы жана кеңешчиси болгон. 1897-жылы мына ушул Тонукуктун эстелиги Е.Н. Клеменц тарабынан Улан-Батордон 66 км. түштүк-чыгыш жагындагы Баин-Цокто коктусунан табылган. 1898-жылы бул жазуунун сүрөтү тартылып, В.В. Радлов тарабынан которулган.

Бул эстеликтеги жазуулар да Күл-Тегин жана Билге кагандын эстелигиндеги жазууларга маанилеш. Бир катар окуялар өтө эле окшош. Ал эми Тонукуктун өмүр баянынан берген маалыматтар гана Күл-Тегиндин эстелигиндеги баяндамалардан айырмаланат. Мында да тарыхый окуялар апыртмалуу формада болсо да көбүрөөк орун алган. Элтерис, Капаган, Билге кагандардын кеңешчиси, аскер башчысы катары көп окуяларга катышып, бир катар татаал учурларда кагандарды жана түрк элин кыйынчылыктардан алып чыккан акылман, кол башчы катары сүрөттөлгөн жерлери эстелик жазууда баса көрсөтүлгөн. Албетте, бул эстелик тарыхый хроника эмес, бирок тарыхтын издери камтылган бизге эң зарыл керектүү изилдөө объектиси, б.а., баалуу тарыхый булак болуп саналат.

«Билге Тонукук мен өзүм Табгач элинде тарбияландым. Түрк эли Табгачка карар эле»¹ – деп башталат Тонукуктун эстелигинде жазуулар. Бул сүйлөмдө Тонукуктун өмүрүнөн маалымат берилип жатса да, тарыхтын, чындыктын издери баш багып турат. Чындыгында, Тонукук түрк мамлекети Кытайга баш ийип турган чакта Кытайда тарбия алып, бир кыйла жетилип калганы тарыхый чындык.

«Түрк эли Табгачка карар эле» дегени да тарыхка маалым. Тонукуктун эстелигиндеги жазууларда эскермелер мына ушундай өмүр баян формасында айтыла берет да, өз ичине ошол учурдагы тарыхый окуялардын көбүн камтыйт. Башкасын коюп, кыргыз тарыхына байланыштуу бир үзүндүсүн мисалга алып көрсөк эле бул оюбузду бекемдөөчү аргумент боло алат:

«Табгач каган жообуз эле, онок каганы жообуз эле, артыкча кыргыз күчтүү каган жообуз болду. Ал үч каган ойлошуп (сүйлөшүп) Алтын-Жышта кабышалык (биригелик) деген, ошондой (сүйлөшүштү). Чыгышта Түрк каганга карай кол жөнөттүк, ага каршы согушпасак, кандай да болсо, ал бизди (жеңет), каганы алп эле, кеңешчиси акылман эле, кандай (канча) болсо да өлтүр, үчөө биригип кол жөнөтөлү, аны жок кылалы, – дешкен. Түргөш каган мындай деди: – Менин элим да болот, – деди.

¹ Орхон-Енисей тексттери. – Ф.: 1982, 86-бет.

Түрк эли козголот дагы (деди), огуздар дагы таркайт, – деди. Ал сөзүн эшитип, түн уйкум келбес эле (күндүзү) отургум келбес эле, ушунча ойлондум... жоолашалык, – дедим. Көгмөндө жол бирөө эле, суук деп эшитип, бул жол менен жортсок (жүрсөк), жарабас дедим... жерчи (жол билген адам) тиледим (сурадым), чөлдүк аздан эр (киши) таптым.

Өзүм аз жериненмин, аны бил... деди, (анда) токтой турган жер (түнөк) бар. Аны суусу менен барсаң анда жатып, (андан кийин) бир аттык жол калат, – деди. Ал жол менен жортсоңор болот дедим, ойлондум, каганымдан өтүндүм, кол жөнөттүм, аттангыла дедим. Ак-Термелди кечип өргүттүм, ат үстүнө миндире, карды жиредим, жогору ат жетелей, жөө, жыгач тутуп (таяк кармап), аштырдым, алдыдагы эрлер карды жиреп (тепсеп), чери бар чокуну (белин) аштык, кыйналып жатып түштүк, он түн (дегенде) тоо этегине шашып бардык (жеттик). Жерчи (жолдон) жаңылып, мууздалды. Кысталганынан каган желип көр (желдире бастыргыла) деди.

Аны сууну (бойлоп) баралык! Ал суу (менен) төмөн бардык, (колду) санаганы түшүрдүк, атты жыгачка байладык... Күн да, түн да желип бардык. Кыргызды уйкуда бастык.

...сүңгү менен (жол) ачтык, каганы, аскери түрүлдү (чогулду). Согуштук, жанчтык, каганын өлтүрдүк. Каганга кыргыз эли баш ийди, жүгүндү, жандык (кайттык). Көгмөн жышты айланып (өтүп) келдик»,¹ – деп жазылат Тонукук эстелигинин байыркы түрк тилиндеги текстинин академиялык илимий котормосунда. Мажес формада болсо да кандайдыр бир көркөм аңгемени элестетет. Ошону менен катар 710–711-жылдардагы Капаган каган башында туруп, Тонукук, Могилян, Күл-Тегиндин кыргыздарга жасаган жортуулу, б.а., тарыхта болгон чыныгы реалдуу окуя ташка чегилип жазылган.

Түрк каганаты кыргыздар менен тынчтыкта жашоо жана аларды чыр-чатаксыз башкаруу максатын көздөп, мамлекеттик өз ара байланыш маселесин куда-сөөктүк жагдайда жөнгө салууну пландаштырат. Натыйжада, Элтерис кагандын кызы, Могилян менен Күл-Тегиндин карындашын ошол учурдагы кыргыз элинин күчтүү мамлекет башчысы Барсбекке берип, күйөө баласы Барсбекти каган деген титулга көтөрөт. Бирок акылман, күчтүү каган Барсбек Ынанчы Алп Билге каган эч кандай хандыкка көз карандысыз жашап, өз хандыгын күчөтүүнү көздөп, эстеликте айтылгандай кытай, аз, он ок (түргөш) элдери менен биргелешип, Чыгыш түрк каганатына каршы согушка даярдык көрөт. Анын кытай ж.б. хандыктар менен сүйлөшүүлөр жүргүзүп, жардам алганы жатканы жана Чыгыш түрк

¹ Орхон-Енисей тексттери. – Ф.: 1982, 87–88-беттер.

каганатына каршы биргелешкен жамааттын (коалиция) түзүлүп жатканы Капаган каган жана анын акылман кеңешчиси Тонукуккө белгилүү болгон соң, кандай гана болбосун кыргыздарды жай мезгилине жеткизбей, күч алдырбай, жамаатташтары менен бириге электе капысынан бейкам жатканда бир-бирден талкалоону ойлонуп, Тонукук чукул арада план түзөт. Ошол Тонукуктун кеңеши менен кышында он күн кыйналып жүрүп олтуруп, бир кыйла аскери суукка тоңуп, акыры найза батым карды жиреп, түн ичинде уктап жаткан кыргыздарды Чыгыш түрк мамлекетинин аскерлери каптап кирип, басып алат. Мына ушул тарыхта болгон реалдуу окуя жана анда катышкан реалдуу инсандар, кагандар Капаган каган, Барсбек, Ынанчы, Алп Билге каган, аскер башчылар, кеңешчилер; Тонукук, Могилян, Күл-Тегин ж.б. эстеликтеги жазууда бир кыйла ишенимдүү баяндалган.

Демек, мына ушундай тарыхыйлуулугу менен жогоруда аталган ташка чегилген жазма поэтикалык эстеликтер тарых илиминде болсун, тил жана адабият таануу илиминде болсун, же болбосо искусство таануу илиминде болсун табылгыс баалуу булак экени эч кандай талаш туудурбай турган кашкайган чындык.

Мына ошентип, көчмөн түрк элдеринин тарыхына байланыштуу жаңы булактар ачылды. Буга чейин ал элдердин тарыхы кытай тарыхый булактарында гана аздыр-көптүр учурап келсе, эми бул эстеликтерден түрк элдеринин тарыхы, этнографиясы, маданияты, тили туурасында кеңири маалымат алууга мүмкүндүк түзүлдү. Ушундай жагдай-шарттардын негизинде 1892–1903-жылдары түркологиялык изилдөөнүн Россиядагы борбору Петербургдан Орхон-Енисей жазмаларын изилдөөнүн жыйынтыктарын камтыган фундаменталдуу эмгектерди басып чыгаруу иши башталат¹.

Ал түрк жазмасын изилдөөнүн борборунда, Петербургда орус чыгыш таануучулар В.В.Радлов, Н.И. Веселовский, П.М. Мелиоранский, В.В. Бартольд ж.б. менен бирге эле Орхон кытай тексттериндеги иероглифтерди чечмелөөдө кытай окумуштуулары жана француз окумуштуусу Э.Шавани, немец Ф.Хирт ж.б. эмгектенишкен.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында кыргыз-түрк жазмасын изилдөөнүн дагы бир борбору Хельсинкиде «фин-угор коому» иштеп, Борбордук Азиядан табылган археологиялык материалдарды жана В. Томсендин түркологиялык эмгектерин жарыялашты. Ошол эле мезгилдерде Орхон-Енисей жазма эстеликтерин филологиялык багытта изилдөөдө немец түркологу В. Банг жана венгер түркологу Г. Вамберилер да бир катар иштерди жүргүзүп жатышты.

¹ Труды Орхонской Экспедиции. вып 1–4, СПб., 1982–1889.

XX кылымдын башында Монголиядан көлөмдүү жазма эстеликтерден дагы экөө табылат. Анын бири 1909-жылы профессор Г.И. Рамстедт тарабынан табылып окуп, түшүндүрмөсү жазылган Моюн-Чурдун эстелиги болуп саналат. Эстелик 745-жылы эң акыркы түрк ханы Озмуштегинди жеңген уйгур ханы Моюн-Чурдун урматына коюлган. Баарыдан да кызыгы уйгур тамгасы турса да, уйгур ханына кыргыз-түрк жазмасын колдонуу менен эстелик жазылган. Тили уйгурдуку болгон менен алфавити кыргыз-түрк алфавити болуп саналат.

Эстеликте уйгурлардын түрктөргө каршы согушу жана жеңиштери баяндалат. 743-жылы Озмуштегин такка отургандан баштап жолашып, 745-жылы түрктөрдү жеңип чыгат. Озмуштегинди туткундап, анын аялын алат. Түрк хандыгы кулайт. Акырында 756–757-жылдарда согдилер менен табгачтар тарабынан Бай-Балык шаарынын курулушу жөнүндө эскерилет.

Экинчи эстелик – 1912-жылы поляк түркологу профессор В.Л.Котвич тарабынан Монголиядан Улан-Батордун түштүк батыш жагындагы Ихе-Хушоту өрөөнүнөн табылган Кули-Чурдун эстелиги. Бул эстеликтеги жазууларды алгачкы ирет А.Н. Самойлович деген окумуштуу которгон.

Эстеликтеги жазуулар эң начар сакталган. Бул көрүнүш анын толук окулушун татаалданткан.

Кули-Чур тардуш элинин беги, жол башчысы катары Беш-Балыкта болгон төрт жолку согушка катышып, эрдик көрсөтөт. Эстеликте табгачтар, тогуз-огуздар, кидандар, карлуктар менен болгон согуштар эскерилет. Ал эми Кули-Чурдун 80 жашка чыгып дүйнөдөн кайтышы гана эскерилгени болбосо, анын кайсы жылы коюлганы тууралуу эстеликте маалымат жок.

Мына ошентип Орхон-Енисей кыргыз-түрк жазма эстеликтерин ар тараптан кеңири изилдөө башталды. В.В.Радлов, В. Томсен, В.В.Бартольд ж.б. окумуштуулар бул эстеликтердеги жазуулардын эл тарыхы менен байланышын кытай, араб, перси жазма булактары менен салыштырып, изилдөөнү баштап, кыйла ийгиликтүү натыйжаларга ээ болуп калышкан эле. Өзгөчө, В.В. Бартольд кытай булактарындагы тарыхый маалыматтарды кыргыз-түрк жазма эстеликтери менен салыштырып кароонун натыйжасында бир канча баалуу эмгектерди жаратты. В.В. Бартольддун 1926-жылы жайында Стамбул университетинде окуган «Орто Азия түрктөрүнүн тарыхы боюнча он эки лекция» аттуу анын көп жылдык эмгегин жыйынтыктаган лекциялар циклы тарых илиминдеги чоң эмгек болуп саналат. Анын жазма эстеликтерге таянып жазган «Кыргыздар» аттуу тарыхый очерки кыргыз тарыхында да бараандуу эмгек экени белгилүү.

В. В. Бартольддун бул багыты улантылып, тарыхый багытта кыргыз-түрк жазма эстеликтерин изилдөө ишинде бүгүнкү күнгө чейин бир канча баалуу эмгектер жазылды. Мисалы, А.Н. Бернштамдын «Социально экономический строй орхон-енисейских тюрок VI–VIII веков. – М.: – Л., 1946», С.В. Киселевдун «Древняя история Южной Сибири. – М.: 1951», С.Г.Кляшторныйдын «Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: – Л., 1964», С. В. Киселевдун «Древняя история Южной Сибири. – М.: 1951», Л.Н. Гумилевдин «Древние тюрки. – М.: 1967»¹ аттуу эмгектери тарых илиминде да, түркология илиминде да фундаменталдуу эмгектер болуп саналат.

Орхон-Енисей жазма эстеликтерин адабий чыгарма катары изилдөөгө алуу иши да жакшы натыйжаларды берди. Беделдүү түрколог С. Е. Малов Енисейдеги эстеликтердеги жазууларды: «Мен мүрзөлөрдүн үстүнө коюлган таштардагы жазуулардын тилин биздин эранын V кылымындагы мүрзө үстүнө жазылган поэзия деп болжолдоого болот го деп ойлойм»² – деп белгилеген божомол ой бүгүнкү күндө далилдүү чындыкка айланды. С.Е. Маловдун таамай баамдаган ой учугун тереңдетип улантып, белгилүү окумуштуу И.В.Стеблева дагы бир ачылыш жасады десек жаңылыштык болбойт.

Орхон-Енисей жазма эстеликтери өзүнчө бүткөн көркөм чыгарма экенин, болгондо да ыр түрүндө жазылган дастан экенин И.В. Стеблева атайын изилдеп чыгып, ишенимдүү аргументтер аркылуу далилдеп берди. Өзгөчө, Орхон эстеликтери тарыхый турмушту көркөм баяндаган, өз алдынча композициялык курулушка, стилге ээ, 6–7, 12–13 муундардан туруп, төрт сап ыр формасын элестеткен сюжеттүү ырлар, б.а., поэмалар экенин Күл-Тегин, Билге каган, Тонукуктун эстеликтеринин материалдары боюнча толук аныктап көрсөтө алды.

Анын «Поэзия тюрок VI–VIII веков» (1965), кийинчерээк кайрадан толуктап, бир катар главаларды жаңыдан жазып кошумчалаган. «Поэтика древнетюркский литературы и ее трансформация в раннеклассический период» (1976) аттуу илимий эмгектери адабият таануу илиминде да, тарых жана түркология илиминде да колдон түшкүс чоң эмгек катары пайдаланылып жатат.

Орхон-Енисей жазма эстеликтерин кайрадан окулушун тактап, ар тараптуу терең изилдөөдө жана ал эстеликтердин тилдик жагына өзгөчө басым жасап кароодо П.М. Мелиоранский, С.Е.Малов, А.Н.Кононов, В. М. Насилов, И.А. Батманов, Н. А. Баскаков,

¹ Бул багытта Ю. Худяковдун «Енисей кыргыздарынын тарыхы» (1986) аттуу эмгеги да эске алынууга тийиш.

² Малов С.Е. Енисейская письменность тюрок. – М. – Л., 1952, с.8.

А.М.Щербак, Э.Ф. Тенишев, Ч. Жумагулов, С. Сыдыков, К. Конкобаев ж.б. окумуштуулар эмгектеништи. Азыркы учурда да изилдөөлөр түрк элдеринде улантылып жатат.

Түрколог С.Е. Маловдун «Памятники древне-тюркский письменности» (1951), «Енисейская письменность тюрков» (1952), «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» (1959), И.А. Батмановдун «Язык Енисейских памятников древне-тюркской письменности» (1959), В.М. Насиловдун «Язык Орхон-Енисейских памятников» (1960), А. Н. Кононовдун «Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX в.в. (1980) ж.б. бир катар фундаменталдуу эмгектердин жаралышы байыркы кыргыз-түрк жазма эстеликтеринин ички сырын дагы да толук ачуудагы айкын багытты түзүп турат¹. Мындан аркы изилдөөлөр үчүн бул көрүнүш өзгөчө жеңилдикти камсыз кылды десек жаңылыштык болбойт.

Орхон-Енисей жазма эстеликтерине кыргыз жана түрк тилинде сүйлөгөн элдердин окумуштуулары да өз алдынча изилдөө иштерин жүргүзүп, бир катар баалуу эмгектерди жарыялап келе жатышканы илимий чөйрөгө маалым. Ошондой эле бул маселе боюнча кандидаттык жана докторлук илимий диссертациялар жазылып, корголуп жатат.

Мисалы, К.Ашыралиев «Древнетюркские элементы в современных тюркских языках» (1966, Кыргызстан), А. Кулиев «Наличие формы глаголов в языке орхон-енисейских памятников». (1978, Азербайжан) деген темаларда кандидаттык диссертацияларды, ал эми С. Аманжолов «Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности» (1975, Казахстан) деген темада докторлук диссертация жазды. Мындай тизмени уланта берсе өтө эле арбын.

Демек, бул көрүнүш байыркы кыргыз-түрк жазма эстеликтери али изилденип, толук аягына чыга элек деген жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институту тарабынан 1982-жылы 15 басма табак көлөмүндөгү «Орхон-Енисей тексттери» аттуу коллектив жазган эмгек жарык көрдү. Бул эмгекте кыргыз тарыхында биринчи жолу Орхон-Енисей тексттери, б.а., түркчө-орусча-кыргызча котормосу менен Орхон, Енисей, Талас эстеликтеринин тексттери жарыяланды. Ошону менен катар ал эстелик-жазуулардын фонетикалык, грамматикалык, лексикалык өзгөчөлүктөрү талдоого алынган. Эмгекте Күл-Тегин, Тонукук,

¹ Бул багытта жарык көргөн эмгектерди караңыз: «Орхон-Енисей эстеликтери боюнча жарыкка чыккан адабияттар». – Китепте: Орхон-Енисей тексттери. – Ф.: 1982, 235–238-беттер.

Могилян, Онгин, Кули-Чур, Моюн-Чур, Енисей, Таластагы майда эстеликтердин дээрлик көбү топтолгон.

Китептин аяк жагында 28 бет көлөмүндө байыркы түркчө-кыргызча-орусча сөздүк берилип, 4 бет көлөмүндө Орхон-Енисей эстеликтери боюнча жарыкка чыккан адабияттардын тизмеси көрсөтүлгөн. Бул көрүнүш байыркы кыргыз-түрк жазма эстеликтерине кызыккан ар бир эле кыргыз үчүн эстеликтеги жазууларды түшүнүүгө чоң жардам бере алат.

Аталган эмгектин киришүү бөлүгүн окумуштуу С. Сыдыков жазып, Кул-Тегинге арналган эстеликтеги кичи жана көлөмдүү жазууларды кыргызчалаштырып, түркчөсүнө түспөлдөш илимий котормосун берген. Онгин, Билге каган жана Монголиядагы майда эстеликтерди кыргызчалаштырып, эстеликтердеги фонетикалык, морфологиялык, лексикалык өзгөчөлүктөрдү К. Ашыралиев жазган. Ал эми М. Толубаев Тонукук, Талас эстеликтерин кыргызча которуп, түркчө-кыргызча-орусча кыскача тиркеме сөздүк түзгөн. Енисей эстеликтерин Б. Осмоналиева, Моюн-Чур, Кули-Чур эстеликтериндеги жазууларды А. Махмануров кыргызчалаштырып иштеп чыккан.

Ү. Асаналиев, З. Мусабаевалар түзгөн «Орхон-Енисей жазууларына машыгуу» аттуу 1994-жылы жарык көргөн китепчеге кыргыз-түрк жазуусун үйрөнүүчүлөр үчүн эң алгачкы саамалык болуп эсептелинет.

Орхон Енисей кыргыз-түрк эстелик жазууларынын адабий жана тарыхый маанисин түшүнүүдө А. Абдыразаковдун «VI–IX кылымдардагы поэтикалык эстеликтер. – Б.: 1994», «Орхон-Енисей жазуулары – Б.: 1995», «Түрк атанын балдары болсок... же рух башаттары – Анкара, 1995» аттуу китептери орто жана жогорку окуу жайларынын аспиранттары жана студенттери үчүн окуу куралы катары кеңири колдонулуп келе жатат.

Ал эми С. Сыдыков, К. Конкобаевдер жазган «Байыркы кыргыз-түрк жазуусу (VII–X кылымдар). – Б.: 2001» аттуу китеп кыргыз окурмандары үчүн эстеликтеги жазуулардын тилин үйрөнүүдө баалуу эмгек болуп калды. Бул китепте Байыркы түрк жазууларынын тилинин фонологиялык, грамматикалык, лексикалык өзгөчөлүктөрү жана таш жазуулардагы атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр, байыркы түрк жазууларында кездешкен мүчөлөрдүн жалпы тизмеси, түрк алфавитин үйрөнүүдө көнүгүү үчүн материалдар берилген. Ошону менен бирге эле Кул-Тегин, Тонукук, Билге каган, Моюнчур, Күлү-Чурдун эстеликтериндеги тексттери алды менен байыркы түрк алфавитинде, андан кийин байыркы түркчөсү, акырында кыргызча котормосу жазылган. Бул эмгек ата мурастарын үйрөнүүчүлөр үчүн дагы бир баалуу китептердин бири болуп саналат.

Кыргыз тилинде жарык көргөн жогорудагы аталган эмгектер байыркы кыргыз-түрк эстеликтерин изилдөөгө кызыккан Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин ж.б. жогорку окуу жайларынын студенттери, аспиранттары үчүн окуу куралы катары кызмат өтөп жатат.

Орхон-Енисей байыркы кыргыз-түрк жазма эстеликтеринин ачылышына үч кылымга (1697-ж. С.У. Ремезов), анын алфавити аныкталып, окулуп (1893-ж. А. Томсен жана В.В. Радлов), изилдене баштаганына туура 120 жыл убакыт өтсө да, ал эстеликтердин тили кимге таандык же кандай тил болгон? деген суроолорго кептөгөн окумуштуулар тарабынан бирдиктүү такталган пикир айтыла элек.

Убагында С.Е. Малов гана «V кылымдагы Енисейдеги эстеликтердин тили байыркы кыргыз тили болуп саналат деген жыйынтык чыгарууга болот»¹, – деп так кесе айткан эле. Бирок бул ойду көпчүлүк кабыл алып, бир катар окумуштуулар кубаттап, кыргыздыкы делип биротоло бекемделген жок. Ошентсе да, Орхон-Енисей тексттеринин тили байыркы кыргыз тили же болбосо кыргыз тилине өтө жакын жана түшүнүктүү деген сыяктуу пикирлер айтылып жүрөт.

Мындай, Орхон-Енисей жазууларынын тилине ой жүгүрткөн окумуштуулардын пикирлерин топтоштуруп, тарыхчы Ө. Караев: «Ал эми Орхон-Енисей эстеликтеринин тили жөнүндө ар кандай ойлор айтылып келе жатат:

В. Радлов – алар байыркы түрк тилинде жазылган.

В. Банг – көк түрктөрдүн тили.

С. Малов – жалпы стандарттуу эпитафий-руникалык тил.

А. Кононов – огуз тилдеринин жазуу эстелиги.

Н. Баскаков – бул жазуунун тили монолиттүү болгон эмес, анда бир нече тил камтылган.

И. Батманов – уруулардын ортосунда жалпыланган тил.

С. Кляшторный, балким, бул тилдин алгачкы негизи ашина (түрк) диалектиси болуп, кийин түрк каганатынын мамлекеттик тилине айланган чыгар»², – деген аныктамаларды ортого салат. Кимисине ишенебиз. Кайсы окумуштуунуку чындыкка жакын. Карап көрсөк баары эле туурадай көрүнөт. Бирок бирдиктүү бир пикир келип чыккан жок. Ошентсе да, ичкериден тутумдашкан бирдик бар. Жогорку жети окумуштуунун пикирлери кандайдыр бир ички байланыштар аркылуу биригишет да, бизди бир тарыхый

¹ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.: – Л.: 1952, С.8.

² Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перси авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө. – Ала-Тоо, 1988, № 8, 128-бет.

айныгыс чындыкка алып келип такайт. Ал айныгыс чындык биздин оюбузча, Орхон-Енисейдеги кыргыз-түрк жазма эстеликтеринин тили, байыркы кыргыздардын тили жана башка да түрк элдеринин бардыгына бирдей кабыл алынып калган жана колдонулуп келген түшүнүктүү орток баба тили десек болот. Ошондуктан ал эстеликтин тилин азыркы учурдагы түрк элдери да өздөрүнө түшүнүктүү жана жакын тил катары карап, мамиле кылып, изилдөөлөр жүргүзүп жатышы бекеринен эмес.

Ал эми жогорудагы окумуштуулардын ичинен түрколог И. Батманов гана чындыкка сыйымдуу, биздин оюбузча, тарыхый жактан объективдүү, туура, так кесе пикир айткан. Ал эми калган окумуштуулардын ойлору деле И. Батмановдун пикирине ичкериден тутумдашып тургансыйт. Бирок тарыхый чындыктын дал үстүнөн түшө калгыдай такталган аныктама бере албай жатышкандай элес калтырат.

Канткен менен да академик В. Радлов: «Алар байыркы түрк тилинде жазылган» – деп туура айтат. Чечмелесек, «байыркы түрк тили» биздин түрк элдеринин байыркы жалпы баба тили экени түшүнүктүү го. С. Кляшторный, В. Банг, Н. Баскаков, А. Кононовдун пикирлеринде да чындык бар.

Ал эми беделдүү түрколог С.Е. Малов эмне дейт. Буга чечмелөө талап кылынат. Тарыхчы Ө. Караев мисал келтирген С. Е. Маловдун пикири жалпы контексттен бөлүнүп алынгандыктан окумуштуунун айткан туура пикири бүдөмүктөп калган.

С. Е. Малов ошол Ө. Караев пайдаланган «Енисейская письменность тюрков» (1952) аттуу эмгектин кириш сөзүндө «Енисей эстеликтери кыргыздарга таандык, анын тили байыркы кыргыз тили болуп саналат» деген өз оюн бекемдейт. Ал тургай кириш сөздө баштан аяк ушул маселеге көбүрөөк басым жасалып, конкреттүү жыйынтык чыгарылат.

Ө. Караев да ушул эле макаласында С.Е. Маловдун «Зор беделдүү акад. В.В. Радлов жана проф. В. Томсендин артынан Енисей эстеликтери кыргыздарга таандык эмес деп эсептөөгө менин эч кандай себебим жок» деген пикирин алып цитата келтирет да, «Бул Орхон Енисей эстеликтерин биринчилерден болуп изилдеген залкар окумуштуунун айткандарын көмүскөгө калтырышыбыз керек эмес»¹ – деп өз оюн кошумчалайт. Бул эң туура пикир, бирок С.Е. Маловдун жогорудагы эстеликтердин тили жөнүндө айткандары толук түрдө, мазмуну так которулбагандыктан мааниси тайкы өңдөнүп, стилдик

¹ Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перси авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө. – Ала-Тоо, 1988, №8, 128-бет.

жактан уюшулбаган сөз тизмектерине айланып калган. Ошондуктан С.Е.Маловдун бул пикирин орус тилинде толук мисалга алып көрөлү.

«Памятники-киргизские в этом государственном смысле, язык общий, стандартный, эпитафийно-рунический»¹ – деп жазат да, С. Е. Малов андан ары бул жазманын кыргызга таандык экенин далилдөөгө аракеттенип жүрүп олтуруп, мындай жыйынтыкка келет: «Можно сделать вывод, что язык енисейских памятников письменность V в. представляет собой древний киргизский язык»².

Мына эми С. Е. Маловдун пикири баарыбызга түшүнүктүү болду окшойт. Биринчисинде «язык – общий» же «тили – жалпы» деди, демек, мында түрк элдерине бирдей жалпы, түшүнүктүү, байыркы орток баба тилибиз деген мааниде берилип жатса, экинчисинде «байыркы кыргыз тили болуп саналат» деп бүт эле кыргызга таандык кылып көрсөттү. Эмнеси болсо да эми С.Е. Маловдун пикирин И. Батмановдун пикирине дал келет десек жаңылыштык болбойт.

Маселе Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулардын тилин бүтүндөй эле кыргыздыкы деп ээлеп алышта эмес, тарыхый мыйзамченемдүү, объективдүү чындыкка негизделген пикир айтууда турат. Мына ушул принциптен туруп, жогорудагы залкар окумуштуулардын пикирлерине таянуу менен жыйынтык чыгара турган болсок Орхон-Енисейдеги ташка чегилген эстелик жазуулардын тили байыркы кыргыз тили (С.Г. Малов ж.б.) болуу менен бирге эле бардык түрк элдерине бирдей түшүнүктүү орток же болбосо жалпы баба тилге айланган деп болжосок болот. Бирок бул божомолдун тууралыгын, же калпыстыгын келечектеги түркологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы так аныктайт деген ишенимге келебиз.

Орхон-Енисей эстеликтериндеги кыргыз-түрк же болбосо Стралленбергдин ушул убакка чейин колдонулуп жүргөн термини менен айтканда рун жазмасынын, тактап айтканда, алфавитинин пайда болушу, анын ким тарабынан качан жазылганы туурасында да азырынча бирдиктүү, так илимий аныктама жок. Бирок бул маселе боюнча көптөгөн талкуулар болуп, баалуу пикирлер айтылды. Бир катар окумуштуулар өз аныктамаларын сунуш кылышты. Мисалы, В. Томсен пехлеви, арамей-согди жазууларынан өздөштүргөн десе, Н. А. Аристов Орхондогу рун алфавити түрктөрдүн тамгаларынын негизинде пайда болушу мүмкүн деген божомол ойго келип такалат.

Ап эми тарыхчы С. В. Киселев бул алфавитте Енисейдеги түрк уруулары колдонуп келе жаткан тамга-белгилердин орун алгандыгын баса белгилейт. Чындыгында, «ай», «ок» деген сөздөрдүн жа-

¹ Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. – М.: – Л., 1952. с.7.

² Там же. с 8.

зылышында айдын сүрөтү жана жаанын огу түспөл үндө белгилер колдонулган. Жүрөк тамга, жаа тамга жана куш тамгалар да бар¹.

Белгилүү англиялык түрколог Дж. Клосон да өзүнүн «Түрк рун жазуусунун келип чыгышы» деген макаласында бир катар олуттуу ойлорду айтат. Анын ою боюнча бул кыргыз-түрк жазуусу Түрк мамлекетинин чыңдалышында административдик башкаруу ишинде, башка элдер менен келишим түзүү, мамлекеттик иш кагаздарын уюштуруу, буйрук, өкүм ж.б. жумуштар үчүн сөзсүз түрдө керек болгон. Ошондуктан кайсы бир түрк өкүмдары буйрук берип, алфавит түздүрүп, жазуу иши башталган сыяктуу². Бул оюн Дж. Клосон чыгыш элдеринде колдонулуп келген салтка, же болбосо тажрыйбаларга таянат. Мисалы, биздин эранын 632-жылы тибеттин өкүмдары, тибеттин көрүнүктүү окумуштуусу Тхонми Самбхотага буйрук берип, индиянын алфавитинин үлгүсүндө тибет жазма алфавитин түздүргөн. Ал эми Монгол империясында Чынгыс хан башкаруу ишинде жазуунун эң зор мүмкүнчүлүгүн таасын сезип, согушта талкаланган Найман хандын катчысы, өзү уйгур, кытай булактарында Та-та Тунга деп аталган адамды туткунга алууну буюрат. Буйрук так аткарылып, Та-та Тунгага иштөөгө шарт түздүрүп берет. Та-та Тунга монгол-уйгур шрифтинде жазууну ойлоп табат, Чынгыс хан ага канцелярия түзүп, мамлекеттик иш кагаздарын топтоону жана ошону менен катар мамлекеттик бардык башкаруучу кызматкерлердин сабатсыздыгын жоюу үчүн окутуу ишин тезинен баштоону буйрук кылат. Ал гана турсун Чынгыс хан өз балдарын да окута баштайт.

Ал эми кыргыз жана башка тектеш түрк элдеринде кайсы каган, же болбосо өкүмдар кандай максат үчүн кайсыл мезгилде, кимге буйрук берип, рун алфавитин түздүргөн. Бул суроолорго Дж. Клосон бир катар тарыхый фактыларга басым жасап жүйөлүү ой айтууга аракеттенет. Ал таянган тарыхый фактылардан төмөнкүлөрдү айтууга туура келет.

540-жылы Чыгыш кытай чегиндеги талаалардан баштап Турфан, Чыгыш Түркстанга, түндүгү Байкал көлүнө чейинки кең аймакты Жужандар ээлеп, өз бийлигин жүргүзүп турушту. Афганистандын, Ирандын түндүк бөлүктөрү менен Орто Азиядагы Түркстандын Арал деңизине чейинки аймагын эфталиттер, анын түштүгүн Сасаниддер империясы башкарып келди.

Мына ушул мезгилдерде түрк уруулары чабылып-чачылып, Кытайдын батыш тарабында жана Алтай аймагында баш калкалашып, жужандардын бийлиги астында калган эле. 552-жылы

¹ Караңыз: Орхон-Енисей тексттери. – Ф.: 1982, 14-бет.

² Караңыз: Зарубежная тюркология. Вып. 1. – М.: 1986, 135–59 с.

бүткүл түрк тилинде сүйлөгөн уруулар биригип, жужандарды талкалап, алардын жерлерин басып алышат да, Биринчи Чыгыш Түрк мамлекетин түзүшөт. Бул мамлекеттин курамы түрк урууларынан түзүлгөндүктөн Түрк атанын атынан «Түрк мамлекети» деп аташат. Уруулардын башчысы, кытайча аты Тумен (Бумын) кагандык титулга ээ болот. Бирок кеп узабай дүйнөдөн кайтып, анын уулу Му-Хан (Мухан) бийликке келет. Бара-бара Бумындын иниси Истеми каган өлкөнүн батыш тарабын колго алып, бийлик жүргүзө баштайт. Истеми күчтүү инсан катары алысты көрө билген акылман каган болуп, мамлекетти чыңдайт. Өзүнүн ишмердүүлүгү менен эл аралык масштабдагы өкүмдарлардан болуп, көп мамлекеттерге таанылат. Сасаниддер мамлекетинин императору Хосров Ануширван менен дипломатиялык байланыш түзүп, ага кызын берет. 565-жылы Истеми каган Хосров менен биргелешип макулдашуудан кийин эфталиттердин жерин басып алып, аны өз ара бөлүп алышат.

Истеми каган алдын-ала көп нерсени көрө билген аяр адам катары өзүнүн өкүлү Маниах Согданы сасаниддердин жерлери аркылуу Византияга жибек соода жолун ачуу үчүн элчиликке жиберет. Бирок макулдашуу болбой калгандыктан 567-жылы Маниах Согданы Каспийди айланып, Волга дарыясынан өтүп, Кавказ аркылуу Византиянын императору Юстиниан II менен түздөн-түз дипломатиялык байланыш түзүү үчүн жөнөтөт. Кийинки жылы Маниах Византиянын элчиси Земархосту ээрчитип, кошо ала келген. Земархос Истеми каган тарабынан Карашахранын түндүгүндөгү Юлдуз дарыясынын жээгинде жайкы резиденцияда жылуу кабыл алынган.

Мына ушул татаал дипломатиялык байланыштарды Истеми каган жана анын элчиси Маниах куру кол, башкача айтканда, жазма документсиз оозеки түрдө жүргүзүшү кыйын эле.

Жогоруда айтып кеткендей мамлекет ишиндеги ар түрдүү жагдайларды жөнгө салуу үчүн, эл аралык дипломатиялык байланыштарды жүргүзүүнү күчөтүү үчүн сөзсүз түрдө цивилизациялуу өлкөдө жазма иши өтө зарыл керек нерсе. Ошондуктан Истеми каган атайын кам көрүп, буйрук берип, алфавит түздүрсө керек. Ошол буйрук боюнча VI кылымдын экинчи жарымында кыргыз-түрк жазмасы колдонула баштаганы болжолдонот. Ал эми ким деген адам бул алфавитти түзгөндүгүн азырынча айтуу кыйын. Ал эми С. Е. Малов кыргыз-түрк алфавитин V кылымда пайда болгон дейт. Мында да чындык бар. Балким, бул алфавитти V кылымда түзгөн жана колдонуп келген кыргыздар болушу мүмкүн. Бекеринен С.Е. Малов ж.б. компотенттүү окумуштуулар В. Томсен, В. Радлов Енисей эстеликтери кыргыздардыкы, эстеликтердин тили кыргыз тили болуп саналарын баса жана таамай айтышпаса керек.

Демек, Дж. Клосондун божомолу чындыкка жакын. Бирок баары бир Орхон-Енисей кыргыз-түрк жазмасынын пайда болушу V же VI кылымдагы кимдер кандай жол менен түзгөнүн, кыргыздарбы же Истеми каган түздүрдүбү, бул орчундуу маселени терең изилдеп, толук жана так аныктап бериш бул келечектин иштей турган иши. Ошондой болсо да жогорку пикирдин алгылыктуу жактары бар экенин танууга болобу? Албетте, болбойт.

Буга биз алыстан факты издебей эле кыргыз тарыхынын XVII–XVIII кылымдардагы айрым бир учурларынан алып, ой жүгүртүп, бүтүм чыгарып көрсөк болот.

Кыргыз эли көчмөн турмушта жашап, тынымсыз согуштарды башынан кечирип, тарыхый татаал окуялардын кесепетинен жабыр тартышса да, коомдук турмушунда жазма ишин эң маанилүү мамлекеттик зарыл иш катары кеңири колдонуп келишкени тарыхый чындык.

Анын бир мисалы катары XVII кылымда Россия империясынын согуштук күчтөрү Енисейдеги кыргыздардын жерине жакын калган мезгилдерде Алтысар аймагынын акими Эренак Россиянын алдыңкы чептерине кол сала баштайт. Бирок көп узабай ал Россиянын колониализациялоосун күч менен токтото албастыгын алдын-ала билип, орус бийлөөчүлөрү менен жүргүзгөн сүйлөшүүлөрүн айтсак болот. Мына ошол эл өзгөчө жапа чекчү тарыхый кризисти болтурбоо максатында Эренек калмак тилинде кат жазып, 1684-жылы өз элчисин Москвага жөнөткөн. Ал кат азыр да архивде сакталып турат.

Ал эми кыргыз элинин башына коркунуч түшүп, туш-туштан кысым күчөгөндө азыркы Кыргызстандын аймагынан Тынай бий уулу Атаке баатыр да араб алфавитинде кат жазып, өз мөөрүн басып, Россиянын падышасы Екатерина IIге 1785-жылы элчи жиберүү менен эки өлкөнүн ортосунда дипломатиялык байланыштарды баштаган экен. Бул каттын түп нускасы да орус архивинде сакталып турат. Ал каттын сүрөтү тартылып, тарыхчы Д. Сапаралиев тарабынан 1990-жылдарда эле «Жаштык жарчысы» газетасы аркылуу элге жарыя кылынды. (Караңыз: Сапаралиев Д. Тең укуктуу элчилик. – Жаштык жарчысы, 1991, 3-январь).

Демек, ушунун өзү эле ар кандай эл, же болбосо мамлекет үчүн жазуу иши өтө зарыл экенин айкындап, жогоруда айтылган ойлорду да бекемдеп турат. Жазмасы жоголуп кеткен кыргыздар да башка элдердин алфавитин өз керегине жаратып, колдонуп келиптир. Ошондуктан Истеми кагандын тушунда, VI кылымдын экинчи жарымында, мүмкүн С. Е. Малов айткандай, V кылымда эле кыргыз-түрк жазмасынын пайда болушу коомдук турмуштагы тарыхый

зарылдыктын натыйжасы болуп саналат. Бул пикир божомол болсо да чындыкка жакын турат.

Эми ушул жерден дагы бир маселени мүмкүн болушунча карап чыкканыбыз жөн. Ал маселе Рун жазмасын кыргыздар колдонгонбу же жокпу? Мына бул маселе да тарыхый жактан тактыкты талап кылган татаал маселелердин орчундуусу. Колдонгон, же колдонгон эмес деп так кесе бүтүм чыгаруу оңой, бирок кайсы чыныгы тарыхый фактыга таянабыз. Маселенин оорчулугу мына дал ушул жерде турат.

«В. Радлов, П. Мелиоранский, С. Малов жана И. Батманов өңдүү түрк изилдегичтер Енисейдеги жазуулар Орхондогу рундардан алда канча мурун болгондугуна күмөн кылышпайт. Айрым көрүнүктүү түрк изилдегичтердин пикири боюнча, Енисей эстеликтери кыргыздарга таандык болгон»¹, – деп жазат тарых илимдеринин доктору Ө. Караев.

Ал эми көрүнүктүү француз түркологу Л. Базен да «Азыркы кездеги Тува, Хакасия советтик автономиялык республикаларынын аймагында жайгашкан улуу Сибирь дарыясы Енисейдин бассейнинен табылган көптөгөн эпитафий эстеликтер Енисей жазуулары деп аталат. Бул эпитафий жазуу эстеликтери байыркы түрк тилинде өтө кыска жазылып, даталары көрсөтүлгөн эмес. Ал эстелик жазууларды көпчүлүктүн айтымында бул аймакты жердеп келген кыргыздар калтырып кетишкен»² – деп, Енисейдеги жазуу эстеликтер кыргыздардан калганын айтат.

В. Радлов, П. Мелиоранский, С. Малов, И. Батмановдордун пикирине таянып, тарыхчы Ө. Караев да Енисей жазууларын Орхон жазууларынан мурда пайда болгон деген ойду колдоого аракеттенет. Мүмкүн мунун да чындыгы бардыр, бирок жогоруда түрколог Л. Базен белгилегендей Енисей эстеликтеринде мезгилди, б.а., ташка чеккен күндү, айды же болбосо жылды көрсөткөн даталар коюлбаптыр. Ошондуктан так аныктама берүү кыйын.

Бирок эстеликтердеги жазуулардын көбүнүн өтө кыскалыгын, Күл-Тегин, Тонукуктун, Билге кагандын эстеликтериндеги баяндарга салыштырганда көркөмдүк жактан мажестигин эске алганыбызда Енисей эстеликтериндеги жазуулар алгачкы тажрыйба өңдөнөт. Түрк элдеринде ташка кыргыз-түрк архивинде эстелик чегүү тажрыйбасы Енисейде кыргыздар тарабынан биринчи жолу башталып,

¹ Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перси авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө. – Ала-Тоо, 1988, №8, 128-бет.

² Базен Л. Человек и понятие истории у тюрков центральной Азии в VI–VIII в. – В книге: Зарубежная тюркология, вып. 1. – М.: 1986, с. 346.

улам көнүгүүдөн кийин Орхондогу таштарга көлөмдүү эпикалык баяндар жазылган болуу керек деген да ой келип чыгышы мүмкүн. Эмнеси болсо да муну так аныкташ үчүн атайын изилдөөлөрдү күчөтүү зарыл иш экени талашсыз чындык.

Эми Енисей эстеликтерин жогоруда Ө. Караев, Л. Базен сыяктуу окумуштуулар кыргыздарга таандык экенине кошулушту. Ал эми белгилүү түрколог С. Е. Малов Орхон-Енисей эстеликтерин көп жылдар бою изилдеп, бир катар баалуу эмгектерди жазды. Мына ошол чоң окумуштуунун пикирин байкай турган болсок, төмөнкү ойлорду С. Е. Маловдун китебинен да окуйбуз: «Зор беделдүү академик В.В.Радлов жана профессор Томсондун артынан Енисей эстеликтери кыргыздарга таандык эмес деп эсептөөгө менин эч кандай себем жок»¹. Же болбосо, «V кылымдагы Енисейдеги эстеликтердин тили байыркы кыргыз тили болуп саналат деген жыйынтык чыгарууга болот»², – деп жазат С. Е. Малов Енисей эстеликтеринин тили жөнүндөгү өз оюн корутундулап. (С. Е. Малов Енисей эстеликтери V кылымда пайда болгон дейт.)

Демек, ушул беделдүү окумуштуулардын пикирлеринен кийин байыркы кыргыз эли баарыдан мурда эң алгачкылардан болуп өз алфавитин, б.а., Орхон-Енисей жазмасын (V кылымда эле С.Е. Малов) колдонгон жана таш эстеликтердин көбү кыргыздарга (С. Е. Малов айткандай, өзгөчө Енисейдегиси) таандык деп жыйынтык чыгара алабыз. Ал тургай С. Е. Маловдун ж.б. пикирине таянуу менен Орхон-Енисей эстеликтеринин тили байыркы кыргыздардын баба тили десек эч кандай жаңылыштык болбойт. Анткени Орхон-Енисей түрктөрүнө кыргыз күчтүү мамлекет катары белгилүү болгону Күл-Тегин, Тонукук, Билге кагандардын эстеликтеринде даана эле жазылып турат. Бара-бара Борбордук Азияны, Чыгыш Түркстанды бүт ээлеген «кыргыздардын улуу мамлекети» (В.В. Бартольд) түзүлгөнү тарыхта белгилүү эмеспи.

Мына ошол мезгилдерде, б.а., VI–IX кылымдарда кыргыздар жана мамлекеттик ж.б. иштерди жүргүзүүдө ошол баба тилибиз менен бирге өз жазуусун колдонгону талашсыз чындык. Себеби ар кандай цивилизацияланган эл, же болбосо мамлекет жазмасыз дипломатиялык ж.б. иштерди жүргүзүшү мүмкүн эмес. Демек, өнүккөн мамлекет түзүлүшү, маданияты бар кыргыз эли да өзүнүн алфавитин, б.а., жазмасын колдонгону анык.

Экинчиден, кыргыз-түрк ж.б. жазмаларды колдонуп келген огуз, ашина, ашиде, аз, чик, түргөш, уйгур, карлуг ж.б. тектеш түрк уруу-

¹ Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. – М. – Л., 1952, с 4.

² Ушунда, 8-б.

ларын баш ийдирип, чоң мамлекет түзгөн кыргыздар ошончо эл, жерди башкаруу ишинде жазманы пайдаланганы айтпаса да өзүнөн-өзү дапдайын жана түшүнүктүү болуп турат. Биз ушул жерден жогорудагы компотенттүү, дүйнөлүк залкар окумуштуулардын (В. Томсен, В. Радлов, С. Малов ж.б.) пикирлерине таянуу менен өз оюбузду дагы кайталап, тереңдетип айта турган болсок, бул алфавитти V кылымда эле байыркы кыргыздар түзгөн жана колдонуп келген. Бара-бара башка тектеш түрк уруулары да өз ишинде колдоно баштаган. Ал тургай окумуштуу Дж. Клосон белгилегендей VI кылымдын экинчи жарымында Батыш Түрк каганатынын каганы Истеми каган да мамлекеттик жана эл аралык дипломатиялык иштерде колдонгону анык. VII–VIII кылымдардагы Орхондогу таштагы, Тонукук, Күл-Тегин Билге каган жазуулары да бул оюбузду бекемдейт. В. Радлов, П. Мелиоранский, С. Малов, И. Батманов сыяктуу окумуштуулар да Енисей жазуулары Орхон жазууларынан алда канча мурун болгондугунан күмөн санашпагандыгы туурасында жогоруда тарыхчы Ө. Караевдин пикиринен окубадыкпы. Демек, биздин бул оюбуз божомол болсо да тарыхый чындыкка жакындап келет. Ошондуктан бул Орхон-Енисей жазуусун «Кыргыз-Түрк жазуусу же алфавити» деп тарыхый жаңы аталышта атап, практикада жана илимде ушул жаңы аталышты колдоно баштаганыбыз туура болот. Анткени көптөгөн изилдөөлөрдөн кийин түркологдор В. Томсен, В. Радлов ж.б. 1893-жылы эле ачылыш жасап, окуп тактап берсе да XVIII кылымда швед офицери Ф. И. Страленберг айтып кеткен «рун жазуусу» деген терминди колдонуп жүргөнүбүз туура болбойт. Ошондуктан мындан ары кыргыз-түрк жазуусу деп атаганыбыз жөн. Ф. И. Страленберг таштагы жазууну окуй албай «рун жазуусу» (скандинавия элдеринин тилинде «рун» «белгисиз табышмактуу» деген маанидеги сөз экен) же кыргызчалаштырып айтканда «белгисиз, табышмактуу жазуу» деп атаган экен. Далилденип, чечмеленип турса да «рун жазуусу» же кыргызча айтканда «белгисиз, табышмактуу жазуу» деп атай бергенибиз ата мурастарыбызга кайдыгер мамиле кылган болобуз. Ошондуктан өз аты менен эле кыргыз-түрк жазуусу деп атай да, илимде жана окутуу ишинде, практикада колдоно бергенибиз эң туура болот.

Балдарга базарлык

БААРЫН БИЛГИМ КЕЛЕТ

(Сандан санга)

«Солон! О, Солон!»

Уламышта ушинтип айтылат. Лидия цары Крезди персиялыктар тирүүлөй өрттөп атканда ошентип кыйкырган имиш. Байыркы заманда Кичи Азияда Лидия деген мамлекет болгон. Грем дарыясынын өрөөнүндө жайгашкан деп айтылат. Борбору Сарды шаары экен. Хетт-лувий тилдеринде сүйлөгөн инди-европа уруулары жашаптыр. Ошондой тил болгон. Анатолия тилдери деп да коёт. Кийин жоголуп, кайсы бир тилдерге сиңип кетти. Көрдүңөрбү, балдар, өз эне тилибизди көздүн карегиндей сактап, өз тилибизде сүйлөп, жазбасак, биздин тил да жылдардын бир жылдарында саны көп элдин тилине аралашып, жок болуп кетиши ыктымал.

Болбосо, хет-лувий тилдеринин биринде сүйлөгөн Лидия мамлекетинде эбегейсиз өркүндөп өскөн эл жашаптыр. Жазма-сызмасы алмустактын жетинчи кылымында эле жаралыптыр. Адамзат тарыхында тыйын ошол мамлекетте жасалганы эле эмнени айтат?! Крез башкарып турган мезгилде Лидия мамлекетинин ооматы айрыкча оожалып өскөн дешет. Түштүк аймактарын эсепке албаганда, бүт Кичи Азияны титиретип сурап турчу экен. Ошол Крез кыйкырып атпайбы, этек-жеңин жалмалап бараткан өрттүн ортосунан: «Солон эле Солон!» – деп.

Крезди тирүүлөй өрттөтүп аткан Персия падышасы Кир. Окусаңар керек, Кир экинчи деп да коёт, Улуу Кир деп да аталат. Кыйын падыша болгон. Перстерди Мидия мамлекетинин эзүүсүнөн куткарып, перс урууларын бириктирген. Андан соң Мидиянын өзүн баскан, 546-жылы Лидия менен Кичи Азиядагы грек шаарларын караткан. Өгүнү кеп кылбадык беле, байыркы грек шаарларынын ар

бири айлана-тегерегин кошуп өзүнчө мамлекет боло турган. Байыркы Грекияда, эсеби маселең, Египет сыяктуу өз алдынча бирдиктүү мамлекет эч качан курулган эмес.

Окуя ошондо – Кир падыша Лидияны басып багынтканда болуп атыр. Кир жеңилген мамлекеттин царын тирүүлөй өрттөтүп, сөөгүн сөпөт кылууну чечет. Не дегенде, согушту Кир эмес, Крез биринчи баштаган. Катылгандын катыгын берүү – кан суудай аккан согуштун салты. Персия падышасы Крездин кандай жагдайда өрттөлөрүнө өзү көз салып отурган. Андан калса, өрт жанын көзүнө көрсөтө баштаганда Крез: «Айланайын, азиретим, баарын алсаң дагы жанымды аман кой» таризинде жалынып-жалбарат деп ойлогон. Анын ордуна: «Солон! О, Солон!» – деп озондоп атыр.

«Отту кичирейтип, алып келгилечи бери, тиги күшпурушту, эмнеге «солондоп» атканын сурап көрөлү» – дейт Кир. Этек-жеңи түтөп, күйүк жыттана баштаган Крезди падыша алдына апкелишет: «Эмнеге жан соогалап жалдырабай, «Солон эле Солон» деп солкулдайсың» – деп сурайт Кир. Крез анын жайын отургандарга жайылта түшүндүрүп берет.

Ошол эле мезгилде, ошол эле Крез менен Кирдин тушунда Афиндер мамлекетинен Солон деген ашкан акылман адам чыккан. Аны байыркы гректер дүйнөдөгү жети акылмандын бири жана ири дечү экен. Ал-абалы акын катары таанылыптыр, анан мыйзамчы, мамлекеттин даанышман жетекчиси катары даңкы далай кылымдарга кетет. Көөнө замандын көөнөрбөс тарыхчысы Плутархтын «Тандалган өмүр баяндар» аттуу эки томдугу бар. Анын биринчи томунда Солон тууралуу кеңири айтылат. Айраң китеп. Окугула. Окуш үчүн орусча билишиңер керек. Орус тили түбөлүгүн мындай кой, бизге көпкө чейин зарыл го. Англис ж.б. тилдерди билгенче же анын баары кыргызча которулганча дегеним. Айрым азар-безерлерге ишенип, орус тилин чанбагыла, андан алар рухий азык эч качан түгөнбөйт.

Айтылган китепте Солондун алгач афиндер бийлигине келиши минтип сүрөттөлөт: «Ал мамлекет бийлигин бир кыйла кыйылып атып колуна алат. Бир жагынан айланасындагылардын ашынган ач көздүгүнөн чочуду, экинчи жагынан алардын жулунган жуйкурлугунан коркту... Арийне, жалпы эл аны өтө жактыруу менен кабыл алды: байлары бардар адам катары сыйлады, жардылары анын акыйкатчылыгына үмүт артты».

Ошентип Солон дөөлөттүн баш бийлигине келер замат ишти ошол мезгилдеги бардык мыйзамдарды жокко чыгаруу менен баштады, – деп жазат Плутарх. – Эскилеринен өлүм жазасын гана калтырды, атүгүл аны катуулатты. Эми кичине-чоң дебей бардык кылмыш үчүн өлүм жазасына тартылмай болду. Мисалы, ууру кылгандарды да,

бекерчиликке берилгендерди да өлүм жазасы күтүп калды. Ар бир адам милдеттүү түрдө кесип алууга, кесипкөй болууга айрыкча көңүл бурулду: жаш кезинен бир кесипке үйрөтүлбөгөн бала ата-энесин карыганда багууга милдеткер болбой калды; ал доордо жогорку сот менен саясий бийликти Грекиядагы бийик дөбөнүн атынан Ареопаг деп койчу – ар бир адам кайсы каражат менен жашап жатканын байкап туруу жана бекерпоздорду жоопко тартуу Ареопагга тапшырылды.

Байыркынын дагы бир акылманы Аристотелдин айтып, жазып калтырганына караганда, карапайым калкты жеке кишиге жана мамлекетке болгон бардык карыздарынан куткарды, сүткордук менен, азыркыча айтканда, проценти менен карыз берүүгө тыюу салды. Мурда карызын төлөй албагандар кул болууга аргасыз болор эле, аны жойду. Эл катмарын ата-тегине эмес, байлыгына жараша төрт топко бөлдү, ага ылайык ар бирин кызмат, иш менен камсыз кылды. Аны менен уруулук түзүлүшкө сокку урду. Солондун мезгилинде бардык адамдар катышууга укук алган Эл жыйыны, бизче айтканда, курултай уюштурулуп, өлкөнүн өйдө-ылдыйын тескеген ой-пикир айтууга шарт түзүлдү. Бийликте «Төрт жүздөр кеңеши» деген жаңы тармак пайда болду. Ал кыязы кийин чыккан парламентке үндөш тармак болсо керек.

Айтору, Солондун мамлекет тартибин кайра куруу боюнча жазаган иштерин санай берсе көп экен. Аны акырындап өзүңөр аңтарып окуп аласыңар. Уламыштарга караганда, Солон чыгарган мыйзамдарынын, аткарган жана аткара турган аракет-ариятинин маани-маңызын элге ыр менен айтып түшүндүрчү экен. Афиндиктер ага ишенип, артынан ээрчигенден башка аргасы калчу эмес дейт. Элге эң зарыл мыйзамдар жыгач тактага тамга менен түшүрүлүп, афиндиктер азан-казан чогула турган аянтта илинип турчу экен.

Ошентип, Солон мамлекеттин көптөгөн мыйзамдарын адилеттиктин ак жолуна салып, аны он жылга чейин бузбайбыз дедиртип, афиндерден ант алып, мамлекеттин баш бийлигин башкаларга тапшырат да, дүйнө кезип, саякат жасап кетет.

Антип дүйнөгө акыл айлантып, дүрбү салып жүргөн күндөрүнүн бир күндөрүндө күчкө толуп, кур болуп бараткан Лидия мамлекетинин цары Крезге туш келип атпайбы. Анда Крездин өзүнүн да байлыгы ашыгандан ашып, байманасы ташыгандан ташып бараткан мезгил экен. Ал мезгилде Крезден ашкан бай падыша дүйнөдө жок болчу дешет. Баса, «Байлыгы Крездикиндей» деген ылакап эмдигиче айтылат.

Бийлигине чиренип, байлыгына семирген Крез афиндердин акылманын акыл-эсин айраң кылгысы келет. Дүйнө кезген дербиштин

алдына казнаны ачтырат, алтын, күмүш баш болгон бар байлыгын чачтырат. Кантээр экен деп көз кыйыгын салса, Солондун солк этер түрү жок, талаада жаткан тезектей да көрбөйт.

«Бакыт – байлыкта» – деп түшүнгөн Крез афиндиктен: «Дүйнө кезип жүрөсүң, менден өткөн бактылуу кишини жолуктура алдыңбы?» – деп сурайт. Анда Солон: «Ооба, жолуктурдум» – деп жооп берип, мыкты балдарды тарбиялап өстүргөн, адил жашап, ак өмүр сүрүп, акыры кан майдандан каза болгон афиндик кайдагы бир Телл тууралуу айтат. «Андан ашкан бакыт барбы?» – деп кошумчалайт.

«Макул, ошондой болсун, – дейт Крез. – Теллден кийинки эң бактылуу адам ким деп ойлойсуң?» Крез, албетте, мени атайт деген ишенимде.

Арийне, афиндик акылман Крезди эмес, Клеобис менен Битон деген эки бир тууганды атайт. Анткени алардын апасы аял кудай Геранын үммөтү экен. Салт боюнча ал Геранын касиеттүү сарайына эки ак өгүз чегилген кош дөңгөлөк араба менен барууга тийиш эле. Тилекке каршы, ошол күнү эки өгүз жайытынан табылбай калат. Алты айласы түгөнө баштаган апасынын арабасына эки бир тууган өздөрүн чегип, Гера кудайдын сарайына өз учурунда жеткирет. Карап турган калк катуу ыраазы болот. Ага жетине албай сыймыктанган апасы Герадан: «Балдарымды бактылуу кыл» – деп суранат. Гера балдардын апасынын суранычын аткарат: эки бала тең оорутуп, кыйналтып-кыстабай, коогаланып-коркпой ошол түнү кудум түш көрүп жаткандай тиги дүйнөгө узайт. «Өз милдет-борчун абийирдүүлүк менен аткарып, азап тартып, кордук көрбөй өлгөндөн ашкан бакыт барбы?» – деп кошумчалаптыр Солон.

Өзүн карапайым адамдардан да төмөн койгонуна каары кайнаган Крез: «Мени эмне, бакыттан куру жалак деп ойлойсузбу?» – деп бакырат. «Билбейм, – деп ийин куушурат Солон. – Келечекке көзү ачыктык кылалбайм. Адамга эртең эмне болорун билүү ырыскысы ыйгарылган эмес. Бир берилген өмүрүн бактылуу аяктаган адамды гана бактылуу десе болот».

Ушуну менен сөз да токтоп, экөө да эч качан жолукпаптыр.

Тагдыр адамга жараша боло турганына Крездин көзү көп күттүрбөй эле жетет. Адегенде аң уулап жүрүп, алтынга бергис уулу каза болот. Андан соң минтип өзү перс цары Кирдин колуна түшүп, өрттөлүп өлгөнү туру. «Өрт аймап, жалмап жанымды аларда арымдын, акыл-эсимдин жоктугунан Солонго байлыгым менен мактанганымды эстедим» – дейт.

Илгерки эл башыларынын көбү сөз жүйөсүнө муючу, акылга тан берүүчү. Крез айткан окуя Кир падышанын оюн оңго бурат. Казса түгөнгүс казынасы алмадай башын аман алып калышына аралжы

болбосуна көзү жеткен Лидиянын мурдагы цары Крезге дагы арманың калбасындеп, азаттык берди. Анын андан наркы тагдыры белгисиз.

Кир экинчи Лидиядан соң 545–539-жылдар аралыгында Орто Азиянын көп бөлүгүн, 539-жылы Вавилонду басып алат. 530-жылы Орто Азияжагы массагет уруусунан жеңилип, кан майданда каза болот. Массагеттер ким болгону тууралуу так маалымат жок. Кээ бирлери «чоң сактар – скифдер ордосу» болгон дейт, кээ бирлери «улуу геттер» деген маанини билдирет. Көөнө тарыхчы Геродоттун айтымында, айтору, алар көчмөн, жоокер калк болгон.

А Солончу дээрсинер? Солон көп жылы жер кезип, эл кыдырып жүрүп, Афинага кайтып келип, карыганча калк арасында кадырлуу, кастарлуу өмүр сүрүштүр.

Даярдаган Алым ТОКТОМУШЕВ

Адабият Жаңылыктары

Ч.Айтматов сыйлыгынын алгачкы ээси

Россиянын «Литературная газетасынын» башкы редактору, улуу жазуучубуздун замандашы жана каламдашы **Юрий Поляков** КМШнын Парламенттер аралык Ассамблеясынын Ч.Айтматов атындагы сыйлыгынын алгачкы ээси болуп калды.

Жаңы уюшулган бул сыйлыкты тапшыруу аземи 29-ноябрь күнү Санкт-Петербург шаарындагы Ассамблеянын жыйынында болуп өттү. Аны РФ Федералдык жыйынынын кеңешинин төрагасы Валентина Матвиенко менен КР ЖК төрагасы Асылбек Жээнбеков салтанаттуу тапшырышты.

30 миң долларлык бул сыйлык Жогорку Кеңеш тарабынан сунушталып, КМШ ПАА тарабынан атайын токтом менен бекитилген.

Бул КМШ өлкөлөрүнүн эң жогорку сыйлыгына жылыга бир мамлекеттен бир гана адам сунушталып, алардын ичинен бирөөнө гана ыйгарылып турмакчы.

Кыдыр аке сыйлыгы тапшырылды

Быйыл айтылуу олуя, атактуу акелердин соңкусу **Кыдыр аке** Байсары уулунун 170 жылдык мааракеси Көл өрөөнүндө, анын Ак-Суу районунда кеңири белгиленди.

Мааракенин алкагында Кыдыр акенин инсандык аруу сапаттарын, өтөлгөлүү өмүр жолун жана элдик эмгектерин чагылдырган макалалар боюнча конкурс жарыяланган эле. Ноябрьдын 10унда анын жыйынтыгы чыгарылып, Каракол шаарында, мамлекеттик администрациянын имаратында өткөн коллегияда конкурстун жеңүүчүлөрүнүн аттары аталды. Калыстар тобунун чечими боюнча конкурстун баш байгеси «Конфуций жана Кыдыр аке» макаласы үчүн журналыбыздын баш редакторунун орун басары, жазуучу жана журналист **Айдарбек Сарманбетовго** ыйгарылды. Экинчи орунга Ысык-Көл райондук гезитинин баш редактору, ардагер журналист **Ишенбек Жунушев** татыктуу болду. Жеңүүчүлүк дипломдор жана акчалай сыйлыктар конкурстун басма сөз боюнча демөөрчүсү болушкан облустук «Ысык-Көл кабарлары», «Вести Иссык-Куля» гезиттеринин 75 жылдык аземинде салтанаттуу тапшырылды.